FÖLDES GYÖRGY

HATALOM ÉS MOZGALOM

1956–1989

FÖLDES GYÖRGY

Hatalom és mozgalom (1956–1989)

FÖLDES GYÖRGY

Hatalom és mozgalom (1956–1989)

Társadalmi-politikai erőviszonyok Magyarországon

Reform Könyvkiadó–Kossuth Könyvkiadó
Budapest, 1989

Lektorálta: Békesi László és Molnár János

© Földes György, 1989

Köszönetet mondunk a Budaprint Pamutnyomóipari Vállalatnak a könyv megjelentetéséhez nyújtott támogatásáért.

Megjelent a Reform Könyvkiadó és a Kossuth Könyvkiadó közös kiadásában 10,5 (A/5) ív terjedelemben · A kiadásért felel Kelen Károly, a Reform Könyvkiadó igazgatója · Készült a Sylvester János Nyomdában, Szombathelyen (88/5639). Felelős vezető: Hanuszek Béla · Felelős szerkesztő: Böröczfy Ferenc · Műszaki vezető: Löblin Judit · A fedélterv Fajó János munkája · Fotó: Diener Tamás

ISBN 963 02 6205 3

Előszó

Az itt olvasható munkában megfogalmazódó gondolatok közül nem mind a sajátom, sokak nézeteit igyekeztem felhasználni, mint ahogy sokak véleményével vitatkozom is. A sürgető idő és a vágy, hogy sikerüljön az események elé kerülni, nem tűrte, hogy szabályos idézetekkel, hivatkozásokkal, a különböző álláspontok összefoglalásával és ütköztetésével alátámasztott tudományos értekezést készítsek. El kellett tekintenem attól is, hogy részletesen ismertessek fontos politikai eseményeket és pontosan igyekezzem felmérni egyes személyek szerepét azok alakulásában. Ebben az esetben még hatalmas kutatómunkát kellett volna elvégezni, illetve a szöveget még jobban megterhelő megszorításokkal kellett volna élnem.

Ezért megkíséreltem a fő folyamatok, meghatározó tényezők és kölcsönhatások pozitív kifejtésére helyezni a hangsúlyt és hozzájárulni a marxista elmélet „örök" feladatának teljesítéséhez: ahhoz, hogy a tudomány eredményeire támaszkodva valóságos és hosszú távú megoldásokat találjunk a társadalmi-gazdasági nehézségekre. Különösen fontos ebből a szempontból megmutatni azokat az eszközöket és hajtóerőket, amelyek segítségével politikailag kezelhetővé lehet tenni a problémákat. Ettől az igénytől vezérelve olyan fogalmakat, kategóriákat próbálok használni, amelyek segítenek társadalmunk alapvető és távlati érdekeinek megragadásában, a mai helyzet történeti, strukturális hátterének megértésében.

Hosszabb ideje foglalkozom már e feladattal, és korántsem érzem teljességgel megoldottnak. Mégis, 1987-ben világossá vált számomra, hogy nem szabad tovább várni, és vállalni kell a megmérettetést, az előreugrással járó kockázatot. Az azóta is folyó polémia, a pártéletben lezajlott kedvező változások, a mai döntési kényszerek és azok elméleti kidolgozatlansága megerősítette bennem azt, hogy ilyen típusú történeti-elméleti elemzésre nagy szükség van.

Hogy ez a tanulmány mennyire viszi az ügyet előre, azt az olvasó hivatott eldönteni.

I. Kérdések, amelyekről döntünk vagy döntenünk kellene

Az elmúlt két évben kiéleződtek az MSZMP politikai irányvonalát érintő viták. Ennek közvetlen oka, hogy a XIII. kongresszus határozatai nem állták ki az idők próbáját. Az ott megfogalmazott gazdaságpolitika koncepcionálisan elhibázott volt, és hibásnak bizonyult a kivitelezésére törekvő gyakorlati politika is. A pártvezetőség a hatékonyság ugrásszerű javításával, a gazdasági növekedés gyorsításával kívánta elérni az adósságállomány csökkentését, a műszaki fejlődés ütemének fokozását, a termelési szerkezet átalakítását, az infláció visszafogását és az életszínvonal érezhető mértékű növelését. Helytelen volt ez az elgondolás először is azért, mert túlértékelte az előző évek teljesítményét, a rendelkezésre álló erőforrásokat; például a kihasználatlan termelési kapacitásoknál nem vette figyelembe azok elavult mivoltát. Másodszor, mert a kiemelt célok egyidejű megvalósítására irányuló törekvés megoldhatatlan feladat elé állította a gazdaságpolitikát, s a növekedési igény, a beruházások emelése, a korábbi életszínvonal finanszírozása importtöbbletet és újabb eladósodási hullámot váltott ki, miközben fennmaradt a konvertibilis export minden áron való erőltetésének támogatása. Harmadszor: jelentős mulasztások történtek a fejlődési feltételek kidolgozásakor, vontatottan és részlegesen haladt az MSZMP KB 1984. áprilisi állásfoglalásának végrehajtása. Negyedszer: a hibák a kellő politikai elszántság és erő hiányára is visszavezethetők; enélkül pedig lehetetlen kemény döntések

meghozatala és végrehajtása. Magában a kongresszusi határozatban is visszatükröződik, hogy az „alulról" hangoztatott reális és jogos problémákra, az egyes társadalmi, ágazati és területi követelésekre a pártvezetőség egy mindenkit kielégíteni igyekvő, kompromisszumos választ dolgozott ki. Éppen a politikai koncepció és erő hiánya volt az, ami a könnyebbik, kevesebb konfliktusra kényszerítő és szebb variáns mellé állította a Központi Bizottságot. Három hónappal a pártkongresszus után – egy SZOT-ülésen – miniszterelnök-helyettesi szintről nyilvánosan, visszamenőlegesen is visszavonták a politikai kampány sikerpropagandáját, de a kongresszusi célokról nem mondtak le.

1986 áprilisában PB-tagok drámai hangon beszéltek a gazdaság negatív teljesítményéről, arról, hogy a kedvezőtlen tendenciák folytatódása a bizalmi tőke felélésére vezethet. Majd novemberben a KB elé került egy anyag, amely azonban csak a gazdasági feladatokkal foglalkozott. Az ott elfogadott határozat pedig túl képlékeny és néhol egymásnak is ellentmondó megfogalmazásokat tartalmazott, s ezzel az egyes állami intézmények számára lehetővé tette a nekik megfelelő értelmezéseket. De alkalmatlan volt ez a határozat a párt mozgásba hozatalára, a sokat emlegetett politikai cselekvési egység megteremtésére is.

Nincs tehát semmi csodálkozni való azon, hogy 1987-ben is kedvezőtlen tendenciák érvényesültek a gazdaságban.

A politikai életben viszont fontos új jelenségeket figyelhettünk meg. Miközben a párt- és állami vezetés nem tudott úrrá lenni a nehézségeken, a társadalom minden rétegében növekedett – és ma is növekszik – az aggodalom a perspektívákat illetően. A politikai rendszer több pontján pozitív kezdeményezések történtek a problémák tudatosítására, az iránymódosítás

végett. A Hazafias Népfront keretet adott a „Fordulat és reform" című anyag elkészítéséhez. A dokumentum alapvető változtatásokat követel a gazdaságpolitikában és a társadalomirányítás mechanizmusában. Mindezt a gazdasági mechanizmus piaci elvű átépítésének alátámasztása céljából javasolják a tanulmány szerzői. Hosszú idő után megszületett egy, a párt (aktuális) politikáját radikálisan megkérdőjelező munka.

1987 tavasza fordulatot hozott a KISZ életében is. A „Jövőnk a tét" akció már nevében is olyan politizálási kísérlet, amely kifejezi azt az igényt, hogy változzon a párt politikája, és hogy abban a fiatalság a maga érdekeivel, sokszínű arculatával formáló erőként legyen jelen. A kampány során megfogalmazott javaslatok tényleges vitaplatformot képeznek, nem lenne szabad figyelmen kívül hagyni őket a döntések meghozatalakor. Nem elhanyagolható az sem, hogy hónapok alatt történt változás a KISZ KB munkastílusában és a nyilvánosság kezelésében.

A lakossági fogyasztás várható csökkenése, a szerkezetátalakítással, a piaci mechanizmus elveinek következetes alkalmazásával járó munkaerőmozgás, a munkanélküliség veszélye, az adóreform és a nyugdíjrendszer küszöbön álló átalakítása aktivizálta a SZOT-ot és a többi érdekképviseleti szervet is.

Ezeknek a jelenségeknek a fényében, a kényszerű döntések várható társadalmi-politikai kihatásának, a fokozódó feszültségeknek, a tömegnyomásnak az ismeretében még kiáltóbbnak tűnt a kommunista párt mozdulatlansága, enerváltsága. (Persze a KB döntéshozó és előkészítő, érdekegyeztetési folyamatokban részt vevő tagjai, testületei és az apparátusban dolgozók ezt a megállapítást bizonyosan nem fogadják el.) Változás előjelei mutatkoztak a szegedi ideológiai tanácskozáson. 1987 júliusának elején a KB elfogadta a

társadalmi-gazdasági kibontakozási programot, napvilágot látott a társadalom közéletileg aktív kisebbsége által már nagyon várt politikai állásfoglalás az égető, már hosszabb ideje függőben levő kérdésekről. Sőt, 1988 elején – ha későn is, de engedve az alulról jövő nyomásnak – az egész pártot átható vita zajlott a PB rendkívül alacsony színvonalú ideológiai téziseiről és a párt vezető szerepével kapcsolatos kérdésekről. A pártaktíva ki tudta kényszeríteni a pártértekezlet összehívását.

*

Attól a pillanattól, 1986 elejétől kezdve, hogy nyilvánvalóvá vált: a XIII. kongresszus gazdaságpolitikáját nem lehet megvalósítani, egyre éleződtek a viták a tudományos közéletben, valamint a központi és helyi döntéshozó szervekben. A legfontosabb vitapontok az alábbi hét kérdésben foglalhatók össze:

a) Ki viselje a helyzet romlásából fakadó terheket? A mértékek kijelölése mellett azt is meg kell(ett) határozni, hogy mi legyen a módja a teherviselésnek.

b) Melyek a nehézségek okai, és kié a felelősség értük?

c) Milyen prioritásokat kell megtartani a gazdaságpolitikában?

d) Milyen irányban és mértékben kell átalakítani a gazdasági mechanizmust?

e) Milyen társadalmi hatásai lesznek a *d)* pontban rejlő dilemmák eldöntésének? Vagyis milyen társadalmi és szociálpolitikai feltételeket kell teremteni a kibontakozáshoz, a (nagyobb) gazdasági önmozgáshoz szükséges környezet kialakításához?

f) Miként alakuljon a taktika és stratégia: a rövid és hosszú táv viszonya, mennyiben kell hozzányúlni a termelési viszonyok átalakítása kapcsán a politikai hatalomhoz?

g) Milyen legyen az ideológiája a konszolidációs és kibontakozási politikának?

Érdemesnek tartom kissé bővebben kitérni az egyes kérdéskörökre.

Ad a) 1985–1986-ban a teherviselés kérdése háttérben maradt, a terhek egyes rétegek között szükséges szétosztása helyett a társadalom egészének jövője került részbeni elzálogosításra. Nem fogadható el az az állítás, hogy ez elkerülhetetlen volt. Szükségszerűen következett viszont az elhibázott gazdasági vonalvezetésből és az erő hiányában az *adott viszonyok fogságába esett* politikai gyakorlatból. 1986 közepén már le kellett vonni a következtetést: a további eladósodás irracionális, és éppen az elkerülni kívánt politikai konfliktusok veszélyét növeli túlzottan nagyra. Ezután már nem maradt más hátra, mint a jelen kérdésévé tenni a terhek vállalását. Ki mennyit viseljen belőlük? Hogy milyen nehezen szánta el magát az ország politikai vezetése a népszerűtlen lépések megtételére, azt a végrehajtási gyakorlat mutatja: 1986-ban a lakossági fogyasztás a tervezettnél nagyobb volt, és 1987-ben sem teljesültek a fogyasztás csökkentését előíró tervelőirányzatok. A végrehajtott és az elhatározás alatt lévő döntések a pártvezetésnek azt a szándékát tükrözik, hogy a társadalom különböző rétegeit a fogyasztás visszafogása úgy érintse, hogy a közöttük kialakult korábbi arányok ne változzanak érezhető mértékben. Ezt a politikai megfontoláson alapuló elvet persze nem könnyű érvényesíteni, hiszen a központilag is gerjesztett inflációnak, a támogatási rendszernek, illetve az egyes társadalmi csoportok különböző jövedelemkompenzációs lehetőségeinek következtében a végső jövedelemeloszlás eltér az eredeti céloktól. Ennek az összefüggésnek a nyilvánvaló volta az, ami az életszínvonal-skálán alul elhelyezkedők elégedetlenségét, a fokozódó vagyoni

differenciálódással kapcsolatos, gyakran demagóg nézeteket szüli. Egyúttal ezért követelte a szakszervezet, hogy a személyi jövedelmek adózása ne érintse a főállásban kapott keresetek színvonalát, hogy mérjék fel a magánvagyonokat. Ezért vált elkerülhetetlenné néhány szociálpolitikai követelmény érvényre juttatása: a nyugdíjasok kompenzálása, a családi pótlék értékének védelme stb.

Az 1986. novemberi KB-határozatban felsejlik, a júliusi KB-állásfoglalásban óvatosan körvonalazódik egy, az új helyzethez igazodni kívánó teherviselési és jövedelemelosztási elgondolás. Eszerint a közeljövőben a közületi és lakossági fogyasztást a mainál alacsonyabb szinten szükséges tartani. Ilyen körülmények között is fokozni kell – a támogatások visszafogása és az általános forgalmi adó bevezetése nyomán – a differenciálódást az egyes vállalatokon belül is. A másik lényeges, bár a júliusi KB-dokumentumban nem kellően kifejtett elhatározás a kvalifikált munkának, a társadalmilag hasznos szellemi tevékenységnek a nagyobb anyagi megbecsülése. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy sokkal könnyebb „anonim" szférák, területek költségvetési kereteit megnyirbálni, mint ezen az úton haladni. Eddig még mindig könnyebben ment a jövedelmek utólagos visszavágása az infláció segítségével, mint az aktív dolgozók keresetének a teljesítményekhez igazodó szabályozása, a közöttük lévő arányok eredeti értékrendnek megfelelő átalakítása.

Szűkebbre szabja a mozgási lehetőségeket a nyugdíjak reálértékének védelme, a nagycsaládosokat ért veszteségek mérséklése, a munkaerő mozgásával, az átképzési lehetőségek bővítésével, a szociálpolitikai alapjuttatások megőrzésével kapcsolatban helyesen vállalt elkötelezettség. Végül is az, hogy mennyiben sikerül érvényt szerezni a helyes céloknak, hogy meny-

nyiben sikerül a gazdaság megújításához elengedhetetlen követelményeket a társadalom mind nagyobb részével elfogadtatni – sok tényező függvénye. Nagy szerepet játszik az események alakításában például az egyes csoportok érdekvédelmi potenciája vagy a politikai vonal következetessége. A júliusi KB-állásfoglalás előkészítése során lefolyt vita, majd az eredmény társadalmi fogadtatása azt mutatja, hogy a lakosság többsége veszélyeztetve látja – nem alaptalanul – korábbi pozícióit. Érezhető és érthető, hogy erőteljes gyanakvás kíséri az új adózási rendszer bevezetését, mert benne a társadalom nem a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztését, hanem az infláció mellett az életszínvonal mérséklésének egyik eszközét látja. Innen fakad az is, hogy sokan vitatják: mennyire lesz képes a személyi jövedelemadó megfelelni a társadalmi igazságosság kritériumának, miként képes nagyobb teljesítményre, vállalkozásra ösztönözni.

Ad b) A júliusi KB-állásfoglalást övező fásultság egyik fontos oka még, hogy a dokumentum nem elég mélyen tárja fel a helyzetet, különösen nem annak strukturális és politikai eredőit. Ezzel összefüggésben a Központi Bizottság csökkenteni igyekezett a felelősség kérdésének jelentőségét. Tette ezt úgy, hogy egyrészt időben és térben szűkítette azon történések, folyamatok, cselekvések körét, amelyekért a felelősséget vállalni kell, másrészt minimalizálta azoknak a testületeknek, személyeknek a körét, akiknek a felelősséget vállalniuk kell. Emögött az a meggondolás húzódott meg, hogy a pártvezetőség önmaga stabilitását tekintette a kibontakozás előfeltételének. Ezt látszottak alátámasztani a júniusi személyi döntések is, ahol a megújítás helyett átcsoportosítást hajtottak végre a felső tisztségekben. Ebbe az irányba mutatott az is, hogy előtérbe került a pártegység elvének hangsúlyozása, a

pártfegyelem emlegetése. De nem lényegtelen elem az sem, hogy a pártvezetőség nem bocsátotta vitára az állásfoglalás-tervezetet a pártszervezetekben. A Központi Bizottság nem adott módot arra, hogy egyrészt az egész pártot átható vitafolyamat befolyásolja a politikai koncepció formálódását, másrészt hogy ez a vitafolyamat tisztázza az erőviszonyokat és egyúttal „alulról termeljen ki" a kibontakozási program végrehajtására alkalmas vezetőket. Ezzel szemben a júliusi állásfoglalás nemcsak kötelező a párttagság számára, hanem egyúttal kritérium is az új vezetők kiválasztásához.

Ezek a megjegyzések formai aggályoskodásnak tűnhetnek. Az MSZMP KB 1987. júliusi kibontakozási programjának gazdasági-társadalmi céljaival, a megfogalmazott elvekkel, az alkalmazni kívánt módszerekkel alapjában egyetértek – akárcsak azzal, hogy a pártszerveknek és a tagságnak a határozatot végre kell hajtaniuk, és olyan vezetőket kell az élre állítani, akik képesek szavatolni a sikert. Úgy gondolom azonban, hogy *a párt mozgalmi jellegű megújulása, az új feltételekhez alkalmazkodó politikai erőkoncentráció nélkül nincs igazi kibontakozás.* Ezt pedig nem szolgálta az egész társadalmat érintő döntések hagyományos módon történő előkészítése és meghozatala. Véleményem szerint a politikai megújulás stratégiai kérdés, a párt megújulása a kibontakozás politikai megalapozásának előfeltétele, amely egyúttal megnöveli a vezetőség akcióképességét is.

A KB 1986. novemberi ülése a kongresszusi határozat végrehajtásában mutatott hiányosságokért bírálta – talán szinte példa nélküli módon – a Politikai Bizottságot, a Titkárságot és a Minisztertanácsot. 1987 júliusában sem kapott kérdőjeleket a kongresszusi vonal. Ennek oka az előzőekben kifejtettek szerint nyilvánvaló. Van azonban a dolognak (a felelősségnek) egy mé-

lyebb vonulata is, ami különösen bonyolulttá teszi a szembenézést. Az eladósodás jelentős mértékben a teljes foglalkoztatás, az adott intézményi és ágazati szerkezet fenntartását és így nem kis mértékben a társadalom életszínvonalát finanszírozta, a műszaki fejlesztés forrásbővítésének elmaradása szintúgy. A szerkezetátalakítás késleltetése vállalatok sokaságának létét segíti, százezrek létbiztonságának fenntartásához járul hozzá. Éppen ezért megengedhetetlen leegyszerűsítés azt állítani, hogy pusztán a vezetés szűk és önös érdekei szabták meg az általa folytatott politikát. Súlyos felelősség terheli a XIII. kongresszuson megválasztott vezetőket, a Politikai Bizottság tagjainak többségét, mert nem tettek meg mindent a meglévő erők mozgósításáért az 1984. áprilisi, a mechanizmus továbbfejlesztéséről hozott állásfoglalás minél átfogóbb és gyorsabb végrehajtásáért. Nem könnyű persze a jelenért és jövőért viselt felelősség terheinek az elosztása. Az 1987. júliusi KB-állásfoglalás annyiban jelentett fordulatot, hogy lezárt egy hosszú ingadozásokkal teli szakaszt, és elkötelezte a kommunista pártot eredeti hivatása mellett azzal, hogy a társadalom többségének hosszú távú érdekeit kifejező politikai vonalat kíván megvalósítani a gyakorlatban. Mai körülményeink között ez a társadalmi-gazdasági konfliktusok új formában és tartalomban való felvállalását is jelenti. A „jövő" persze mindig ott szerepelt az MSZMP legalapvetőbb dokumentumaiban. Minőségi különbség, hogy korábban azt mindig a jelen szerves folytatásaként ábrázolta a párt. Ma utat találni a jövőbe csakis a történelmileg kialakult és reális szükségletek átmeneti korlátozásával, a társadalmi-termelési viszonyok komoly mértékű átalakításával lehet. Vagyis olyan szakasz közbeiktatására van szükség, amely a feltételek megteremtésére szolgál a szilárd alapok lerakásához, a társa-

dalom távlati érdekeit kifejező szocialista fejlődés számára.

Ad c) Hosszú viták nyomán 1987 közepére nagyjából egyetértés alakult ki a fő kérdések többségében: 1. A külső adósságállományt stabilizálni kell. Ha az adósságok visszafizetése irreális is, de elkerülendő, hogy hitelfelvételeink döntően az adóssággal kapcsolatos terhek finanszírozását szolgálják. 2. A műszaki fejlődés gyorsítása végett növelni kell a beruházási színvonalat; de ezen belül csökkenjen a központi kijelölés és finanszírozás szerepe. 3. Nagyobb súlyt kell kapniuk a beruházásokban a feldolgozó iparágaknak, mindenekelőtt a fejlődőképes vállalatoknak. 4. Elkerülhetetlen a költségvetési kiadások – és így a központi támogatások – erőteljes mérséklése mind a termelői, mind a fogyasztói szférában. 5. A jövedelemtermelő képesség kritériumának szigorú alkalmazásával gyorsítani kell a szerkezetváltást. 6. Erősítendő a piac és a pénz szerepe a gazdálkodási folyamatban: a hitelezésben, az árfolyam-politikában stb. A pénzpiac bővítésével segíteni kell a tőketényezők áramlását a gazdálkodó szervezetek között. 7. Külgazdasági stratégiánkat a nemzetközi versenyképesség megteremtésének igénye alakítja, ennek érdekében elkerülhetetlen az export szerkezetének gyökeres módosítása. A KGST-ben is ezen az alapon kell részt vennünk. 8. Az előzőekből következően az életszínvonalat – minél rövidebb időszakban – alá kell rendelni az egyensúly, a szerkezetátalakítás és a műszaki fejlesztés szempontjainak.

Természetesen továbbra is vitatottak a mértékek, arányok, konkrét megvalósítási módok.

Ad d) A gazdaságpolitikával kapcsolatos polémiák elválaszthatatlanok a gazdasági mechanizmus átalakításától: a kettőjük közötti kapcsolat egyfelől tartalom és forma viszonyaként írható le, másfelől a termelési vi-

szonyok nem alakíthatók önkényesen, a termelőerőktől, társadalmi-politikai erőviszonyoktól függetlenül, és ennyiben behatárolják a gazdasági koncepciók mozgási szabadságát. Ráadásul Magyarországon az utóbbi években mindinkább egy piaci gazdasági mechanizmus feltételeinek kialakítása került a gazdaságpolitikai tevékenység centrumába. S hogy ez csak részleges (bár nem lényegtelen, s alapjában helyes irányú) változásokat eredményezett, annak magyarázata a gazdaságirányítás egyéb elkötelezettségeiben rejlik. A gazdaság működéséhez szükséges külkereskedelmi feltételek biztosítása és a hatalmi-politikai stabilitás megőrzése engedményeket kényszerített ki az életszínvonal, egyes ágazatok és gazdálkodó egységek védelmében. Emiatt nem sikerült kellő mértékben megvalósítani az eredeti célt: a piaci gazdasági mechanizmus kialakítását s ezzel együtt a jövedelemtermelő képesség nagyarányú növelését. De egyúttal súlyos halasztást szenvedtek az olyan eredendő, kifejezetten gazdaságpolitikai feladatok is, mint a külső egyensúly megteremtése, az ipari szerkezet átalakítása, a beruházások helyes irányba terelése stb.

Mostanra kiderült, hogy csak előre van menekülés: tehát éppen a piacgazdasági mechanizmus működéséhez szükséges feltételek hozhatnak hosszabb távon kielégítő eredményeket. Az 1987. júliusi KB-állásfoglalás döntést jelent ebben a kérdésben, így abban is, miként történjék a szerkezetátalakítás vezénylése. A központi gazdaságirányítás feladata a gazdasági stratégia kidolgozása, a termelési folyamat „külső" feltételeinek megszervezése; az energetika, az alapanyag-ellátás biztosítása, az infrastrukturális háttér kiépítése, az államközi külső kapcsolatok irányítása és közvetítése a vállalati szférához, valamint az irányítás eszközrendszerének – a mechanizmus elveivel össz-

hangban álló – karbantartása. Vita arról folyik, hogy a technikai korszerűsítési, ágazati prioritások kijelölése milyen mértékben és módon tartozzon a gazdaságpolitika feladatkörébe. A „többit" a (világ-) piac spontaneitására, közvetlenül a vállalatokra, bankokra kell és lehet bízni. Ahhoz, hogy a verseny kifejthesse szerkezetátalakító hatását, valódi piacra, több önálló gazdálkodó egységre, a termelési tényezők szabadabb áramlására, egyszerűbb, normatívabb adózásra, mélyebb dolgozói érdekeltségre, teljesítmény szerinti differenciálódásra van szükség.

Ad e) Szociálpolitikai rendszerünk működési gondjai nem új keletűek. Az elmúlt évtizedben folyamatosan romlik a nyugdíjasok, a nagycsaládosok, általában a pénzbeni társadalmi juttatásokból élők helyzete. Visszaesőben van a költségvetési finanszírozású természetbeni ellátás is: az egészségügyre, a szociális gondozásra, az oktatásra fordítható összeg reálértéke csökkent.

Újabban a kormányzat korábban ingyenes juttatások ellentételezésének bevezetésével vagy olcsó szolgáltatások árának felemelésével igyekszik a szociálpolitika hatékonyságát megőrizni. Ez viszont egyszerre feltételezi a területi (tanácsi) és munkahelyi apparátusok működésének megjavítását és a társadalom közösségi hajtóerőinek mainál minőségileg magasabb rendű megszerveződését. „Szociálpolitológusok" jogosan kételkednek a gyors fordulat lehetőségében ezen a területen, és ezért a jogok védelmének szükségességét hangsúlyozzák.

Korábban a vita a közgazdászok és szociológusok között főleg elvi szinten folyt, mára viszont a szociális kérdés menthetetlenül gyakorlativá is vált. Amíg egy előző stádiumban az az álláspont nyert teret, hogy a szociálpolitikában figyelembe kell venni a reform kö-

vetelményeit, vagyis mentesíteni kell a gazdaságot a túlvállalástól, addig a kérdést most már úgy fogalmazzák meg, hogy nem ideológiánk érvényben tartása követeli a szociális vívmányok védelmét, hanem a reform sorsa múlik azon, hogy sikerül-e az elszegényedést, a társadalmi igazságtalanságok szaporodását, a depriválódási folyamatot, a közszolgáltatások romlását megállítani.

A szakszervezetek vétója a társadalmi juttatások védelmében visszhangot kapott a KB 1987. júliusi állásfoglalásában is. Nyilvánvaló, hogy a szerkezetátalakítás tényleges végrehajtásából születő feszültségek megkövetelik a központi támogatások növekedését a foglalkoztatási és oktatáspolitikában. Elég csak a munkaerő-átcsoportosítással és -átképzéssel kapcsolatos terhek emelkedésére gondolni. Mindezen szempontok elfogadása viszont gyarapítja az aktív lakosságra nehezedő súlyt, és ellene hat a differenciálási törekvéseknek a gazdaságban, a bérből és fizetésből élők körében. Olyan érvelés is elhangzik, hogy az adórendszer megváltoztatásának feltétele, hogy ne rendezze át azonnal a mára kialakult és a többség által elfogadott jövedelemarányokat a társadalom egyes rétegei között. Hiszen az infláció révén végbemenő reáljövedelem- és fogyasztáscsökkentés úgyis próbára teszi a lakosság tűrőképességét.

A KB állásfoglalásában elkötelezte magát a teljesítmény szerinti differenciálás és egy kétszakaszos bérreform mellett, és elfogadta, hogy meg kell teremteni a szociálpolitikai, az adó-, ár- és bérreform közötti összefüggést. Ez ténylegesen a kibontakozást szolgáló, rendkívüli fontosságú lépés lehetne, még ha nyitott is, hogy mi lesz a megoldás időpontja, tartalma és formája.

Ad f) Erről a tőről ered a vita a stabilizálás és kibontakozás politikai feltételeiről, hiszen nem egyszerűen

technikai, hanem hatalmi viszonyokat is érintő kérdésekről van szó: hogyan érinti az MSZMP pozícióit az életszínvonal-csökkentés, a modernizációból következő társadalmi átrendeződés? Szükségszerű-e, hogy a korábbi évek hibái miatt a fogyasztás visszafogásával és a szerkezetátalakítással, a mechanizmus továbbfejlesztésével együtt járó nehézségek szembefordítsák a társadalmat vagy annak jelentős részét a politikai hatalommal? Másképpen fogalmazva: milyen módon lehetséges az adott körülmények között a kibontakozási politika számára társadalmi bázist teremteni, azt kiszélesíteni? Mennyiben érinti a párt megváltozott gazdaságpolitikai gyakorlata a nemzeti közmegegyezés irányvonalát, és miként történhet a konfliktusok minimalizálása, illetve a belőlük fakadó feszültségek pozitív töltésű társadalmi magatartásokká formálása?

Amikor a reform, a megújulás politikai feltételeiről beszélnek, sokan közvetlenül nem a „folyó", az aktuális politika dilemmáit állítják figyelmük középpontjába, hanem a politikai élet szerkezeti elemeit teszik vizsgálat tárgyává. A politizáló reformközgazdászok fellépnek a politikai intézményrendszer reformjáért, a társadalom életének átfogó demokratizálásáért. Teszik ezt három motívumtól vezérelve. *Egy:* a reformfolyamat korábbi elakadását a ma is létező politikai, állami intézményrendszerből és a párt „túlzott hatalmából" vezetik le. (Az MSZMP túlzott hatalmán a monopolisztikus jogokat és az irányítási gyakorlat minden pontján meghatározó operatív jelenlétet értik.) Ebből következően a politikai rendszer átalakítása nélkül a gazdaság egészséges önmozgásához nem alakulhat ki tér, és egyúttal nem jöhet létre garancia egy esetleges újabb visszarendeződés ellen. *Kettő:* ebben az értelemben a demokratizálás mint a párt hatalmi jogainak és közvetlen irányító szerepének korlátozása, a parla-

mentáris kormányzás erősítése, a központi állami szervek stratégiára orientálása, a helyi önállóság autonómiává fejlesztése, a nyilvánosság ellenőrző funkciójának megteremtése mint a gazdasági reform politikai előfeltétele jelenik meg. *Három:* az érdekek pluralitását rugalmasan és öntörvényűen kifejező politikai rendszer bizonyos mértékig kompenzációt jelenthet a társadalom különböző csoportjai számára az „anyagi" veszteségekért, a közvetlen nyílt érdekkonfliktusok összegeződve segíthetik a politikai stabilitás fennmaradását.

Vannak olyan elképzelések is, amelyek a politikai rendszer korporációs alapokon történő újjáépítését és főleg a többpártrendszerre épülő parlamentáris demokrácia megteremtését tartják szükségesnek.

Az 1988. májusi pártértekezleten elfogadott állásfoglalás azon a felismerésen nyugszik, hogy a politikai élet bármilyen megújulásának a párt megújításán kell alapulnia. Alapvetően a párt mozgalommá tétele, döntéshozó, politikai befolyásoló és ellenőrző szerepének a megjavítása az, ami kiindulópontot adhat a stabilizálás és kibontakozás végrehajtásához. Ez feltételezi a monopoljellegű hatalomgyakorlás felváltását a hegemonisztikus uralommal. Megoldandó az állami végrehajtó hatalom demokratizálása felülről: törvényekkel, alulról: az önkormányzattal, belülről: az apparátusi munka nyíltabbá tételével. Fontos feladat az apparátus tevékenységének ellenőrzése minden irányból és a választott testületek szerepének növelése. Előre kell lépni a képviseleti demokrácia és az önkormányzat reális kombinációinak kidolgozásában, az autonómia feltételeinek megteremtésében.

A Központi Bizottság 1987. júliusi állásfoglalása még a politikai intézményrendszer korszerűsítéséről, az önkormányzat megerősítéséről, a társadalmi viták

működési mechanizmusának a megteremtéséről szólt anélkül, hogy elkötelezte volna magát az egyes konkrét kérdésekben. A „halasztás" egyúttal azt is kifejezte, hogy a párt vezetősége nem értett egyet azzal, hogy a politikai életben végrehajtandó fordulat lenne a gazdasági reform, a stabilizálás és kibontakozás feltétele. Ez már komoly hiba volt – lemondás a kezdeményezésről, egyúttal az áttöréshez szükséges erők megszervezésének lassítása. Ugyanakkor az állásfoglalás lényeges momentuma, hogy a Központi Bizottság napirendre tűzi a párt vezető szerepével, belső életével kapcsolatos kérdéseket. S ha megújulásról nem ejt is szót a dokumentum, de a párt egészének feladatává teszi a program végrehajtását és a reform gyorsítását. Sokunkat aggasztott, hogy a Központi Bizottság a „jobb jövő" felé vezető út megjelöléséhez elégségesnek tartja a stabilizációs és kibontakoztatási szakasz megkülönböztetését, egy általános szociális intézkedési csomagterv meghirdetését, a politikai megújulás előbb összefoglalt értelmezését.

Az 1986 végétől 1988 elejéig hivatalos koncepció szerint az MSZMP KB részlet- és taktikai kérdésekben nem köti meg a végrehajtásért felelős állami szervek kezét, és ezzel is erősíti felelősségüket. Sőt, ilyen értelemben a szakszervezet és az egyéb érdekvédelmi szervezetek szerepe, játéktere is megnő a Minisztertanáccsal, a minisztériumokkal folytatott egyeztető tárgyalásokon. Csakhogy egyrészt nem tekinthető részjellegű problémának a terhek tényleges elosztása, a differenciálási irányok meghatározása, a társadalom ellentételezési, kompenzálási módjainak, lehetőségeinek a kialakítása, másrészt *a kommunista párt nem mondhat le az érdekfeltáró, érdekérvényesítő folyamatban való részvételről.* Hiszen éppen a többségi és hosszú távú érdekek sokszor nagyon is bonyolult kifejezé-

se adja a létalapját. Mint ahogy a MSZMP elsődleges feladata, kötelessége az is, hogy segítse az állampolgárokat és szervezeteiket abban, hogy állást tudjanak foglalni az egész társadalom ügyeiben, hogy ösztönözze politikai lénnyé válásukat bevonásukkal, partnerré tételükkel, a feltételeknek a felelős döntéshozatalhoz elengedhetetlen megteremtésével egyaránt.

Természetesen a párt politikai stílusa is történelmileg meghatározott, s ezért változtatható és változtatandó. A módosítás viszont csakis akkor lehet sikeres, ha a kommunista párt önmaga felméri és megfogalmazza: milyen érdekeket, kiknek az érdekeit preferálja elsősorban, s egyúttal – szocialista viszonyok között – kiknek és milyen módon igyekszik védeni az érdekeit a saját maga által felvállalt politika negatív következményeitől.

Ad g) Így vezet el a vita logikája ahhoz a kérdéshez, hogy milyen legyen a reform, a kibontakozás ideológiája. Vigyázat! Ez a problematika hasonló jellegű, de nem azonos annak felvetésével, hogy mi alkossa a reformfolyamat és különösen a restrikció agitációs érvrendszerét! Nyíltan és egyértelműen meg kell(ene) mondani, hogy a megszorítások nem a mechanizmus továbbfejlesztéséből, hanem a korábbi hibákból következnek. Viszont az, hogy az életszínvonal visszafogása milyen formában történik, nem semleges vagy lényegtelen a fejlődés megfelelő irányú befolyásolása szempontjából. Hogyan lehet elfogadtatni a társadalommal a hosszú távon kedvezőbb megoldást? Erre válaszolni politikai és agitációs feladat, amelyet nagymértékben megkönnyíthet a szocialista ideológia megfelelően korszerűsített fegyvertára.

Ideológiai modernizálás azonban csak új elméleti eredményekre épülve mehet végbe. Ilyenekben viszont az elmúlt időszakban nem bővelkedtünk. Holott

ugyanerre a periódusra esik a gazdasági-társadalmi fejlődés lelassulása, a feszültségek ezzel kapcsolatos fokozódása. Ezek nyomán a politikai vezetés maga is elfogadott újonnan született megoldásokat, sőt kezdeményezett változásokat a társadalmi-gazdasági gyakorlatban. A stagnálás jelei, majd a megújulás iránti igény térnyerése a szocializmus világában kihívást jelentenek a szocialista elmélet és ideológia számára. Ahhoz, hogy az elmélet tevékeny szerepet játszhasson a politikai gyakorlat formálásában, ahhoz éppen az szükséges, hogy ne mosódjanak el a határok a tudomány, az elmélet, az ideológia, az agitáció és a politikai gyakorlat között. Ennek politikai feltétele, hogy a szocializmus (demokratikus) mozgalom maradjon az alsó szintek aktív szerepével a döntéshozatalban, végrehajtásban, ellenőrzésben, valamint a mindezzel együtt járó nyílt vitával. Fontos az is: ne halványulhassanak el a távlatok, és ne mosódhassanak el a stratégiai célok kontúrjai. Így az elméleti-ideológiai tevékenység és hozadéka ne váljon taktikai kérdéssé. Az „élenjáró" elmélet, az eleven mozgalom szociológiai feltétele pedig egy, a korral együtt változó tömegbázis, aktíva és pártértelmiség, a *különböző társadalmi csoportok elitjének jelenléte* a pártban és a közéletben. Itt is jelentkezik természetesen politikai elem. Egyrészt a mozgalmi politizálás maga is igazodik a megváltozott társadalmi környezethez, és a politika „társadalmasításához" *elvileg* a szocializmus viszonyai kedvezőbb körülményeket kínálnak. Másrészt *jó, ha a párt igyekszik nem leragadni, hanem mindig utat találni az újonnan keletkező, progressziót hordozó társadalmi kategóriákhoz. Sőt a szocialista építés egy bizonyos értelemben nem jelenthet mást, mint elősegíteni éppen ilyen csoportok létrejöttét, megerősödését.*

Immár több mint egy évtizede, hogy szinte minden

vonalon védekezésben vagyunk, s ezzel együtt eluralkodtak a taktikai szempontok; hogy régi mozgalmunk elhalóban, s nem váltotta fel új; hogy a felnövekvő generációknak, a feljövőben levő társadalmi csoportoknak és azok legjobbjainak nem tudunk elég mozgásteret adni, és a társadalomtudományok eredményei nem épültek be kielégítő mértékben a szocializmus építésének elméletébe. Mindez oda vezetett, hogy az ideológiában eluralkodott a „történelmi" érvelés. Jelentős erőfeszítéseket igényelt a fennálló szükségszerűségének a bizonyítása. Nem kevés energiát emésztett fel, hogy a kívül-belül zajló fejlemények ellenére sikerüljön megőrizni az ideológia egyes tételei közötti összefüggést. (Például sokan kifejtették, hogy a kapitalizmus legújabb fejlődése csak az „általános válság" új formája, és a tudományos-műszaki eredmények átvétele-elsajátítása pusztán technikai értelemben ad fel leckét a saját alapjukon fejlődő, saját útjukat járó szocialista országoknak.)

Másféle, de ugyancsak önveszélyes reagálás a pillanatnyi kényszerek hatása alatt hozott intézkedések közvetlen és gyors felemelése a szocialista elmélet és praxis szintjére. Ez a módszer ahelyett, hogy elősegítené az elmélet gyakorlati igazságának bizonyítását, éppen annak hitelét rontja. Bizonyos intézkedéseket hamar újakkal kell felváltani, és akkor...

Ráadásul minden nagyobb fordulat nyilvánvalóvá teszi a doktrína tényleges (valójában alárendelt!) szerepét a viszonyok fenntartására vagy megváltoztatására irányuló politikai vonalvezetéssel szemben. Ilyenkor az „elmélet" általában azt bizonyítja, hogy a folytonosság fennmarad, és a viszonyok változása az, ami új lépések megtételére kényszeríti a hatalmat. Ha nincs válság, akkor soha nem esik szó politikai korlátokról és korlátoltságról, rövidlátásról vagy éppen az elméleti

munka gyengeségéről, a mélyben zajló gazdasági folyamatok átfogó társadalmi következményeiről.

Ezek a nemzetközi méretű tendenciák a szocializmus és a marxizmus presztízsveszteségére vezettek. Az MSZMP vezetése, tudatosítva a realitásokat – azt, hogy nem nyílik lehetőség gyors győzelemre –, még a felfelé vivő szakaszban, a hatvanas években elismerte a magyar szellemi élet sokszínűségét. A liberalizálás e téren befejezett tény, s csökkent a napi politika ideologizálása is. Inkább az érvényes doktrína (fejlett szocializmus) és a napi praxis hallgatólagos szétválasztása vált jellemzővé. Majd következett a reformerek támadása a merevvé, *képpé* változtatott szocializmus ellen a nyolcvanas évek elején. A történelmi tapasztalatok elemzése ebből a szempontból jogos és fontos. Ezt a munkát éppen a reform útjáról a hetvenes évek elején-közepén végbement letérés és a visszarendeződést kísérő ideológiai viták motiválták: az új helyzetben sokan így kívánták megnyitni a gátakat az új reformhullám előtt. Reális megfontoláson alapult ez a hozzáállás, képviselői több alapos érvet tudtak megfogalmazni a bevettnek számító szocializmus-felfogással szemben. A probléma abban van, hogy az ideológiai építményt ugyan sikerült tovább rombolni, ám – olyan ígéretes kezdeményezések ellenére, mint amilyen az MSZMP KB 1984. áprilisi állásfoglalása is – nem sikerült megtalálni a reform új, szerves elméletét.

A vázolt összefüggések mellett ez is egyik oka annak, hogy a gazdasági reformot felvállaló, politikai stabilizálásra, sokáig társadalmi status quóra törekvő politika az „agitációban" néha szívesebben támaszkodik a nemzeti problematikára, mint a bonyolult összefüggésekkel küszködő szocialista teóriára. Nem is fogadható el a kettő bármiféle szembeállítása. Ma többen, akik a gazdasági megújulás szükségessége mellett

emelnek szót, a reformot döntően mint a nemzeti felemelkedés sorskérdését vagy mint általános modernizációs problémát vizsgálják. A lényeg szerintük az, hogy csatlakoznunk kell a világ fő fejlődési vonalához.

Ezt az ideológiai irányt egészíti ki a reform melletti érvelésnek egy másik vonulata, amely a piacban, sőt a második gazdaságban nem pusztán a magasabb rendű gazdasági racionalitás lehetőségét látja. Sokak számára a piaci önszabályozás, a gazdaság „bürokratikus korlátoktól való megszabadítása" az állampolgári autonómia, a politikai szabadság eljövetelét is ígéri.

Józanul nem tagadhatjuk, hogy gazdasági, természettudományi, technikai, kulturális területen, némely demokratikus vonások tekintetében, az állampolgári autonómiában előttünk jár a fejlett kapitalizmus. Erre a kihívásra csakis nehézségeink leküzdésével válaszolhatunk: úgy, ha a társadalom többsége és a biztonságos jövő érdekében meghonosítjuk az új vívmányokat és megújítjuk önmagunkat. Ma nálunk éppen az a gondolkodási folyamat nem erős igazán, amely a reformot mint több szocializmust, mint a társadalmilag igazságosabb jólét feltételét tudná megjeleníteni. Tehát nem sikerült még a reformot úgy megragadni, mint a termelési és politikai viszonyok olyan átalakítását, amely egyéni és kollektív kezdeményezésre ösztönöz, és maga után vonja a teljesítmény szerinti differenciálódást, a szegénység, a nem elfogadható egyenlőtlenség csökkentését; mint kollektivizmust, szolidaritást, egyéni autonómiát, a munkahelyi és lakóhelyi önkormányzatot, hosszabb távon a munkatermelékenység növelésén alapuló életszínvonal-növekedést és a gazdálkodás kényszerjellegének enyhítését. Az ilyen irányú első méltánylandó kísérlet 1987 elején a szegedi tanácskozáson történt, amit folytatott a KB 1987. júliusi állásfoglalása. Hogy még nincs áttörés, az több fentebb vá-

zolt tényezővel magyarázható. A közvetlen okok: az elméleti alapok kidolgozatlansága és a történeti kritikai elemzés elmaradása.

Még növelhető lenne a felsorolt problémák száma. Szép volna, ha valóságos megoldásukhoz nem kellene mást csinálni, mint az egyes válaszokat láncba fűzni és a logikai fonal valamelyik végéről lepergetni. Ebben a politikai ihletésű elemzésben fölösleges az egyes tételek teljes kifejtésére és tökéletes összerázására törekvés. A cél: megtalálni a kulcspontokat és felmérni a politikai viszonyok megváltoztatása szempontjából elengedhetetlen főbb paramétereket. De még ha ez sikerül is, a nyomában keletkező többlettudásból akkor sem következik az akarati tényező hirtelen kiszabadulása a körülmények fogságából. Következhet viszont azoknak a területeknek a megjelölése, ahol politikai erőkoncentráció nélkül nem lehet kielégítő eredményeket elérni. Gyakorlatilag hasznosítható következtetésekhez csak úgy juthatunk, ha nem tévesztjük szem elől sem azokat az érdekeket és értékeket, amelyeket képviselni akarunk, sem pedig az ellenük ható tényezőket. Nem elég a feladatok rangsorolása sem. Cselekvéseink hatásmechanizmusainak és valószínű következményeinek ismeretében időben végig is kell gondolnunk a célok és az eszközök, módszerek közötti kapcsolatot.

Mit jelentenek ezek a követelmények mai viszonyaink között, a kibontakozási program politikai megalapozására vonatkoztatva?

Mindenekelőtt érdemes tovább dolgozni az eddig összefoglalt és ismertetett dilemmákon. Ragaszkodnunk kell a távlati, a stratégiai és taktikai célok megkülönböztetéséhez, a gazdasági és társadalmi problémák összehangolását is biztosító *társadalompolitikai megközelítés* érvényre juttatásához.

A fenyegető válság elkerülése és az egészséges gazdasági fejlődés feltételeinek megteremtése szempontjából hasznosnak tűnik a stabilizációs, a konszolidációs és a kibontakozási szakasz megkülönböztetése.

Rövid indoklást igényel az itt megjelölt három szakasz kiemelése.

Gazdaságilag az adósságállomány emelkedésének megállítása, a költségvetési deficit radikális mérséklése tekinthető stabilizációnak. A konszolidáció meghatározó jegyei közé sorolható a felhalmozási képesség bővítése, tartalékok képződése, a termelési és exportszerkezet kezdődő és erősödő átalakulása, a piaci verseny feltételeinek megteremtése, mert ezek teszik lehetővé a társadalmi újratermelés zökkenőmentességét. Kibontakozáson pedig nem érthetünk mást, mint a gazdasági növekedés hatékony, új alapokon történő gyorsulását, amivel ok-okozati kölcsönhatásban van a társadalmi-gazdasági szerkezet egyidejű átalakulása, a termelési viszonyok továbbfejlesztése. Ezek együttesen az életszínvonal általános javulásához, a szocialista értékek realizálásához (például: teljesítményelv érvényesítése, esélyegyenlőség, teljes foglalkoztatás stb.) kell, hogy elvezessenek.

A túlzottan merev szakaszolás veszélyt rejt magában. Nyilvánvaló: a gazdasági mechanizmus átalakításával kapcsolatos lépéseknek már a stabilizációban is nagy súlyt kell kapniuk. Kívánatos például, hogy a külső és belső egyensúly helyreállításához elkerülhetetlen intézkedések minél kevésbé adminisztratív jellegűek legyenek. Nemcsak az egyes periódusok összemosása jár kockázattal, hanem az is, ha túlterheljük célokkal a reformot, a gazdaságot. Az ilyen egyszerűsítés megint könnyen túlvállalóvá teheti a gazdaságpolitikát, és túlzott reményeket kelt a lakosságban mind a tőle várt erőfeszítéseket, mind a megszorítások mértékét illető-

en, amihez képest csakis alul lehet teljesíteni. *Nem szabad olyan illúziót sem táplálni, mintha egy nemzeti keretekben végrehajtott reform megoldhatna globális fejlődési problémákat. Ezért kell a korábbinál nagyobb figyelmet szentelni a nemzetközi és a regionális együttműködés kiszélesítésének.* Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy számtalan nehézségünk akad, amely nemcsak vagy nem elsősorban gazdasági jellegű. Sőt, éppen annak a meggyőződésünknek kell hangot adnunk, hogy már *a gazdasági stabilizáció sikere sem képzelhető el jelentős politikai fordulat nélkül.* Éppen az MSZMP belső mozgalmi-eszmei megújulása a legfontosabb feltétele a restrikció, a szerkezetátalakítás reformkonform végrehajtásának, a társadalmi tűrő- és alkalmazkodóképesség növelésének. Mai helyzetünk meghatározó ellentmondása, hogy nem várhatunk tovább; lépnünk kell akkor, amikor mozgásterünk nagymértékben leszűkült.

Hosszabb távra tekintve pedig láthatjuk: a kibontakozás nem gazdasági kategória, helyesebb azt mondani, hogy cél és eszköz egyszerre. A gazdaság hatékonnyá tétele csakis a társadalom mai szerkezetének, viszonyainak átalakításával és a szocializmus megújulásának nemzeti-nemzetközi keretében képzelhető el. De ha „csak" a modernizációról és az alkalmazkodóképesség megteremtéséről szólunk, akkor is magunk elé kell képzelnünk a közvetlen termelés tőkeösszetételének megváltoztatását, a tágan vett termelési folyamat szellemi tartományának kiszélesítését, a rugalmasság piaci-intézményi feltételeinek kialakítását, az infrastrukturális szolgáltató szektor súlyának növelését stb. Nem szükséges bizonygatni e folyamat társadalmi-kulturális, politikai feltételeit és kihatásait.

*

Mind a mával, mind a jövővel kapcsolatos elkötelezettségeink arra késztetnek, hogy röviden áttekintsük a közelmúlt főbb gazdasági, társadalmi és politikai fejleményeit. Egyúttal kísérletet kell tennünk a mögöttük húzódó strukturális elemek bemutatására is.

II. Néhány megállapítás az 1966–1968-as gazdasági reform sorsával kapcsolatban

1968-at általában az extenzív növekedés korszakának lezáródásából, a gazdaság újratermelődő működési zavaraiból, a tervutasításos-hierarchikus gazdaságirányítás diszfunkcionalitásából vezették és vezetik le. Véleményem szerint gazdaságtörténetileg a mechanizmusreform úgy tekinthető, mint az eredeti szocialista felhalmozás: az erőltetett iparosítás és a kollektivizálás során kialakított gazdaságszerkezet optimális hasznosítására tett kísérlet.

A mechanizmusreform eszmei alappillére ennek megfelelően a következő: az ipar belső arányainak optimalizálása, egyes elemeinek összeillesztése és összecsiszolása, az egész gépezet hatékonnyá tétele – a reális termelői és fogyasztói szükségletek kielégítése jegyében – csak alulról történhet. Vagyis nem a demokratikus centralizmus gazdaságra történő alkalmazása, tehát a tervezési folyamat tökéletesítése és demokratizálása teheti tökéletesebbé a szocialista gazdaságot, hanem a piacnak, a gazdálkodók önállóságának a közbeiktatása.

Ahogy a nagy szerkezetátalakítás a végéhez közeledett, úgy az állami ipar korábbi helyzete alapvetően megváltozott. Eddig leginkább önmagának: a beruházási javakra kiéhezett, meglevő vagy éppen alapítás közben levő vállalatoknak termelt. Ezt egészítette ki a hadiipar – költségekre kevéssé érzékeny – megrendeléseinek a kielégítése, valamint a monopolizált, a gazdaságossági szempontokat nem igazán számon kérő

külkereskedelem ellátása árualappal. Állandó egyensúlyhiány és ennek következtében exportkényszer érvényesült nyugati kereskedelmünkben, ugyanakkor Keleten még jelentős maradt az eladási lehetőség, az iparcikkeink iránti vásárlási készség. A belső fogyasztási piac pedig a monopóliumok és a szinte mindenre kiéhezett vásárlók miatt nem támasztott igazi követelményeket a gyáriparral szemben. A hatvanas évek második felében a következő módosulások elé kellett nézni:

1. Visszaszorulnak a nagy ágazatfejlesztő programok, és ezáltal csökken a „belső állami kör" („termelés a termelésért") jelentősége és zártsága. 2. Nő az igény a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásra. Megmarad, sőt fokozódik a nyugati irányú külkereskedelem iránti igény, a fejlett technikának, fontos ipari nyers- és segédanyagoknak a behozatali szükséglete. Az ehhez szükséges ellentételeket csak rugalmas világpiaci alkalmazkodással és gazdaságos exporttal sikerülhet előteremteni. Mivel a KGST-országok nagyjából azonos fejlettségi szinthez érkeznek, fokozatosan növelni fogják a technikával és az iparcikkekkel szemben támasztott minőségi követelményeket. 3. A nemzetközi helyzetben bekövetkező enyhülés mérséklőleg hathat a fegyverkezési kiadásokra. 4. A lakossági jövedelmek növekedésével és ezzel együtt szerkezetének átalakulásával új feladatok hárulnak az iparra és a szolgáltató szférára. Ráadásul növekszik a szükségletek manipulációjának, a divatnak a szerepe, és a fejlett tőkés országok fokozódó befolyást gyakorolnak a fogyasztói szükségletek alakulására.

Mindezek a tendenciák a gazdaságirányítás reformja mellett szóltak. A tervutasítások megszüntetése, a vállalati önállóság kiépítése, az árak tényleges ráfordításokat tükrözővé, a kereslet-kínálatot kifejezővé és így

valóságossá tétele, a piaci viszonyok kiszélesítése racionális válasz volt az új kihívásokra. Lényeges mozzanatot – és egyúttal ideológiai biztosítékot is – jelentett a népgazdasági tervezés megújítására való törekvés is. Megindult a távlati tervezés fejlesztése, a népgazdasági tervezés társadalmi keretbe illesztése, és az életszínvonal programozása mellett a kínánatos életmódnak és feltételeinek kutatása is.

A népgazdaság fejlődése az első években (1968–1970) alapvetően kedvező irányt vett. De már ekkor látszott, hogy némely folyamatok nem az előzetes várakozások szerint zajlanak. Kiderült, hogy viszonylag jelentős munkaerő-tartalékok rejlenek a társadalomban, és még nagyobbakra tartana igényt az ipar. Fennmaradt a központi – vagy központilag vezényelt – beruházások jelentősége, mert az elhatározott gazdasági, energetikai, infrastrukturális fejlesztések és a nemzetközi kooperációs kötelezettségek ezek magas szintjét továbbra is indokolttá tették. Gyors ütemben folyt a mezőgazdaság gépesítése. A külkereskedelemben – tartalékok hiányában – minőségi változás nem történhetett, nem lehetett lemondani a nem hatékony exportról s átállni az importtal való versenyeztetésre. A nemzeti jövedelem növekedése nyomán a lakossági fizetőképes kereslet hasonlóan bővült. Az iparvállalatok továbbra is uralhatták a belső piacot, egyszerre növelhették beruházásaikat és dolgozóik jövedelmét (a béreket és nyereségrészesedést), ami ugyancsak pozitívan hatott vissza pozícióikra. Egészében nézve a vállalatok megtartották kényelmes helyzetüket, mert a nagymértékű központi újraelosztás révén és a piaci túlkereslet, a megőrzött monopóliumok, a garantált KGST-export következtében még a gyengébbek is fejlődhettek.

A reform bevezetésekor alkalmazott biztosítékok: az

árrendszer hármas tagolása, a vállalati és irányító szervezeti rendszer érintetlenül hagyása, a bérrendszer létszámbővítő és nivellációs jellegének megőrzése is belejátszottak az eladói piac fennmaradásába. Így a vállalatok bő kárpótlást kaptak önállóságuk korlátozásáért, azért, hogy a központi újraelosztást végző szervek befolyásoló képessége sem csökkent.

Összegezve megállapítható, hogy a felsorolt tényezők, a beépített kompromisszumok javították az előkészítő propaganda hatását, a reform fogadtatását a társadalom jelentős csoportjainál. Tompították a munkásság és az apparátus körében jelentkező idegenkedést. Az ipari munkásság életviszonyai tovább javultak, a munkaerőpiac számukra kedvező állásában nem következett be nem kívánt fordulat. A szövetkezetekbe tömörült parasztság kezdeményezési lehetőségei tovább bővültek. A műszaki és közgazdász értelmiség előtt a szakmai érvényesülés, a vezető pozíciókhoz jutás ígéretesebb útjai tárultak fel. A humán értelmiség egy része vegyes érzelmekkel tekintett a szocialista jóléti állam közeledése felé, de egyúttal a szellemi élet liberalizálása meg is osztotta őket. A fiatalság különböző rétegei az önálló kultúra megteremtésének vagy legalábbis megélésének élményében részesültek ebben az időben. Viszont az egyetemi ifjúság a hatalom demokratizálását és a társadalmi egyenlőtlenségek radikális mérséklését várta, a reformban pedig a kapitalizmus fenyegetését fedezte fel, és ezért egy kis csoport (ultra-) baloldali irányban radikalizálódott.

A párt- és állami vezetés felső és középső szintjein, a hatalmi apparátusban és a gazdálkodó egységek vezető garnitúrájában idegenkedés, ellenállás nyilvánult meg az önállóságot hirdető reformgondolattal szemben. A politika primátusának elvéből kiindulva általános aggodalom volt a tekintetben, hogy mennyiben si-

kerül a kívánt mederben tartani, „szabályozni" az eseményeket. Ehhez szorosan kapcsolódott a párt vezető szerepének féltése. Megnyugtatóan hatott a politikai, gazdasági elitre, hogy a politikai döntések meghozatalában, végrehajtásában az apparátusok és a funkcionárius réteg szerepe nem csökkent. S nemcsak az anyagi erőforrások különböző szempontok alapján történő központi újraelosztása maradt fenn, hanem *a káderhatáskörök* is változatlanok maradtak, ha a válogatási kritériumok fokozatos módosuláson mentek is át.

1968-ban a káderértelmiség helyzete nem rendült meg, bár szaporodtak ellentétei a szakértelmiségi csoportokkal. A vállalatok élén a korábbi gárda maradt, ha növekedtek is a szaktudással szemben támasztott követelmények. Magyarországon a vállalatok sikeres vezetése elsősorban nem a műszaki-közgazdasági, piaci ismeretektől függött. Továbbra is nagy jelentőséggel bírt a vezetők politikai súlya és személyi kapcsolatrendszere, az általános szervezőképesség a vezetői munkában.

Mégis a reform kezdeti időszakának fejleményei sajátos vitahelyzetet teremtettek a közéletben. A problémák egy része gazdaságinak látszott, és legfőként a túlfűtött beruházások és a nyomukban keletkező ciklus kezeléséhez kapcsolódott. Másik részük a munka szerinti elosztás érvényesítéséhez kötődött. Az új gazdasági mechanizmus egyfelől – elvileg – minőségileg új ösztönzési feltételek bevezetését jelentette, de nem sikerült új módszert találni az egyéni munka bonyolultságának, jobb minőségének az egzakt megragadására. Másfelől a csoportérdek, a vállalati elkülönültség valóságossá tétele megkövetelte a gazdálkodó egységek közötti (horizontális) differenciálást. Ez viszont sértette a szakszervezetek által is képviselt „egyenlő munkáért egyenlő bér" elvét.

A gyáripari munkásság egy rétege „idegesen" reagált a nyereségrészesedési rendszer vezetők számára kedvező arányosítására, a szolgáltatási szféra felélénkülésére, az újonnan terjedő életmódmintákra. A többgenerációs munkásság azon része, amely a nagyvállalatokhoz kötődött – s nagyvárosban élt –, sajátos szituációba került. Mint láttuk, saját munkájának, minőségi teljesítményének értékelése körül problémák voltak. E réteg helyzetét belső kollektív bérharcokban vagy munkahely-változtatással javíthatta, ami viszont újabb „mérési" gondokat eredményezett, nivellálódást „régiek" és „újak" között. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy jó részük – legalábbis saját szakmájában – nem értékesíthette munkaerejét a felélénkülő ipari szövetkezeti, melléküzemági és magánipari tevékenység területén. A nagyvárosi, gyáripari munkásság ekkor még kevéssé talált és kevésbé keresett többletmunka-vállalási lehetőséget a második gazdaságban. Nem enyhült a munkaerőéhség, és ez kedvezett a betanított és segédmunkások (első generációs, az ipari lét értékeihez belsőleg nem kötődő) „eladási" pozícióinak. Ráadásul a szakmunkásokkal szemben ők sokszor kétlakiak maradtak, „vonzó" jövedelemkiegészítési lehetőségekkel. Ezért a gyáripari munkásság egy része saját helyzetét aláértékelte, más csoportok relatív pozícióinak javulását (például az ipari és mezőgazdasági jövedelmek kiegyenlítődését) nagyon kritikusan és többé-kevésbé egyoldalúan ítélte meg.

Viszont e réteg politikai nyomásgyakorló lehetőségei voltak a legnagyobbak a „laikus" társadalomban. Nem pusztán azért állt így a dolog, mert nekik volt a legerősebb a csoportkohéziójuk, vagy mert ők a legpolitikusabbak, mert nekik a legkifejlettebb az osztálytudatuk, vagy mert azonosultak a munkásosztály vezető szerepének feladatával. Szerepet játszott az is, hogy a

legfelső párt- és állami vezetés tudatában volt ezeknek a tényezőknek, annak, hogy e réteg magatartása kulcsfontosságú tényező a reformpolitika szempontjából. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a politikai életet meghatározó testületek tagjai éppen az ipari munkásság szélesen felfogott érdekeinek képviseletét tartották legfőbb feladatuknak, többségükben származásuknál fogva is hozzájuk kötődtek. A „felül" és „alul" között a nagyvállalati vezetők, az ágazati minisztériumok, az érintett területek pártapparátusa és a szakszervezetek közvetítettek, ügyelve természetesen saját hatalmi és szociális érdekeik érvényesítésére, felöltöztetve azokat a munkáskövetelések köntösébe.

Ezt a szituációt használták ki azok a politikai vezetők, akik korábban is csak az egység szükségességének és kötelező demonstrálásának elvét vallva fogadták el a reformot. Innen indul az, amit a reformközgazdasági irodalom dogmatikus ellentámadásnak, visszarendeződésnek nevez. Ahhoz, hogy ebből a politikai folyamatból megfelelő következtetésekhez, tanulságokhoz lehessen eljutni, szükséges volt a társadalmi-gazdasági hátteret, az indulás körülményeit – ha csak röviden is, de – áttekinteni. A reform elakadásával foglalkozók ugyanis azért, hogy a párt- és állami apparátus, illetve a vezetők egy csoportjának kétségtelen politikai felelősségét kiemelhessék, túlértékelik a reform elméleti kidolgozottsági szintjét, társadalmi fogadtatását, ezáltal a kezdetben beépített fékeket fölöslegesnek minősíthetik. A kiinduló társadalmi-politikai helyzetnek, a társadalmi-gazdasági viszonyok kezdeti alakulásának részletesebb elemzése helyett csak a hatalmi érdekeket hangsúlyozzák. Így fiktívnek minősíthető a „baloldal" érvrendszere.

Mindenki, aki a reform történetéről ír, utal a nemzetközi környezet hirtelen, 1968-as kedvezőtlen for-

dulatára. Jogosan, mert a csehszlovákiai események fokozták a Varsói Szerződés tagállamainak és a Szovjetuniónak az idegenkedését a reformtól, amelyet mint a fellazítási politika trójai falovát interpretálták a maguk számára. Talán fordítva is igaz: a magyar reform is motiválta a Varsói Szerződés magatartását a csehszlovákiai fejleményekkel, azok lehetséges belső kihatásainak értékelésével kapcsolatban. Nem véletlen, hogy egyre több szó esett a nemzetközi erőegyensúly megőrzéséről, az egyes szocialista országoknak a közösség iránti felelősségéről.

Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a hatvanas évek végére nyilvánvalóvá vált: a kommunizmus építésének programja kudarcot vallott. Éppen erre az időre vált szükségessé – a csehszlovákiai válság, a szocialista tábor fokozódó megosztottsága (szovjet–kínai viszony a mélyponton), a maoizmus nemzetközi terjedése és a kommunizmus megvalósításának „kitolódása" következtében – az ideológiai építmény rendbehozatala, a valóság és az elmélet összeillesztése. Megszületett a *fejlett szocializmus kategóriája*, amely *előrelépés* az illúziók egy részének száműzése tekintetében. Mégpedig azzal, hogy mentesíti a napi és középtávú politikát az elérhetetlen feladatok teljesítése alól, és így a szükségképpeni kudarcoktól s a doktrinér ellenzéktől is. Eddig ugyanis a balos kritika a szavak és a tettek összevetésére épült, vagyis arra, hogy a politikai vezetés, miközben igyekszik a napi szükségleteket kielégíteni, a gyakorlati kérdéseket megoldani, eltér az alapelvektől, a programban rögzített céloktól. *Hátralépés* viszont annyiban, hogy a fejlett szocializmusnak önálló elméletté, univerzális ideológiává „kell" válnia, ami az éppen folyó szocialista építés apológiájával, az eredeti teória elhomályosításával jár. Előtérbe kerül a kritériumok és törvényszerűségek keresése, az ideológia és

politika közvetlen összekapcsolása elszívja az elmélet elől az életteret. A társadalomtudományok pedig vagy ezt a folyamatot szolgálják ki, vagy rész- és empirikus kutatások felé fordultak, ami sokkal jobb megoldás. Magyarországon ez a tendencia letompítva éreztette hatását, de a gazdasági mechanizmus kedvezőtlen jelenségeinek bírálata innen veszi forrását, még ha a szocializmus teljes felépítésének kategóriáját a párt alapvető dokumentumaiban csak 1975-től váltja is fel a „fejlett szocializmus". A vita az életmódról, a munkásosztályról, annak vezető szerepéről, az állami és szövetkezeti tulajdon társadalmiságáról folyt. Szükségszerű volt például, hogy ha az életszínvonalban fejlett tőkés országok utolérését célként nem lehet fenntartani, akkor az életmód kategóriájának kell előtérbe kerülnie stb. A témák olyanok, hogy azok indulhattak előnnyel a polémiákban, akik azt hirdették: harcolni kell az anyagiasság ellen, a párt és a munkásosztály vezető szerepének erősítéséért (a negatív tendenciák leküzdése és a magasabb fejlettségi bázishoz való eljutás érdekében), akik az állami tulajdont, ha azonos típusúnak is, de magasabb rendűnek tartották, mint a szövetkezetit. Ideológiai vitában, ameddig a rendszer stabil, csak a hivatalos ideológia (illetve annak képviselői) győzhet(nek).

Nagyobb hatást gyakorolt a politikai döntésekre az inkább háttérben zajló vita a nemzeti és nemzetközi érdek helyes kapcsolatának értelmezéséről: a magyar kül- és főleg belpolitika külső hatásainak, következményeinek megítéléséről.

Az ideológiai küzdelemben tehát azok kerekedtek felül, akik a reform megszabályozásának a szükségességét hirdették, akik éppen nem a korábbi biztosítékok megszüntetése, hanem újabbak megteremtése mellett léptek fel. A fordulatot az 1973 végén bekövet-

kezett energia- és nyersanyag-árrobbanás s a nyomában jelentkező világgazdasági válság tette visszacsinálhatatlanná. Erről már sokat írtak. De a magyar gazdaság nemcsak ezért került bajba. S nem is csak azért, mert az új gazdasági mechanizmus további elvei vesztették hatályukat. (Így például a közvetlen kötődés a világpiachoz az árak közvetítésével és a decentralizált külkereskedelem révén.) Nem is pusztán az okozott újabb nehézségeket, hogy a központi ágazatfejlesztési programok közül az energetikai, kohászati és nehézvegyipari program iránya és célszerűsége az előre nem látott fejlemények következtében megkérdőjeleződött. Többről és másról volt szó.

Először is nem egyszerűen azért romlott meg a gazdaság helyzete, mert importáraink emelkedtek. Külön ki kell emelni: a tőkés piac szigorúbbá vált a késztermékek vonatkozásában is, kedvezőtlen szerkezetű és minőségű exportunk relatív árai csökkentek. Viszont a fejlett technikát, szellemi munkát tartalmazó – a gazdaságok szerkezetátalakítását, megújulását hosszabb távon elősegítő – ipari termékek árai nem estek vissza. Országunk ráutaltsága ezekre nem csökkent, az ilyen célokra fordítható pénze viszont igen. Azt is mondhatjuk, hogy a *magyar gazdaság harapófogóba került,* a hagyományos extenzív gazdasági növekedés korszakának végéhez érkezett: egyik oldalról elfogytak és felemésztődtek az erőforrások, a másik oldalról pedig a tudományos-technikai forradalom és az ehhez kötődő új termelői és fogyasztói igények kihívása érte az országot.

Ebben az összefüggésben tehát azt állíthatjuk, hogy a háborús és a háború utáni nemzedék, a nép, a szocialista állam, a kommunista párt óriási erőfeszítései révén kialakított, létrehozott, belső arányaiban viszonylag modern és a haladás potenciáit magában rejtő, de

komoly infrastrukturális elmaradással küzdő gazdaság- és társadalomszerkezet került szinte egyik pillanatról a másikra cseppet sem előnyös szituációba.

Nem maradt tehát idő arra, amire a gazdasági mechanizmus reformja hivatott volt: e szerkezet összecsiszolására, a gazdaság hatékonnyá tételére, társadalmilag is magasabb rendű gazdasági működési mechanizmus begyakorlására, arra, hogy egy kiegyensúlyozott növekedésből táplálkozó felhalmozás legyen az ágazati és munkaerő-szerkezet átalakításának, az infrastruktúra fejlesztésének a forrása. *Ilyen szempontból újra kell és lehet értelmezni a különböző reformvitákat. Az évtizedes közgazdasági, ideológiai és politikai polémiák hátterében egy elavuló gazdasági-társadalmi szerkezet egyre mélyülő válsága, a különböző érdekekhez kötődő kiútkeresés áll.* Az, amit először „balos" dogmatikusok és reformerek, tudós közgazdászok és apparátusi értelmiségiek, majd funkcionális és ágazati irányító intézmények vezetői közötti (mint a gazdaságirányítási rendszer különböző elemeiről szóló, hatalmi viszonylatokat is magában foglaló) vitát interpretáltak, „végső mozgatóit" ettől az alapjában strukturális háttértől kapta és kapja.

Az 1969–1972 közötti vita azonban csak részben tekinthető e fordulat előzményének, hiszen 1973-ig az egész gazdasági-társadalmi szerkezet alapjaiban nem kérdőjeleződött meg. Kétségtelen, hogy az ezekben az években vívott politikai küzdelemből győztesen kikerült irányzat és a mindenkori centrum nézetei, kifejezve a már korábban jelzett társadalmi, nemzetközipolitikai és ideológiai körülményeket, azokkal szoros kölcsönhatásban meghatározták a válasz módját és tartalmát. Azért beszélhetünk „részbeni" előzményekről, mert az 1969–1972-es években az események menetét, a politikai döntéseket a gazdasági szerkezethez, a ter-

melési viszonyokhoz kötődő társadalmi elem „csak" annyiban befolyásolta, amennyiben a mechanizmussal kapcsolatos lépések megbontották, vagy inkább megbontani látszottak a korábbi időszakban kialakult társadalmi-politikai erőegyensúlyt, tehát *amennyiben a gazdaságirányítás közvetetté tétele, a piac szerepének növelése kihatott a társadalmi csoportok közötti arányokra jövedelemből, hatalomból való részesedésben.* Ha pontosabb magyarázatot akarunk adni arra a kérdésre, miért sikerült a párt- és állami vezetés egy részének a reformfolyamatot megállítania, akkor közvetlenül, politikatörténetileg nézve is válaszolhatunk: 1. Azért, mert egyes vezetők a munkásérdekek, az internacionalizmushoz, a szocialista táborhoz, a Szovjetunióhoz és a marxizmushoz való hűség képviselőiként jelenhettek meg. 2. Illetve ellenkezőleg, a „reformerek" a KGST-együttműködés új alapokra helyezéséért vívott küzdelemben politikai hibát követtek el a magyar kísérlet modellértékűnek minősítésével, nem tettek eleget a párt- és állami apparátus megnyeréséért, az ipari munkásság politikai aktivizálásáért, a reform bázisának kiszélesítéséért és szocialista jellegének bizonyításáért. Így az általuk képviselt vonal kellő támadási felületet képezett.

A mechanizmus ügyében alapvetően nekik volt igazuk, és az események nem annyira hibáikkal magyarázhatók, mint azzal, hogy egy ilyen támadásra egyszerűen nem voltak felkészülve, vagy ami még fontosabb: nem kedveztek nekik az erőviszonyok s a már emlegetett objektív körülmények.

Még két, a reform sorsában visszatükröződő strukturális (de nem „anyagi") tényezőről kell szót ejteni: a teóriáról és a kommunista párt irányvonalát alakító politikai mozzanatokról, a társadalmi-politikai erőviszonyok alakulásáról 1956 után. Az előbbi kérdést már

érintettük a fejlett szocializmus teóriája kapcsán a szocialista országok politikai gyakorlata szempontjából. Itt más összefüggésekre kell ráirányítani a figyelmet.

A hatvanas évek végére, a hetvenes évtized elejére lefutott a marxizmus reneszánsza, s barokkos fordulat történt az ideológiában. Idézetgyűjtemények láttak napvilágot a fejlett szocializmus fogalmának alátámasztására. A XX. kongresszust követő nagy fellendülésnek két társadalmi-politikai programszerű eredménye született: törekvés a termelés humanizálására és a politikai élet demokratizálására, egyeseknél a kettő közvetlen összekapcsolása az önkormányzat minél teljesebbé tételében, vagyis a társadalmi lét megtisztítása az árutermelésben és a bürokráciában kifejeződő elidegenedéstől. Mindkét produktum mint nehezen teljesíthető követelmény jelent meg a politikai vezetés számára. Magyarországon viszont a reformgondolat komoly előrelépést ígért ezekben a vonatkozásokban is. A „reneszánsz értelmiség" a politikai demokratizálódás elmaradását egyedül a bürokratikus apparátus bűneként, a szűk hatalmi érdekek érvényesüléseként magyarázta. Így elkerülhetetlenné vált az összeütközés, aminek politikai leszámolás lett a végeredménye az „eretnek" nézetekkel; a Lukács-iskola képviselőit száműzték a magyar ideológiai életből. Magyarországon mégsem a fejlett szocializmus „teoretikusai" lettek az igazi győztesek, nem azok, akik a rendszer történelmi, etikai, filozófiai és szociológiai, az elidegenedést középpontba állító bírálatát történeti, ideológiai és politikai érvekkel visszaverték. Abban a harcban a pártvezetésnek szüksége volt a marxizmus eredeti triászát képviselő, a doktrína bázisán fellépő filozófusokra, közgazdászokra, „tudományos szocialistákra". De az általuk kivívott politikai győzelem rövid életűnek bizonyult.

Miért? Mert igazi elméletet, új elméleti igazságokat nem tudtak harcba vetni. Eleve védekező pozícióból vettek részt a vitában, a végeredmény, a „győzelem" mégis előre adott volt. Döntő körülmény azonban, hogy a *fejlett szocializmus társadalmi programját éppen akkor (Magyarországon 1974–1975-ben)* fogalmazták meg, *amikor a szocialista gazdasági gyakorlatban jelentős visszalépésekre került sor.* Amikor a gazdasági problémák gyors gyarapodásával (de nem pusztán azok következtében) világossá vált, hogy nemcsak a homogenizálódás, hanem a differenciálódás tendenciái is jelen vannak a társadalomban. Amikor fokozódtak a látens ellentétek a különböző rétegek között. Ez az az időszak, amikor erősödik a magyar értelmiség különböző csoportjainak az elégedetlensége mind életszínvonalával, mind munkafeltételeivel és politikai jogaival kapcsolatban, amit tovább növel, hogy a kidolgozott gazdaságpolitikai, társadalomfejlesztési program néhány év alatt megkérdőjeleződik.

1978-tól a politikai vezetés „objektívnak" tekinti a felhalmozódó problémákat. Az utóbbiak leküzdéséhez szüksége van a kritikusan lojális szaktudósokra, közgazdászokra, jogászokra, gazdaságtörténészekre, akik helyet kaptak a döntéselőkészítési folyamatban. Sokan közülük a fontosabb tudományos intézmények vezetőivé, a pártvezetőség tanácsadóivá váltak. A hetvenes évek utolsó harmadától nem a marxista ideológusok és politikusok, hanem *a* tudomány és *a* politika együttműködéséről, illetve ellentétéről esik szó.

Ebben az új konstrukcióban a szak- és társadalomtudományok mentesültek az ideológiai felügyelet alól, sőt emancipálták magukat az „általános" társadalomtudományok alól is, amennyiben sikerült túllépni az általános és konkrét tudományok korábban bevett szembeállításán. Ezek igen pozitív fejleményeknek te-

kinthetők. Megmaradt a politikai vezetés mértékadó szerepe megrendelőként, bizonyos tabuk feloldójaként. A másik oldalról a politikai vezetés – immár nem ideológiai vitával, hanem politikai, adminisztratív eszközökkel – megakadályozta az általa túlzottan kritikusnak ítélt művek megjelenését.

Az ilyen konfliktusok is kisebb számban fordultak volna elő, ha a politikai tevékenység fókuszában az új utak keresése, nem pedig a hatalmi és társadalmi-gazdasági viszonyok stabilizálása áll. Eközben további teret veszített a klasszikus, a totalitásigényű marxizmus, amelyik a gyakorlati-szellemi valóság egészének megragadását és átalakítását tartja feladatának. Ennek okai részben ugyanazok, mint a marxizmus reneszánszának véget vető folyamatoknak. Nagy szerepet játszik a társadalmi-gazdasági fejlődés lassulásából, majd megrekedéséből fakadó negatív hatás. Különösen az, hogy a korábban kialakult társadalmi viszonyok védelmét célzó lépések a hagyományos értelmiségi pozíciók relatív gyengülésére vezetnek. A fiatal generáció szociális helyzete az idősebbekéhez képest még inkább romlik, perspektíváival együtt. Mindez kihatott e réteg világnézeti-politikai tájékozódására, és sokak számára a marxizmus érdektelenné vagy éppen utópiává vált. A tudományok, illetve a tudományos kutatások specializálódása pedig mindinkább elkerülhetővé, fölöslegessé tette ennek az eszmei Himalájának a megmászását, sőt a megújulásra nem képes marxizmusra hivatkozva egyre népszerűbb lett a „síksági elefánt – hegyvidéki nyulacska" összehasonlítás. Csakhogy most nem az idealizmus alkotja a marxizmus ellentétpárját, hanem a szaktudomány. Ez a helyzet ma is fennáll.

De nem egyszerűen arról van szó, hogy a tudományok specializálódása és az értelmiségi léthelyzet romlása miatt mára kisebb a motiváció a megnehezült fel-

adat vállalására, a marxizmus hegyének megmászására. Szót kell ejteni arról is, hogy a hatalom megragadása után idővel az ortodox, a totális és gyakorlatra irányult marxizmus elvesztette korábbi támogatóját, a szocialista politika régi (?) létezésformáját: a mozgalmat. A pártértelmiség nem tudott emancipálódni a vezetőség és a taktika szempontjai alól, s ezért az elmélet és gyakorlat dialektikája a „bevett" módjában megszűnt.

III. A kommunista párt vezető szerepe – 1956 után

Az előzőekben talán sikerült felvillantani a reform sorsát alakító főbb tényezőket. Legelsőül azt, hogy úgy tűnt: a gazdaságirányítás közvetetté tétele, a piaci hatóerők felhasználása megbontja a korábban kialakult társadalmi-politikai erőviszonyokat. Nem megalapozatlan az az állítás, hogy az elfogadott elvek, illetve 1968–1971 fejleményei bizonytalanabbá tették a gyáripari, városi szakmunkásság, a párt- és állami szervekhez kötődő, a gazdasági egységek élén álló káderértelmiség pozícióit, míg mellettük némileg javult a betanított, képzetlen munkaerő, a szövetkezeti parasztság, a magántulajdonosi réteg és a szakértelmiség társadalmi helyzete. A szocialista nemzetközi környezetben lezajlott változások és azok ideológiai vetületei sem kerülhették el a figyelmet. Jelezni igyekeztem e mozzanatok visszatükröződését a politikai folyamatokban, a reform lefékeződésében. Ezután következett az energia- és nyersanyagválság, majd a fejlett tőkés országok erre adott válasza: a tudományos-technikai forradalom gyorsítása és a vívmányaira épített szerkezetátalakítás. Közismert, hogy a váltás fontos kísérőjelensége a fegyverkezési verseny fenntartása, a működő tőke kihelyezése a harmadik világba. Eredmény: újabb, előnyösebb helyzetben levő versenytársak a világpiacon. Mindez tartóssá tette a reform visszafogását, mert megrendítette a magyar gazdasági-társadalmi szerkezet egyik alappillérét, a gyáripart.

Önkéntelenül adódik a feltételezés, hogy a reform

következetes vállalása, elméletének továbbfejlesztése, az elkerülhetetlen konfliktusok végigküzdése hosszabb távon mindenképpen hasznosabb reagálás lett volna a kihívásra. Hogy pontosabban megérthessük, miért nem ez történt, ahhoz előbb arra is választ kell találnunk, hogy miként sikerült legalább egy időre a politikai cselekvés fókuszába állítani a reformot. Ezért az eddig adott magyarázatot ki kell egészítenünk a kommunista párt belső helyzetének az elemzésével. Sőt, ezzel párhuzamosan meg kell kísérelnünk a társadalmi-politikai erőviszonyok 1956 utáni alakulásának főbb jellemzését is.

*

1956-ban a kommunista párt súlyos vereséget szenvedett: szervezeti rendszere megbomlott, tagságának jó része elhagyta, másik része kiábrándultan, megrettenve szemlélte az események rohanását, amelyekkel a pártaktíva és az apparátus nem sok sikerrel próbált szembeszállni. Mivel a pártvezetőség megosztott volt, nem tudott megfelelő politikai irányítást adni az erőszakszervezeteknek. Elveszett az államhatalom is, újra birtokába jutni csak szovjet segítséggel sikerült. A hatalom elvesztésének ténye és visszaszerzésének módja utal a magyar gazdasági, társadalmi és politikai élet előző évtizedben felhalmozódott feszültségeire, az elkövetett hibák nagyságára. De rávilágít arra is, hogy a nemzetközi tényezőknek milyen jelentőségük volt az események formálásában. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kommunista párt gyors ütemű kiszorítása a hatalomból a demokrácia megteremtésének és a nemzeti szuverenitás helyreállításának jegyében zajlott. Amikor az új hatalmi központ – a szovjet hadsereg erejére támaszkodva – megkezdte működését, majd kezébe vette a dolgok irányítását, akkor az új vezetőknek tudatá-

ban kellett lenniük annak, hogy a szocializmus és a nemzet ügyét összekapcsolni milyen bonyolult feladat. A nehéz döntéseket csak úgy lehetett meghozni, hogy világos volt: azok hosszabb távon nemcsak a munkásosztály vagy a párt, a szocializmus értékeit és nemzetközi érdekeit képviselik, hanem a magyar társadalom döntő többségének is meg kell hogy feleljenek.

Sok tény – köztük a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány nyilatkozata vagy az MSZMP elnevezés megtartása november 4-e után – tanúskodik arról, hogy a kommunista centrum nem „restaurációs" alapon akarta a szocialista fejlődés hatalmi garanciáit megteremteni. (Bár sokan vagy ezt kívánták, vagy a racionalizált, szilárd erőn nyugvó diktatúrát tartották politikailag egyedül reális megoldásnak.)

Az MSZMP vezetői kezdetben átvették a jogos nemzeti követeléseket, széles körű demokratizálás mellett kötelezték el magukat. Ragaszkodtak viszont a kommunista párt vezető szerepének elismertetéséhez, a Varsói Szerződéshez. Ezt a megoldást az október végén, november legelején aktivizálódott politikai erők elfogadhatatlannak tartották. A maguk részéről nem nyugodhattak bele éppen csak kivívott hatalmi pozícióik elvesztésébe. Ráadásul ezek a csoportok „nemzetellenes" bűnei miatt nem ismerték el az új kormányt. Úgy vélték, hogy a kommunisták csak sztálinista módszerekkel kormányozhatják az országot.

A korábban párthoz kötődő értelmiségiek és a hatásuk alá került fiatalabb munkások, akik a demokratikus szocializmus jelszavával zászlójukon harcoltak a régi pártvezetőség ellen, akik csak egy ellenfelet láttak – balra – s ily módon hozzájárultak a politikai válság kiéleződéséhez, majd gyorsan elvesztették ellenőrzésüket a folyamatok fölött, nem vállaltak közösséget a Kádár-kormánnyal (mint ahogy kezdetben a magyar társadalom jelentős része sem).

Az a helyzet állt elő, hogy *a kommunista pártvezetőség nemzeti egységpolitikájához az elvek adottak voltak, „csak" a partnerek és a feltételek hiányoztak.* Az MSZMP vezetősége ekkor gyors ütemben hozzálátott az erőszakszervezetek helyreállításához. Kemény – „proletárdiktatúrás" – irányvonalat vitt az ellene politikailag nyíltan fellépő csoportokkal szemben. A kormány visszautasította a „nemzeti" és a demokratikus követeléseket. Igyekezett viszont – főleg a Szovjetunió anyagi segítségére alapozva – kielégíteni a lakosság szociális és gazdasági igényeit.

Az akkori körülmények között az MSZMP nem vállalhatta a politikai rendszer gyökeres reformját. Mind a többpártrendszerű (polgári) parlamentarizmus bevezetése, mind a munkástanácsok intézményének általánosítása nagy fenyegetést jelentett volna a kommunista párt vezető szerepére, mint a szocialista fejlődési irány hatalmi garanciájára. A konkurens pártok „oldalról", a munkástanácsok pedig „alulról" felépülve kettős hatalmat teremtve állították volna az akkori viszonyok között nehezen leküzdhető feladatok elé a kommunistákat.

Novemberben a kormány hatalmi szempontból nem engedhetett a politikai jellegű követeléseknek. Ezek elfogadása teljesen értelmetlenné tette volna a november 4-i fellépést, a szovjet beavatkozást. Nem lehetett hagyni azt sem, hogy az irreális vagy jogos, de teljesíthetetlen szociális-gazdasági követelések a hatalmi harc függvényeivé váljanak, hiszen ez tarthatatlanná tette volna az MSZMP helyzetét. Így nem maradhat más út, mint az ellenfelek kiszorítása révén a politikai élet leegyszerűsítése, a hatalmi monopólium megerősítése. Ebből a „felállásból" egyértelműen következett, hogy a társadalmi osztályok és rétegek közötti szövetség csakis magán a párton belül és által, közvetlenül valósulhat meg.

A gazdaság és politika szétválasztása (a többpártrendszer bevezetése), továbbá összeolvasztása (a munkásönigazgatás általánosítása) az egész rendszer működési logikájának felülvizsgálatát vonta volna maga után. Egy ilyen irányú kísérlet nemcsak a belső hatalmi szempontoknak mondott volna ellent. Hiányoztak az elméleti fogódzók és gyakorlati tapasztalatok is. Különös jelentősége volt annak, hogy a magyar ügy – nemzetközi ügy maradt a szocialista világban. Így a munkástanácsok hatalmi szervvé tétele, elvi működési logikájának érvényre juttatása a jugoszláv példa átvételével azonosult volna. Ez pedig a többi szocialista ország számára kihívást jelentett volna. *Az MSZMP-nek bizonyítania kellett, hogy nem a modellben s az elvekben, hanem a végrehajtókban és a végrehajtásban van volt a hibák fő oka,* előre lehet tehát jutni új vezetőkkel, megújított politikával a régi keretek között is.

*

Két sajátos ellentét jellemzi a kommunista párt politikai és szervezeti megújulását. Az egyik a hatalomgyakorlás formája és a tényleges politikai gyakorlat társadalmi-gazdasági tartalma között húzódik meg. A másik a pártvezetőség, illetve annak centruma és a végrehajtó apparátus, a politikai aktíva között feszül. Ezek az ellentétek persze viszonylagosak, és mint a példa mutatja, hosszú ideig életképes egységet alkottak, „átlósan" is kapcsolódtak egymáshoz.

Ahogy az új párt vezetőinek álláspontja megkeményedett, ahogy kiderült: az októberi válság a társadalmat oly mértékben polarizálta, hogy kevesen maradtak olyanok, akik a szocializmus megújításában hajlandók lettek volna együttműködni az új vezetéssel, úgy vált világossá, hogy a pártot csak a régi MDP-tagságra lehet építeni. Miként hat ez a pártvezetés irányvonalá-

ra, mennyire tolja „balra" azt? Ezek a kérdések már akkor megfogalmazódtak. A balratolódás az adott feltételek között elkerülhetetlen volt, s jól kitapintható az MSZMP 1956 november utáni megnyilatkozásaitól az Ideiglenes Központi Bizottság decemberi, majd 1957. februári határozatán át 1958-ig. De nemcsak ez a tendencia jellemezte a párt politikáját, hanem a váltakozó hangsúlyú, de végig jelen levő kétfrontosság is. (Bár 1957 végétől egy időre, a propagandában pedig hosszabb perióduson át a revizionista veszély elleni küzdelem vált meghatározóvá.)

A kétfrontos vonal életben maradására magyarázattal egyrészt a vezetőség ilyen irányú elkötelezettsége szolgál, az, hogy törekedett a társadalom bizalmának visszaszerzésére, a szövetségesek bevonására a szocialista építésbe. Másrészt ezzel összefüggésben a korábbi prominens vezetők nem kapták vissza pozícióikat, ami nemcsak az új vonal hitelét növelte, de a belső-balos ellenzéket is gyengítette. Harmadrészt a pártaktíva és apparátus is „tanult", másképpen igyekezett dolgát végezni, s ez ellene hatott egykori beidegződéseinek. Többségük, ha kisebb-nagyobb fenntartásokkal is, de elfogadta az új vezetést és annak politikáját.

Az elsőként említett ellentét lényege, hogy miközben a kommunista párt újra monopolizálta a hatalmat, és visszaállította az 1949–1950-re kialakított politikai intézményrendszert, alapvető változásokat hajtott végre a szocializmus építésének irányvonalában. Ezáltal viszont a célok elérését szavatoló politikai mechanizmus működési módja és rendje is meg kellett, hogy változzon.

Melyek az új irányvonal főbb jellemzői? Először is enyhül a politikának mint társadalmi cselekvési szférának a fetisizálása. A kommunista párt a politikának a

társadalom és a gazdaság átalakításában nagy, de nem mindenható szerepet tulajdonít. 1956 után olyan irányítási koncepció alakul ki, amely szerint a társadalmi élet minden területének vannak politikai vonatkozásai. Ezért a politikának mindenütt jelen kell lennie, de mindig az adott területhez, problémához igazodó eszközökkel és csak a fő cél jobb érvényre juttatásához szükséges mértékig. Mindez persze inkább elvi igényt fejez ki. Hiszen a politikai küzdelmek – a változó szociális és gazdasági háttérrel is összefüggésben – a súlypontok állandó áthelyeződésével is járnak. Így az új folyamatok előre nem látott következményei vagy a párt saját hibáinak visszahatásai, esetleg a tudatos ellenfél akciói sokszor kényszeríthetik ki a hatalmi szempontok direkt érvényesítését. Ez az eset, amikor a pártnak nincs elég ereje, hogy az egyes területekhez illeszkedő eszközökkel őrizze meg hegemóniáját, fejezze ki a szocialista építés és értékrend követelményeit. Világos: ha a politika az erejéhez és lehetőségeihez képest túl sokat vállal magára, akkor egyre többször kerül akciókényszerbe. Sőt, saját kudarcai csak fokozzák tettvágyát, mivel azokat mindig csak saját hibáira vagy az ellenfél szívósságára, ügyességére vezeti vissza, és kevéssé arra, hogy nem tartozik minden a saját fennhatósága alá.

1956 után megszűnik a társadalmi élet egészének állandó és közvetlen politizálása, fokozatosan csökken alárendelése valamilyen hatalmi szervnek. A kommunista párt lényegében elismeri a hagyományos értelemben vett magánélet autonómiáját, a világnézeti pluralizmust, és már nem az emberek átnevelését tartja a viszonyok átalakításához szükséges legfőbb előfeltételnek. A korábbinál sokkal nagyobb súlyt kap ebben az anyagi érdekeltség.

Új gyakorlatával az MSZMP valós helyére állította a

politikát: vagyis a rendszer védelmét és a társadalmi viszonyok átalakításának szervezését bízta rá. Ezen belül a párt feladata az érdekek ütköztetése és egyeztetése. A párt az erővé koncentrált tudati, akarati elem, amely a célok eléréséhez szükséges feltételeket, emberi és hatalmi tényezőket szervezi.

Természetesen a társadalomirányításra vonatkozó elképzelések 1956 végén korántsem kristályosodtak ki, inkább csak ösztönösen voltak jelen a döntésekben. Nagyon is gyakorlati és hatalmi szempontok hatottak a politika formálódására. Az MSZMP vezetői például szilárdan ragaszkodtak néhány követelményhez: az ország nemzetközi státusának változatlanságához, a párt és a munkásosztály vezető szerepének elfogadtatásához, a „végső" szocialista célokhoz. Az akkori körülmények között ezeket csak erőszakkal, a hatalmi-kormányzati monopólium segítségével lehetett érvényre juttatni. Ez magával hozta a korábbi politikai rendszer restaurálását. De az új pártvezetőség olyan elvekhez is ragaszkodott, mint a megújulás, a társadalom mindennapi érdekeinek, történelmi hagyományainak, kulturáltságának, vagyis a realitásoknak a figyelembevétele. Az MSZMP – levonva a válságból a tanulságokat – többször leszögezte, hogy a szocialista építés csak úgy képzelhető el, ha a többség számára megfelelő, javuló életfeltételekkel jár együtt. Mindezek a megfontolások teret teremtettek egy valódi szövetségi politika kibontakoztatása számára. Olyan mértékű volt a változás ezen a területen, hogy a hatalom megszilárdítása és a szocializmusra jellemző viszonyok alapjainak lerakása után már az „aki nincs ellenünk, az velünk van" jelszót is meg lehetett fogalmazni.

A politikai cselekvés korlátainak tudomásulvétele, a diktatórikus hatalomgyakorlás előnytelen oldalainak tudatosítása oda vezetett, hogy amikor 1956 végén,

1957 elején a „régi" hatalmi mechanizmus alapelemeit visszaállították, akkor egyúttal racionalizálták is a működési szabályokat. Az MSZMP vezetése azt is belátta, hogy a különböző hatalmi és társadalmi szervezetek csak akkor tölthetik be feladatukat, ha nem pusztán „hajtókarok", ha nemcsak felülről közvetítenek lefelé, hanem fordítva is. E kettős funkciójuk ellátásához pedig szervezeti autonómiát kell kapniuk. Meg kellett tehát változtatni a pártirányítás metódusát is az állami és társadalmi szervezetekkel kapcsolatban. A leglényegesebb az volt, hogy bennük a pártnak mozgalmi módszerekkel kell kifejeznie akaratát, a célokat és a végrehajtás elveit kell kidolgoznia, végül ellenőriznie, sajátos eszközeivel segítenie kell a megvalósítást. El kell tehát állni a felelősség átvállalásától, az apró, mindennapi ügyekbe történő beavatkozástól.

Nem valósult meg az az amúgy helyes, ekkor kidolgozott tétel, hogy a párttisztségek kivételével minden állami, gazdasági és társadalmi vezető pozíciót betölthetnek pártonkívüliek is. Az állami, gazdasági és kulturális életben továbbra is érvényesült *az egyszemélyi vezetés elve, amely a kezdetben ellenséges, majd passzív társadalmi környezetben a kommunista akarat érvényesítésének legfontosabb eszköze maradt.*

Hogyan formálták a konszolidációs politika kényszerpályái, majd az átalakított, megszilárdított társadalmi-gazdasági viszonyok a kommunista párt arculatát?

1956 novemberében a párt vezetősége csak elég szűk bázisra támaszkodhatott. Ide tartozott a párt- és állami apparátusban dolgozók derékhada, a munkáskáderek többsége, az ipari munkásság idősebb és középgenerációs, az ötvenes évek elején is megbecsülésben részesülő csoportja, a szegényparasztságnak az a része, amelynek nem volt hová visszavonulnia a szövetkeze-

tekből. Az új kormány hívei közé sorolhatjuk a vállalati vezetők nagy hányadát és az ott dolgozó beosztott értelmiségiek kisebb részét. Kevés tekintélyes alkotó értelmiségi vállalt azonosságot a kommunista politikával – alig néhány művész és némileg több természet- és társadalomtudós.

A pártaktíva tagjait az októberi események során politikai és egzisztenciális sérelmek érték, sokuk vesztette el korábbi pozícióit. Az ebben az időszakban létrejött demokratikus jellegű bizottságok, munkástanácsok intenzív szerepet játszottak a párttag funkcionáriusok eltávolításában, a „rákosista" munkások, tisztviselők háttérbe szorításában. November 4-e után pedig ezek a szervek akadályozták visszatérésüket, a korábbi állapotok helyreállítását. A legádázabb csaták talán éppen az új „önigazgatás", a pártszervezetek munkahelyi jelenléte, szerepe, illetve a káderkérdések körül dúltak. Ez a helyi hatalmi pozíciók birtoklásáért folyó harc természetesen elválaszthatatlanul összefonódott az ország jövőjéért vívott politikai küzdelemmel. Az akkor uralkodó, kommunistaellenes hangulatban az aktíva kisebbségben volt, és a már említett „forradalmi" szervekben a kormányellenes erők domináltak. Ezért az elveszett politikai és személyi pozíciók szabályos, „parlamentáris" eszközökkel történő visszaszerzésére az esetek többségében nem nyílt mód.

Ahogy e helyzet megváltoztatása az új központi hatalom megerősödésének elengedhetetlen feltételévé vált, úgy felső nyomás nélkül nem lehetett győzni az egyes munkahelyeken. Ebből a hibás körből ki kellett lépni. Ez pedig csak úgy történhetett, hogy az MSZMP új vezetése kezébe veszi a kezdeményezést, működtetni kezdi a rendelkezésére álló adminisztratív eszközöket, és így nyit teret az alul kisebbségben és sokszor passzivitásban lévő erők előtt. Más utat járni

nem lehetett, mert hiányoztak a feltételek ahhoz, hogy eszmei-politikai eszközökkel sikerüljön a győzelmet kivívni. Kevesen voltak azok a kommunisták, akik a korábbi párton belüli végletek elutasításával kezdeményezőleg léphettek fel mind a párt újjászervezésében, mind befolyásának kiszélesítésében. A legelszántabbak kivételével a korábbi párttagság zöme kivárt. Mindez az erőszak alkalmazása mellett szólt, amire a Kádár-kormány akkor szánta el magát végleg, amikor kiderült, hogy kezdeti manőverezési kísérletei nem hoznak szövetségeseket, és lassítják magának a pártnak a megerősödését is.

Hetek alatt világossá vált, hogy a politikai kényszer következetes alkalmazása nagyobb súlyt ad a kommunista politikának, mint a „békés" eszközökkel manőverezés. A viták államhatalmi eszközökkel történő lezárásával aktivizálni lehet a párthoz hű tömegeket, az ő színre lépésük azonnal kedvezően módosítja az erőviszonyokat.

Mivel az MSZMP potenciális szövetségesei közül sokan megmaradtak politikai ellenfeleknek, napirendre került kiszorításuk a közéletből. A kommunista párt számára éppen az ellenzéki csoportok nyílt jelenléte vált a stabilizáció legfőbb akadályává. Hiszen az eldöntetlennek tűnő helyzet súlyos gazdasági következményekkel, a társadalmi élet megújuló dezorganizációjával fenyegetett, ami viszont ismételten a párt kormányzási képességét kérdőjelezte volna meg.

Paradox ugyan, de a végletekig polarizált viszonyokból és az MSZMP gyengeségéből következően hosszabb távon csak az akkori ellenfelek, az esetleges szövetségesek politikai életből történő kiszorítása teremthetett kedvező feltételeket egy népfrontos jellegű politika kibontakoztatásához. Ilyen irányba utat törni csak állami erőszak alkalmazásával lehetett.

Ezt követelte a pártaktíva is, amely nyomást gyakorolt a pártvezetésre e politika következetes végigvitele érdekében. Sokan szerettek volna „revánsot venni" az őket ért sérelmekért ellenfeleiken. Majd 1957 elejétől a párton belüli küzdelem éleződött ki – éppen akkor, amikor a politikai konszolidációs folyamat döntő sikerekre vezetett, amikor megtörtént az ellenfelek kiszorítása a közéletből. Amikor a politikailag eredménytelen sztrájkokba belefáradt, vezetés nélkül maradt százezrek a túlerő láttán megkezdték igazodásukat a realitásokhoz. A korábbi „ellenállók" egy része újraértékelte az 1956-os válságot, amiben a feléledő pártszervezetek is szerepet játszottak. A társadalom jelentős része mindig az erősebbhez húz. A munkásság és parasztság harmadik része pedig – miután szociális és gazdasági igényeit igyekezett kielégíteni – mint „csendes többség" passzivitásba vonult.

A pártszervezetekben ezzel a folyamattal szoros összefüggésben zajlottak a csatározások. A konszolidáció előrehaladásával a korábbi párttagság jelentős része megmozdult, átjelentkezett az MSZMP-be. Sokan féltették ettől a párt „tiszta munkásjellegét", egyúttal a nehéz időkben tanúsított magatartásuk alapján kivívott pozícióikat. Mások pedig a pártvezetőséget azért bírálták, mert túlzottan kompromisszumosnak tartották irányvonalát, azt, hogy az erőszakot mind méreteiben, mind formájában korlátozta, hogy igyekezett szem előtt tartani a nemzeti megbékélés szempontjait is. Hiszen a vezetőség tudta, hogy az ellenfelek eltávolítása a színpadról szükséges, de nem elégséges feltétel a szocialista kibontakozás számára.

1957 tavaszán a fő politikai csatározások már frakciós jellegű formát öltöttek. A párton belül az új pártvezetőség az irányvonalának gazdasági-társadalmi sikerére, az aktíva kétfrontos harcban kialakult magjára tá-

maszkodva győzni tudott, még ha ez az 1957. júniusi pártértekezleten manifesztálódott diadal nem ment is a „kemény" baloldal számára tett engedmények nélkül.

Az aktíva többsége, bár balrább állt a pártvezetőségnél, visszautasította a „tiszta proletárdiktatúra" megteremtésének programjával fellépő szektás támadást. Ilyen értelemben ez a csoport egyfajta centrum szerepét játszotta. A realista magatartást pedig az új pártvezetőség irányvonalának visszaigazolódása és növekvő tekintélye tette meghatározóvá a párton belül. Kádár János presztízse 1957 tavaszán gyorsan gyarapodott. E folyamat főbb állomásai: a szovjetunióbeli látogatás pozitív visszhangja Magyarországon és a nemzetközi munkásmozgalomban; a május 1-i felvonulás; alig egy héttel később pedig az országgyűlési ülésszak. A térnyerés időszerűvé tette a pártértekezlet összehívását, az előző hónapokban folytatott politika jóváhagyását, a bekövetkezett változások elfogadtatását az alsó és középszint képviselőivel. Módot adott a „kis kongresszus" összehívása arra is, hogy a pártvezetőség véglegesítse pozícióit, az általa kívánatosnak tartott keretek közé terelje az aktíva tevékenységét, hogy igényei szerint rögzítsék a pártélet szabályait. Ezek a formális szabályok elvileg lehetőséget teremtettek a mozgalmi jelleg érvényesülése számára, legalábbis nem zárták ki azt. A mozgalom megőrzésének esélyei azonban mégsem realizálódtak.

Nem feledhetjük el, hogy a forradalmi-ellenforradalmi időszakok szerkezetet rengető történései mindig átpolitizálják a társadalmat. Ilyenkor az emberek többsége másokkal közös vagy ellentétes érdekeit tudatosítva cselekszik. Ilyen állapotot sokáig mesterségesen fenntartani nem lehet. Néha mégis kísérletet tesznek erre, s van, amikor – úgy tűnik – sikerrel. Megfelelő alapok megteremtése nélkül azonban csak

látszólag vonják be az embereket a közéletbe. A központi hatalom az egész társadalmat átható célokat tűz ki, és a megvalósítás érdekében mindent igyekszik megszervezni. Ebben a keretben az állampolgárok mindennapi munkáját és életét az osztályharc szférájába emelik fel. Az újjáformálódó társadalomban, az osztályok közötti különbségek leépítésének az időszakában természetesen a politikának sem elég tartalmat váltania, hanem alakját is változtatnia kell. A mindennapok erőszakos politizálása azonban éppen a politikai élet társadalmiasítását nem végzi el.

A válságok lezáródásával, a hamis látszatokat felszámoló realizmus győzelmével előbb-utóbb tehát csökken a közéleti aktivitás, egyfajta természetes egyensúly kezd érvényesülni. Nagyobb tömegek benntartása a politikában csak demokratizálással érhető el, hosszabb távon pedig csakis a társadalmi-gazdasági viszonyok olyan átalakításával, amely megteremti az önkormányzáshoz szükséges feltételeket. Addig is az egyes társadalmi osztályok szervezett mozgalmai hivatottak arra, hogy kivédjék az elkerülhetetlen visszaesések hatásait, hogy maximálják önmaguk cselekvőképességét.

Nagy politikai csaták után a vesztesek mozgalmai is hanyatlanak az általában következő elnyomatás vagy kiábrándulás miatt. Holott nekik továbbra is lenne és van miért harcolniuk. Mi történik a győztesekkel, akik elérték céljukat, megőrizték és megszervezték a hatalmat? Az ő tekintetük optimista, erőfeszítéseik gyümölcsét várják. Bizakodóak, mert olyan eszközök kerültek kezükbe, amelyek megválthatják őket korábbi nehézségeiktől, gondjaiktól. Az előzetes, felfokozott várakozások azonban mindig túlzottaknak bizonyulnak, a nyomukban felnövő csalódás szembefordíthatja egymással a vezetőket és vezetetteket. A hatalom „el-

idegenedése" egyfelől, a tömegek passzivitása másfelől ellenzékbe szoríthatja a korábbi mag, aktíva egy részét . . .

Igaz lenne az az állítás, hogy a (politikai) konszolidáció szükségszerűen hozta magával az öntevékeny közösségi politizálás visszaszorulását? Igaz, hogy ebben a tekintetben 1957 közepétől csak e „törvény" érvényesüléséről van szó?

Nem. Magyarországon már 1956 végétől érezhető volt, hogy az események ilyen irányba fejlődnek. Ez pedig a politikai konszolidáció módjából: a külső katonai segítségből, majd az államhatalmi eszközök döntő szerepéből, illetve sajátos módon a legégetőbb mindennapi követelések kielégítéséből következett. A sajátos itt egyrészt az, hogy a szocialista országok segítségével a nehéz gazdasági körülmények között is lehetett emelni a lakosság életszínvonalát. Másrészt, hogy a pártvezetőség odafigyelt a társadalom egyéb sérelmeire, a magánéletet tiszteletben tartotta – engedte visszavonulni oda a kevésbé exponált vagy a további nyílt fellépés értelmetlenségét belátó politikai ellenfeleit.

Még így is küzdeni kellett a hegemóniáért, s éppen ez volt az, ami eltakarta a mozgalom belső gyengeségeit. Azok, akik az első, nehéz hónapokban csatlakoztak a párthoz, szerepet vállaltak a karhatalomban, hadseregben, rendőrségben, munkásőrségben, akik hozzáláttak a pártszervezetek felélesztéséhez stb., joggal érezték magukat az új közös akarat megvalósítóinak. A helyi pozíciókért folytatott küzdelem tényleges kapcsolatot teremtett a helyi és az országos politika között. Kezdetben gyakori volt a közvetlen érintkezés a felső vezetés tagjaival, s nem volt idő a formalitások betartására. Megújulási vágy és szolidaritás teremtett közösségeket. Alsó szinten mégis hamar megmutatkoztak a bezárkózás jelei. A pártélet befelé fordulása nem

kis részben azzal magyarázható, hogy a politikai küzdelmekben az államhatalmi monopóliumnak, adminisztratív eszközöknek a segítségével győzött a kommunista párt. Megindult az október–november során létrejött önigazgatási szervek megtisztítása a nemkívánatosnak tartott személyektől. Majd a helyi és gazdasági önállóság feltételeinek a megteremtése is lekerült a napirendről. *A megtisztított összetételű és a valódi gazdasági önállóságot nélkülöző munkásönkormányzat elveszítette funkcióját.* Ezután a taktikai motívumok, amelyek egy ideig a dolgozói önigazgatás szervezetének fenntartása mellett szóltak, hatályukat veszítették. 1957 tavaszától már csak akkor maradhattak volna életben a vállalati munkástanácsok, ha a pártszervezetek ezt feladatuknak tekintették volna. De ha a vállalatok ügyeit az igazgatók intézték, és a pártszervezet felügyelte, akkor csak az érdekvédelem maradhatott volna a vállalati munkástanács kezében. Arra viszont ott volt a szakszervezet.

A politikai konszolidáció a vártnál gyorsabban ment végbe. Az erőszak és a gazdasági-szociális problémák következetes felvállalása nemcsak az ellenfeleket tüntette el, hanem elvezetett annak az intézményi közegnek a felszámolásához is, amely külső ellenőrzés alatt tarthatta volna a kommunista pártot. Megszűntek azok a fórumok, ahol a pártnak, szervezeteinek, tagjainak meg kellett volna küzdeniük a közösséget érintő döntések elfogadtatásáért, ahol a többségi érdek figyelembevétele nem lett volna elégséges kritériuma a párt tevékenységének. Ez a folyamat már 1957 első felében ellenállhatatlanul utat tört magának. A proletárdiktatúra hagyományos intézményrendszerének a visszaállítása ebből a szempontból a partnerjellegű kapcsolatok felszámolását jelentette. *Mind az állami, mind az érdekképviseleti társadalmi szervek alárendeltjei lettek*

a pártszerveknek. Sőt, az akkori körülmények között (a tömegek passzivitása, elzárkózása, a lassan oldódó bizalmatlanság légkörében) a pártszervezetek feladata lett e szervek életben tartása, felélesztése, működésképessé tétele. Vagyis a pártszervezetek vezették, irányították és ellenőrizték ezeket az intézményeket és szervezeteket. Erre módot káderhatáskörük gyakorlásával, beszámoltatási kötelezettséggel és párttagok „bedolgoztatásával" találtak.

Az 1956 előtti állami és képviseleti rendszer visszaállítása napi politikai kényszer volt. Létjogosultsága viszont a párt és a többi szervezet közötti, lehetséges munkamegosztásból fakadt. Hiszen hosszabb távon nem lehetett előnyös a párt és az államigazgatás összefonódása, a cselekvési tér felesleges összeszűkítése a más világnézetűek vagy az egyszerű állampolgárok előtt.

„Oldalról" tehát megszűnt hatni az a kényszer a kommunista pártra, amely a mozgalmi tevékenység fenntartását, új körülmények közötti megújítását eredményezhette volna. Elvileg persze megvolt a lehetősége annak, hogy a parlamentben, tanácsokban, szakszervezetben, népfrontban küzdelmet kelljen vívni a hegemóniáért vagy egy-egy fontosabb döntés keresztülviteléért. Gyakorlatilag azonban a pártnak komoly erőfeszítéseket kellett tennie ezek „folyamatos" működtetéséért, mivel a felsorolt intézmények eléggé hiányában voltak a tényleges vagy „taktikai" szövetségesek öntevékenységének.

A politikai rendszer ilyen módon történő működtetése egyrészt a pártszervezetek bezárkózása ellen hatott. Másrészt viszont olyan terheket rótt rájuk, amelyekre nem készülhettek fel. A pártirányítás követelményének érvényesítése mindenekelőtt sok adminisztrációs feladatot jelentett, s igazgatási, gazdálkodási

szakismereteket feltételezett. Ennek következtében nem a hagyományos mozgalmi vonások (az agitáció művészete, a gyors döntéshozatal képessége, a szervezni tudás) kerültek előtérbe. Ezért alul és középütt is – magasan kvalifikált szakértelmiségiek hiányában – lépések történtek a függetlenítésre, a szakértelem megszerzésére. Erre már csak azért is nagy szükség volt, mert az MSZMP-ben a helyi ügyek intézésében az alsó és középszint feladatköre s valamelyest önállósága is megnőtt. Ez a folyamat azonban nem enyhítette a „laikus" és a szakelem növekvő ellentétét. Az idő múlásával a laikusok közül az arra alkalmasak (ideértve a felső szinttel szemben mutatott lojalitást, a nem hagyományos „osztályharcos" politizálási képességet) átkerültek a hivatásosak csoportjába. Majd a társadalmi szerkezet átalakulásával is összefüggésben a párt választott szerveiben – mivel az érdekegyeztetés itt zajlik – a laikusokat szinte teljesen kiszorították az egyes gazdasági, ágazati és területi egységek vezetői.

Ilyen értelemben a laikusság leértékelődése a szakértelemmel szemben elválaszthatatlan a tagság, az aktíva, a közösségi politizálás szerepének csökkenésétől a pártéletben. A politizálás formaváltozásával – a vezetés szakmává, „tudománnyá" válásával – a vezetők és vezetettek közötti ellentét mint a laikusok és hivatásosak közötti konfliktus is megjelenik. Ennek következtében már középen is és lent, a végrehajtás szintjén is ellenállhatatlanul érvényesül az elkülönülés. A függetlenített vezetők és a munkájuk segítésére hivatott apparátus túlsúlyra tesznek szert a pártélet szervezésében, a párt politikájának formálásában és képviseletében. A funkcionáriusok munkájának nagy része az állami, gazdasági és egyéb intézmények közvetlen és közvetett irányítása s ellenőrzése lesz. Az ehhez szükséges ismeretek és képességek forrása pedig egyre kevésbé a

párt- és a közélet, hiszen az egyre szűkebb területre szorul, hanem sokkal inkább az iskola és a vezető testületekben szerzett gyakorlati tapasztalat. Nem vitás, hogy a jó szándékú, sokszor dilettáns vehemencia felcserélése a realista, kompromisszumra törő szakértelemmel alapjában pozitív fejleménynek tekinthető, és a társadalmi életben számos kedvező változást eredményezett. Egyúttal egy korszak végét jelezte a politizálás történetében.

A közvetlen erőszak alkalmazásának szükségtelenné válása, a helyi hatalmi monopólium megszerzése, a korábbi irányítási struktúra helyreállítása „oldalról" szorította vissza a mozgalmi jelleget a pártban. Ehhez járult az, hogy a politika kettős értelemben is szakmává vált. Egyrészt sajátos, különös munkává, másrészt olyanná, amely szoros érintkezést tételezett fel a „reális" szakmákkal és tudományokkal. Így feladata nem pusztán e szakmák eredményeinek hasznosítása lett az irányításban, hanem szintetizáló szerepet is be kellett töltenie. Mint láttuk, ez a fejlemény „alul" is módosulásokat eredményezett a párt életében. Egyúttal viszont komoly akadályt emelt a „hagyományos" mozgalmi működés elé. Az „oldalirányban" történő térvesztést „belül", demokratikus működéssel lehetett volna ellensúlyozni. A párt alsó és felső szervei közötti dialektikus kapcsolat, a részek egészként történő működése jelentős mértékben elősegíthette volna az aktivitás megőrzését az alapszervezetekben. Kétségtelen, hogy ha az alsó és középszint tényleges szerepet kap a párt politikájának az alakításában, ha a végrehajtáson kívül a döntések előkészítésében és meghozatalában is részt vesz, ha ellenőrzi a pártvezetőség tevékenységét, akkor tényleges alapja maradhat az öntevékeny, közösségi jellegű politizálásnak. Ha a vezetők új garnitúrája egy ilyen sokoldalú és nyitott közéletben nevelődik

fel, s ha a vezetettek nemcsak a központ közbeiktatásával érintkezhetnek egymással, akkor a pártvezetőség kapcsolata az alsó szintekkel tartalmasabbá válik, s növekszik függése választóitól is.

Ezek a jogok kisebb-nagyobb részben adottak voltak, de a pártszervezetek és a párttagok mégsem éltek a lehetőségekkel. A párt kettévált: egy viszonylag nagy belső önállósággal, kiterjedt helyi feladat- és hatáskörrel rendelkező alsó szintre (ahol ugyancsak végbement a kettéosztódás a vezetőségre és a tagságra), illetve egy felső szintre, ahol a politikát formálják, az ország és a szocializmus nagyobb ügyeit igazgatják.

Az utolsó nagyobb, hagyományos jellegű együttműködés a kollektivizálás sikeres végrehajtása volt. Azután már a mindennapi, gazdasági feladatok kerültek előtérbe, s a helyi pártélet leszűkülése, szerkezetének megváltozása ekkorra vált nyilvánvalóvá. A mozgalom régi magja nehezen tudta megemészteni ezt a fordulatot. Mint ahogy sokan közülük gyanakodva fogadták a politikai sikereket: a gazdasági-társadalmi átalakulást, a nemzeti megbékéléssel és közmegegyezéssel járó kompromisszumokat, a parasztsággal és az értelmiséggel kialakított szövetség megerősítésére tett lépéseket, majd a bővülő érintkezést a kapitalista országokkal.

Azt is mondhatjuk, hogy *az alsó és középszintű vezetők, az apparátus és az aktív párttagok többsége „ideológiailag" mindig balrább állt a pártvezetőségnél. Gyakorlatilag viszont a középkáderek és aktívák mindig konzervatívabb magatartást tanúsítottak a párt irányvonalát meghatározó centrumhoz képest, vagyis gyanakvással fogadtak a megszokott viszonyok átrendezését célzó minden intézkedést, törekvést.* Ez viszont folytonosan visszaigazolta a pártvezetőség tartózkodó magatartását a párt széles körű demokratizálásának kérdésében. Saját hatalmi és kényelmi szempontjai mellett ez a

motívum is alapvető szerepet játszott abban, hogy felül nem sok figyelmet szenteltek a mozgalom új viszonyokkal összefüggésben végrehajtandó korszerűsítésének. Illetve pontosabb úgy fogalmazni, hogy a pártvezetőség újító törekvései a párt munkastílusának finomításában merültek ki. A választott testületek és az apparátus közötti viszony, az ellenfelek nélküli és a szakszerűség követelményeit kielégítő irányítás feltételeinek megteremtése visszatérő napirendek voltak.

A párt legfőbb testületeiben lezajlott időnkénti nagyobb viták utólagos következményeként sokszor előtérbe kerültek a mozgalom kérdései. Az irányvonallal kapcsolatos polémiákban kisebbségben maradt „balosok" fellépésüket általában a mozgalom sorsával (is) igazolták, és itt igyekeztek támaszt lelni. Vitathatatlan, hogy a mozgalom felélesztésével kapcsolatos követeléseknek mindig ellenzéki motivációi voltak és vannak a párton belül, mindig a vezetés burkolt vagy nyílt bírálatát jelentik. Viszont az is igaz, hogy az ilyen tárgyú javaslatok végül is mindig az „osztályharcos idők" logikájára épültek. De azok az idők és azok az osztályok elmúltak, amit a legékesebben az bizonyít, hogy a tagság többsége a gyakorlatban nem támogatta ezt a kritikát, és nem igazán neheztelt a pártvezetőségre azért, mert az mentesítette őt a politikacsinálás terhétől.

*

Az MSZMP vezető szerepének pozitív társadalmi fogadtatása több tényező kölcsönhatásának köszönhető. Legelőször is egy hosszú ideig helyes politikai irányvonalat (1956–1971) sikerült kidolgozni és megvalósítani. Másodszor, két évtizeden keresztül (1957–1978) töretlenül és a döntő többség számára érezhetően nőtt az életszínvonal. Harmadszor: a mezőgazdaság szocialista átszervezése után, ha nem is hibát-

lan gazdaságpolitikai koncepció alapján, lezárult a gazdasági–társadalmi struktúra átalakítása. Megindult a termelési viszonyok korszerűsítése. Lépések történtek a szerkezeti elemek közötti nagyobb összhang megteremtésére is (1966–1970). Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a „szocializmus" 1968-ig – a belső viták ellenére is – előrenyomulásban volt az egész világon. S az általános világgazdasági konjunktúra is kedvezően hatott a magyar gazdasági életre.

Mindezek a tényezők megfelelő alapokat teremtettek a legszélesebb szövetségi politika megvalósításához, a nemzeti megbékélés, majd a közmegegyezés megteremtéséhez. Azt lehet mondani, hogy a hatvanas évek közepére a társadalom többsége elfogadta a kommunista párt hegemóniáját. A bírálatok inkább a program végrehajtásában mutatkozó elmaradásokat, következetlenségeket illették.

Eközben maga az MSZMP is *„nemzeti" politikai intézménnyé* fejlődött. Az alapvető társadalmi osztályok és rétegek a lezajlott szerkezeti változásokat visszatükrözve lényegében társadalmi-gazdasági súlyuknak megfelelően képviseltették magukat a pártban, amely a közöttük szükséges érdekegyeztetés legfontosabb fórumává vált. Nemzetivé nőtte ki magát a párt abban az értelemben is, hogy egyetemes jelentőségre tett szert a politikai intézményrendszerben. Kialakult egy működőképes munkamegosztás a párt- és állami szervek, illetve a párt és az érdekvédelmi jellegű szervezetek között.

Ebben az új szerkezetben a politika egyfelől „nagypolitikává", az egész társadalmat érintő döntések meghozatalát segítő folyamattá, mechanizmussá lett. (Ehhez formát a mozgalomszerű felépítés és az állami fórumok adtak.) Másfelől a politika mint a viszonyok átalakítását, fejlesztését célzó akarat és cselekvés kormányzati-szakigazgatási tevékenységgé vált.

A vezető szerep gyakorlásának megváltozott módja – megváltozott körülmények között és a korábban felsorolt tényezőkkel együtt – még tovább szűkítette a hagyományos mozgalom lehetséges működési területét. A korszerű mozgalmi lét hiánya, a felsőbb szint függetlenedése az alsótól tovább erősítette e folyamat erózió s hatásait, mivel a vezetőség túlsúlya, „szakmai" fölénye, kizárólagos érdekegyeztető funkciója oda vezetett, hogy a végrehajtók a döntésekben nem kellően figyelembe vett helyi, vállalati és csoportérdekekért nem a mozgalmi fórumokon harcoltak. Inkább az vált jellemzővé, hogy a vezetettek egyes csoportjai érdekeiket – élve az állami intézményi rendszerben adott lehetőségekkel – a végrehajtás során érvényesítették. Mégpedig oly módon, hogy a tagság elszabotálta vagy részlegesen hajtotta végre a kötelező feladatokat.

A pártélet kétszintűvé válásával az országos, a párt politikájának egészét érintő kérdéseket közép- és alsó szintű fórumokon a legritkábban tárgyalták meg – különösen nem döntéshozatal előtt. Az esetleges ilyen irányú, alulról jövő kezdeményezéseknek, bírálatoknak az alsó és középszintű vezetés és az apparátus nagyon szűk teret hagyott.

Így nem maradt olyan tényező, amely jelentős mértékben ellensúlyozhatta volna a dolgok természetes logikáját, vagyis azt, hogy a pártszervezetek a partikuláris érdekek hordozóivá egyszerűsödjenek. Nem lehetett más a sorsuk, a nagypolitikához nem kötődtek szorosan, mert a felsőbb döntések, utasítások végrehajtása az egyszemélyi felelős vezetők feladata maradt. A korlátozott helyi, vállalati önállóság következtében „oldalra" is kevés tennivalójuk maradt. Ilyen körülmények között a gazdasági, állami és társadalmi szervek ellenőrzése és működtetése ugyancsak kevés alapot szolgáltatott a közösségi politikai tevékenységhez.

Gondolatban persze könnyen elképzelhető egy olyan párttagság, amely politikai erőteret és gyakorlatot teremt. Elképzelhető a „laikusok" általános műveltségre, társadalmi, erkölcsi elkötelezettségre épülő állandó, magas szintű aktivitása. Akadnak nagy számban olyanok, akik kéretlenül, a szokások ellenére is állást foglalnak a nagy ügyekben, vagy éppen a helyi problémák nyílt vitatásával késztetik cselekvésre a helyi közélet szereplőit. Ténylegesen voltak és vannak erre példák, de a meghatározó tendencia a tagság növekvő érdektelensége, elfordulása, kompetenciahiányának fokozódása és konfliktuskerülő magatartása. Nem hiszem, hogy ezt az állítást különösebben bizonyítanom kellene. Elég, ha a pártkongresszusok jegyzőkönyveit végiglapozzuk. Azon a fórumon, ahol (elvileg) a vezetés és a tagság közvetlenül és nyilvánosan vitatkozhatna, éppen a legszigorúbb szabályok érvényesültek. De most nem arra szeretnék utalni, hogy a vezetés milyen módszerekkel vigyázott a pártegységre; arra, hogy a tagság, a középszintű vezetés ne tudjon érdemben beavatkozni a „felül" zajló vitákba. Itt inkább egy beszédes tényre kell felhívni a figyelmet. Nem találunk pédát arra, hogy a kongresszusok nyílt plénumain akárcsak *egy* tételesen megfogalmazott javaslat is elhangzott volna a politikai irányvonal vagy akár a határozattervezet módosítására!

Lehetne még folytatni az 1956 utáni politika elemzését, de végső magyarázatot a változások irányára akkor találhatunk, ha azokra a társadalmi-gazdasági folyamatokra koncentrálunk, amelyek éppen az adott politika segítségével „merevedtek" strukturális viszonyokká, és mint ilyenek hatottak vissza a „politikacsinálás" irányára és módjára. Csak így érthető meg fő vonásaiban a hatalomgyakorlás miként je és a tömegek közéleti magatartása.

IV. Nemzeti egység és ami mögötte van: a társadalom strukturális viszonyai a hatvanas években

Eddig a konszolidációt, a hatvanas évek közepére létrejött nemzeti közmegegyezést, a gazdasági reformot övező politikai kompromisszumokat jelentős mértékben az 1956-os válság nyomán kialakult hatalmi erőviszonyokból, a hatalomgyakorlás megváltozott módjából levezetve igyekeztünk megérteni. Ebben az összefüggésben szóba került az életszínvonal-emelkedést és a struktúraátalakítást szolgáló gazdaságpolitika, amely így az általános stratégiai vonalvezetésből következő, tudatos lépéssorozatként jelent meg.

Hosszabb időszak lényeges meghatározó vonásait nem lehet megragadni annak a kölcsönhatásnak a bemutatása nélkül, amely a gyorsan átalakuló társadalom viszonyai és a magát az átalakítást célul kitűző politikai erő között végbemegy. Láttatni kell azokat a gazdasági-társadalmi folyamatokat, amelyek a politikát formálják. Enélkül könnyen abba a hibába eshetünk, hogy a magyar társadalom nagy részének közéleti közömbösségét, politikai kulturálatlanságát csakis az elkülönült hatalomból, annak kezdetben diktatórikus, majd bürokratikus, monopolisztikus jellegéből vezetjük le. Ilyen interpretációt látszik alátámasztani a politika primátusáról szóló tétel és az a ma már bevetté vált gondolat, hogy a létező szocializmusban a politika átvette, háttérbe szorította a piac integrációs szerepét.

Nehéz volna vitatni eme megállapítások helyességét, mégis nagy hibát követnénk el, ha nem próbálnánk meg elemezni az éppen csak szilárduló társadalmi

struktúrát, ha nem kísérelnénk mélyebben megismerni az új társadalmi viszonyok természetét. Bár ez a viszonyrendszer ábrázolható a tudatos politikai akaratnak, a kommunista párt tevékenységének az eredményeként, valójában egyszerre kevesebb (amennyiben ez az akarat nem szabad), egyszerre több (amennyiben eredetileg nem tervezett) és egyszerre „másabb" annál, amennyiben fel nem ismert vagy eléggé be nem kalkulált törvényszerűségek, erők és érdekek eredői határozták meg mozgásának a jellegét. Az új termelési viszonyok többé-kevésbé megszilárdult állapotukban a termelési mód, a gazdasági fejlettség egészét fejezik ki. Ebben az „átmenetinek" jellemzett termelési módban persze a politika mint „államosított erőszak", mint a részérdeket a fő célokhoz integráló tevékenység belső tényezőként van jelen. Nem elég azonban csak ennyit mondani róla, mert a politikai szféra, bár megváltozott formában, de ma is terepe a társadalom különböző csoportjai közötti érdekharcoknak.

Mi volt a magyar társadalom alapvető osztályainak és rétegeinek a viszonya az MSZMP politikájához? Pusztán az erő, a több kenyér és az ügyes manőverezés elégséges az 1957 közepére bekövetkezett politikai konszolidációhoz? Ebben volna a magyarázata a hatvanas évek közepére létrejött nemzeti közmegegyezésnek is? Igazuk volna azoknak, akik azt állítják, hogy sem az egyik, sem a másik, hanem a társadalom, a „nemzet" beletörődése a megváltoztathatatlanba és bezárkózása a kompenzációként kiszélesített magánéletbe?

Az 1957 elején végrehajtott reálbéremelés, a beszolgáltatás felváltása a felvásárlás és szabadpiaci értékesítés rendszerével kétségtelenül nagy súllyal esett latba. A kormány a paraszti árutermelés ösztönzésével, a nyereségrészesedés bevezetésével új alapokra igyeke-

zett állítani az anyagi érdekeltséget, s ezek a lépések egyúttal a bizalom visszaszerzését is szolgálták. De nem elhanyagolható az sem, hogy a november 4-i fordulat – a kezdeti hatalmas ellenállás ellenére, amely főleg a nemzeti érzelmek sérüléséből és a dogmatikus restaurációtól való félelemtől kapta lendületét – mégiscsak a társadalom többsége által nagyra értékelt vívmányok megőrzését jelentette. Közéjük tartozik a földreform, az államosítás, a régi uralkodó osztály hatalmának szétverése, a mobilitást segítő iskolarendszer, a társadalmi juttatások fokozatosan bővülő köre, a létbiztonság ígérete.

Természetesen az MSZMP elsősorban az ipari munkásság megnyerésére koncentrálta figyelmét. Így a nem-termelő létszám csökkentésének, a bürokrácia visszaszorításának jelszavával folyt le az apparátusok politikai megtisztítása. A párt igyekezett kihasználni a munkásság körében meglevő értelmiségellenességet. Újra a fizikaiak javára változtak a kereseti-jövedelmi arányok, még ha ez az eltolódás a korábbiakhoz képest nem is volt olyan nagy mértékű.

A szocialista építés – és ami akkor ezzel egyértelmű volt, az iparosítás – folytatása továbbra is az eladói pozíciót erősítette a munkaerőpiacon, és továbbra is biztos elhelyezkedési lehetőséget kínált a fölös falusi népesség részére.

Szorosan összefüggött az iparosítással a mezőgazdaság fejlesztésének rövid ideig nyitottnak látszó kérdése. A döntést nem lehetett sokáig halogatni. Nemcsak azért nem, mert a szocialista országok többségében a kommunista és munkáspártok 1957. novemberi moszkvai értekezlete után hozzáláttak a kollektivizálás befejezéséhez. (Az értekezlet a termelési eszközök túlnyomó részének társadalmi tulajdonát a szocializmus építése általános törvényszerűségének rangjára emelte.)

Hanem azért sem volt halasztható az áttörés, mert nagy volt a bizonytalanság a parasztság körében. Meg kell említeni, hogy az ipar ekkor még viszonylag olcsón tudta felszívni a paraszti munkaerőt. Később, a gazdaságszerkezet újabb módosulása idején a képzettségbeli hiányosságok, az új munkahelyek létesítésének sokkal nagyobb költségei és a sokkal szigorúbb gazdaságossági követelmények miatt már nagyon nehéz lett volna százezres nagyságrendben végrehajtani ezt a feladatot. Nem elhanyagolható tényező, hogy a korábbi tapasztalatokat hasznosítva sikerült a középparasztság számára többé-kevésbé elfogadható kompromisszumokat és kielégítő mozgásteret találni a szövetkezeteken belül s hozzájuk kapcsolódva.

A hatvanas évek közepére kialakult gazdasági-társadalmi viszonyrendszer tehát alapjában kedvező pozíciót biztosított az ipari munkásságnak és a szövetkezeti parasztságnak. A politikai apparátus, a középvezetés és az alacsony képzettségű szellemiek magatartása, lojalitása nem volt kérdéses. Vagy ha az volt, csak azért, mert egyes csoportjaik vegyes érzelmekkel figyelték az „aki nincs ellenünk, az velünk van", a megbékélés politikáját. Miért? Egyrészt, mert ez a folyamat bonyolult feladatot állított az apparátusok elé. Másrészt, mert a „nyitás" a pozíciók megosztását, a monopóliumok megcsorbítását kellett hogy magával hozza. Harmadszor, sokan nem értették: miért kell olyankor kompromisszumot kötni, amikor a dolgok jól mennek.

Erre az időszakra a magyar alkotó értelmiség többsége csatlakozott a szocialista építéshez, sokukat meggyőzték a gazdasági eredmények, az átalakítás sikerei, a megbékélési folyamat politikai gesztusai, a marxista ideológia új gyümölcsei. Ez a réteg összetételében jelentősen megváltozott, a műszakiak, közgazdá-

szok javarészt a munkás- és paraszti származásúak közül kerültek ki. Ilyen irányban módosult a pedagógustársadalom képe is, s hasonló tendencia érvényesült a többi, magasabb képzettséget igénylő szellemi munka területén. Minden vonatkozásban kedvezőbbé váltak a tudományos munka feltételei. Ráadásul a kommunizmus építésének ekkor meghirdetett programja a tudományos-technikai forradalomra alapozódott, ami jelent és jövőt ígért az ezen a bővülő területen tevékenykedők részére.

A szocialista építés teret nyitott a természettudományos, műszaki és közgazdász értelmiség előtt. A humán értelmiség ebben az időben elfogadta, hogy a „nemzeti" problémákat, a lépéstartást a világ élvonalával éppen a szocialista eszmék jegyében lehet a legcélszerűbben megoldani. Sok „elit" értelmiségi gondolta úgy, hogy a társadalmi egyenlőség megteremtésének, a kultúra demokratizálásának a programja létrehozhatja a hagyományos „etikus" kultúra és az új technikai civilizáció szerves egységét, s ezzel elkerülhetővé válnak a jóléti elidegenedés csapdái.

*

A hatvanas évek eleje látványos – ha nem is ellentmondásmentes – gazdasági sikereket hozott, csökkenni látszott elmaradásunk a világ legfejlettebb régióihoz képest. Így teremtődött meg viszonylag gyorsan a nemzeti közmegegyezés társadalmi bázisa, így nyíltak a társadalom alapvető osztályai és rétegei előtt biztató kilátások.

Akkor is feltehető volt a kérdés, és ma is az: megalapozottak voltak-e ezek a perspektívák? Megérlelődtek-e a tartós, kiegyensúlyozott gazdasági növekedés, a szocialista irányú társadalmi fejlődés feltételei? Rendelkezésre álltak-e az ehhez szükséges hajtóerők? Ele-

gendő feszültséget indukáltak-e az újonnan kialakuló termelési viszonyok a rendszerbe? A kérdések ilyen megfogalmazása megakadályozza, hogy a válaszokat az utólagos bölcsesség magabiztosságával intézzük el.

Gazdaságtörténeti tény *ekkor*, hogy azokban az országokban, amelyeket kommunista pártok vezettek, ahol nagyarányú államosításokat hajtottak végre, és nagyüzemivé igyekeztek tenni a mezőgazdaságot, ahol központosított tervgazdálkodást vezettek be, és megvalósították a társadalmi többlettermék központosított újraelosztását is, ott a gazdasági növekedés üteme gyorsabb annál, mint amit a kapitalizmus – néhány (speciális) kivételtől eltekintve – valaha is produkált. Úgy tűnt, hogy a tudományos-technikai forradalom vívmányai ilyen körülmények között társadalmilag könnyebben, gyorsabban elsajátíthatók.

De igen ígéretesnek tűnt a helyzet a „rendszersemleges" növekedési erőforrások tekintetében is. Korábban nem ismert méretű ipari kapacitások álltak rendelkezésre, kimeríthetetleneknek látszottak a természeti erőforrások. Nem mellékes az sem, hogy előnyös cserével lehetett hozzájuk jutni. Gyarapodást ígértek az ellenállhatatlanul bővülő nemzetközi munkamegosztásból fakadó előnyök. Komoly tartalékok húzódtak meg a foglalkozási és képzettségi szerkezet átalakításában. S ide kell sorolni az „okosabbá tett" anyagi érdekeltség és a magasabb rendű szervezettség hatását is. Végül megemlíthető az öntudatos, az önmagát kollektívában igazgató ember „gazdaságossága".

Ebben a „modellben" lényeges mozzanat, hogy mindegyik eleme növekedésre orientált. Állam, vállalat, szövetkezet és egyén – mind bővülő társadalmi-gazdasági és egyéni, családi szükségletek motivációjának hatása alatt tevékenykedik. Ebből fakad a rendszer egyik alapvető működési problémája is, nevezetesen,

hogy belső antagonizmusok hiányában semmi nem kényszeríti belülről önkorlátozásra.

A magyar társadalom minden alapvető osztálya és rétege régi és új kielégítetlen szükségletekkel nézett szembe, és kész volt dolgozni céljainak az eléréséért. Egyúttal mindegyik társadalmi csoport azon volt, hogy – akár a többiek rovására is – minél hamarabb érhesse el ezeket a célokat, minél nagyobb mértékben részesülhessen a társadalom javaiból, tőkéjéből. Milyen adottságokkal rendelkeztek ehhez, milyenek voltak az erőviszonyok a társadalomban? Męddig sikerült eljutni a termelési-társadalmi viszonyok átalakításában?

Ebben a munkában nincs mód a szocialista társadalom struktúrájával kapcsolatos vita és irodalom áttekintésére, nagyméretű elméleti részek beiktatására. Ezért csak azokra a vonatkozásokra térek ki, amelyek fontosak lehetnek az új következtetések levonásához.

Amikor a hatvanas évek közepére megerősödött az igény az új társadalom fő vonásainak elemzésére, akkor a szociológusok „kikezdték" az addig használt és elfogadott politikai gazdaságtani meghatározást. Ez a definíció a munkát közvetlenül társadalmiasítottnak tekintette, mégpedig oly módon, hogy a termelési viszonyokat az állami és szövetkezeti tulajdon és a tervgazdálkodás alapján szocialistának minősítette. Élénk viták dúltak olyan kérdések körül, mint: használható-e az új társadalmi viszonyok elemzésekor a klasszikus osztálydefiníció, mennyiben struktúraképző a munka jellege stb. Később, a hetvenes évek közepén a társadalmi többlettermék fölötti rendelkezési jog gyakorlása látszott megfelelő rendezési elvnek azok számára, akik nemcsak leírni akarták a társadalmi rétegeződést, hanem az azt meghatározó törvényszerűségek természetét is fel kívánták tárni. Majd napjainkban a legrelevánsabb elképzelés szerint a központi újraelosztás és

a piac együttélése hat döntően a társadalom mai kapcsolatrendszerének formálódására.

Most mégis térjünk vissza a kiinduló kérdéshez. Miért ne lenne használható a társadalmi struktúra lényegének megragadásához a munka–tulajdon fogalmi ellentétpár? Azért, mert kiderült, hogy a munka nem társadalmiasult közvetlenül, mert az árutermelés fennmaradt, mert elhamarkodott volt az államosítást és a társadalmasítást azonosnak tekinteni? Vagy talán tényleg azért hasznavehetetlen a termelési viszony kategóriájának meghatározó erőre emelése az új körülmények között, mert társadalmunk nyilvánvalóan bonyolultabb, rétegzettebb, differenciáltabb annál, hogy lényegéről elég lenne megállapítani, mekkora és milyen szerves a köztulajdon? Nos, azt gondolom, hogy nem a megközelítési mód avult el, hanem az eddig használt definíció.

Meg kell tehát próbálnunk politikai gazdaságtanilag elemezni azokat az összefüggéseket, amelyeket a szociológia és a közgazdaságtan feltárt, és amelyeket saját szemünkkel is látunk. Nem elég annak megállapítása, hogy a munkás (dolgozó) nem tudott felülkerekedni a termelési folyamaton. Nem elég annak konstatálása, hogy a termelő egyénileg, kollektívan vagy akár *elidegenedett állami összmunkás* alakjában is csak korlátozottan, korántsem szabadon irányítja az össztársadalmi újratermelési folyamat egészét vagy részeit, majd egymásból levezetett következtetések segítségével visszajutni a tények többé-kevésbé helyes interpretációjához.

Induljunk el inkább onnan, hogy az alapvető termelési eszközök kisajátítása után miként változott a termelő egyén, a munkaerő-tulajdonos pozíciója az újratermelési folyamatban. Az eredeti elgondolás az volt, hogy a szocializmusban általános társadalmi munka és

az egyéni termelőtevékenység közvetlenül átfordíthatóvá lesz egymásba, mivel a gyáripari típusú termelés csökkenti a *különös* munkavégző képesség jelentőségét, a bonyolult munkák mindenki által könnyebben elsajátíthatók és könnyen visszavezethetők lesznek egyszerű alapjaikra. Már csak azért is könnyen, mert minden egyéni munka társadalmilag szükséges munka lesz, mégpedig két értelemben is. Egyrészt tényleges társadalmi igényt fog kielégíteni, másrészt a társadalomnak el kell ismernie, meg kell fizetnie minden olyan munkát, amelyet szükségesnek tart („megrendel"), és akkor itt kiegyenlítődési tendenciának kell hatnia. Nagyon fontos alkotóelemük a kezdeti elképzeléseknek az is, hogy technikailag lehetséges az egész társadalmi termelési folyamat üzemszerű megszervezése. Így a társadalmi tulajdon uralkodóvá tételével és az általános munkavégző képesség jelentőségének növekedésével a munka általános értékteremtő jellegét annak áruvá történő elidegenítése nélkül lehet érvényesíteni.

Az általános munkaerő-tulajdon létrejöttéhez elengedhetetlen, hogy megszűnjön a társadalmi munkamegosztásnak – legalább az egyénre nézve – kényszerjellege: az emberek kényszerű elosztása az egyes termelési és foglalkozási ágak között. Mindez akkor történhet meg, amikor a szükséges munka a minimálisra csökken, amikor minden egyén korszerű általános műveltség birtokosává válik, amikor a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, s az anyagi eredetű érdekellentétek (a kizsákmányolás és az árucsere kiiktatásával) nem lehetnek szabályozói a társadalmi magatartásnak. Ha tehát az érdekek összehangolásához nem kell harc, és ennek a harcnak a tudománya (a politika) s maga a társadalmi élet kristályszerűen áttetszővé válik, akkor nem lesz szükség elkülönült hatalomra sem.

Beköszönthet a tényleges önkormányzás kora. Ilyen körülmények megteremtése egész történelmi (átmeneti) korszakot igényel.

Az utóbbi évtizedekben nem csak az vált világosabbá, hogy a munkásság milyen szorosan kötődik „szociológiailag" egyes iparágakhoz, egyes vállalatokhoz (nem ugyanolyan motívumok alapján). Úgy is fogalmazhatunk: a kizsákmányolás felszámolása növelte és jobban felszínre hozta az ilyen típusú érdekek jelentőségét. Az előbbiek alapján belátható az is, hogy a munkások (dolgozók) nem pusztán egy általános munkavégző képesség (és munkaerő) tulajdonosaivá lettek, hanem nagyon is meghatározott, korlátozott szakmai-technikai kultúra birtokosai is egyben. Természetesen most nem ez a szociológiai evidencia a fontos számunkra, hanem a (politikai gazdaságtani) strukturális tartalom.

A munkaerő-tulajdon belső korlátozottsága, vagyis specifikus tudás- és képzettségtartalma a társadalmi újratermelési folyamat bonyolultságából következik. A társadalmi munkamegosztás fennmaradása, a közvetlen termelési folyamat állandó átalakulása, a szakmastruktúra, a szükségletek változása egyaránt oka és előfeltétele annak, hogy az általános munkavégző képesség különös alakban szilárdul meg (általánosként csak mint egyszerűen megtanulható fizikai-szellemi munka létezik). Az, hogy ezt a munkaerőt áruként kell értékesíteni, abból is következik, hogy a munka továbbra is gazdasági kényszer, hogy a dolgozók csak korlátozott mértékben váltak (valódi kollektív) eszköztulajdonossá.

Alapvető a „különös" munkaerő-tulajdon megértése szempontjából a termelési folyamat átalakulásának a vizsgálata. A tudomány bevonulása a közvetlen termelésbe – általában a szellemi munka súlyának növekedé-

se – fokozza a speciális szakmai kultúrák és képzettségek iránti igényt. Az iparban és a szolgáltatási szférában nem annyira az elméleti előképzettség, mint inkább a csak gyakorlatban elsajátítható ismeretek hatnak a munkavégző képesség megmerevedésének az irányába.

Ez utóbbi tendenciát – ami viszont egyszersmind a termelékenység óriási méretű emelkedésével hatalmas gazdasági haladást hozott magával – több tényező ellensúlyozhatta volna. De csak akkor, ha sikerült volna az általános műveltséget, a dolgozók adaptációs, megújulási készségét fokozni. Új, életképes műveltségeszményt azonban eddig még csak kitalálni tudtak (tehát azt megmondani, hogy milyennek kellene lennie a századvég emberének), de az eszmény életre keltése még várat magára.

A klasszikus gondolatmenetben a gazdasági kényszer alóli felszabadulásnak az előfeltétele a szükséges munka (idő) csökkenése. Mi történt ezen a téren? Egyrészt a munkatermelékenység óriási mértékben növekedett, de a közvetlen termelésben az egyes dolgozó munkaideje ehhez képest kisebb mértékben csökkent. Másrészt a foglalkoztatottak s főleg a „nem közvetlen termelők" száma emelkedett, ezért többen részesülnek az előállított javakból, munkájukat tehát nem lehet nem szükségesnek tekinteni. Harmadrészt maguk az alapvető szükségletek is történelmiek és manipulálhatók is. Nehéz például kijelenteni, hogy a fizetett szabadság eltöltésével kapcsolatban foglalkoztatottak nem a munkaerő újratermelésével kapcsolatos alapszükségletek kielégítésén dolgoznak stb.

A különös munkaerő-tulajdon létét erősíti az érdekeltségi rendszer, a kvalifikáció elismerése, a szakszervezeti érdekvédelem és néhol a szociális törvényhozás is. A gyors gazdasági fejlődés, a munkaerőpiac

mozgása pedig a kiegyenlítési és az egyszerű alapra redukálási tendenciát *is* magában hordozza. A tőketulajdon erősíti a munkavállaló általános munkaerő-tulajdonosi mivoltát.

A gondolatmenet végére egy korrekció kívánkozik. Különös munkaerő-tulajdonról beszélni csak feltételesen szabad, hiszen ez a „tulajdon" mégiscsak az általános munkavégző képesség létezési formája. Továbbá – és ez lényegesebb – nem igazi, mert nem termelésieszköz-tulajdon.

A szocializmusban a munkás (a dolgozó) nem pusztán ennek a „korlátozott" munkaerőenek a tulajdonosa, hanem – bár korlátozott mértékben, de – a termelési eszközöknek is birtokosává, tulajdonosává válik. Egyrészt – ha a rendelkezési jogokat nem gyakorolja is –kollektív tulajdonos lesz mint vállalati dolgozó, nem pusztán bér-, hanem nyereség- és befektetés-érdekelt is. Másrészt a termelési eszközöknek tulajdonosa akkor is, ha tudatosan vagy létével, de hatást gyakorol a társadalmi értéktöbblet felhasználására, nem engedi ennek magánelsajátítását.

A munkás (dolgozó) e kettős tulajdonosi, ráadásul mindkét vonatkozásban korlátozott léte nagyon is szükségessé teszi a kérdés felvetését: ilyen körülmények között mi alakítja ki, határozza meg a munkaerő értékét? Mi szabja meg eszköztulajdonosságának határait?

Az egyszerű munkavégző képesség realizálásához elegendő, ha keresleti túlsúly van a munkaerőpiacon. S ez az, amit a szocializmus eddig biztosítani tudott. Kissé más a helyzet a bonyolultabb munkaerő tulajdonosaival. Az ő mozgásképességük oldalirányban kötött a szakképzettség miatt, de elvileg egyaránt tágabb lefelé és fölfelé. Bár előfordulhat – mint ez általában meg is történt a szocializmusban –, hogy amikor a munkaerő-

piacon szívás van, akkor az „alullevők" pozíciói jobban felértékelődnek a képzettekénél. Mivel az elosztható javak, a tényleges személyi, családi fogyasztásként és szolgáltatásként realizálható jövedelmek limitáltak, a „képzettek" relatív helyzete (kivételesen még az abszolút is) romolhat. Ezt a tendenciát tovább erősítheti az állami jövedelempolitika, ha az eredeti felhalmozási folyamat által a munkaerőpiacon kiváltott szívást előresiető nivellációs intézkedésekkel még tovább tetézi. (Nem beszélünk most arról az esetről, ha az egész gazdaságpolitika elhibázott.)

Az állam (az összmunkás) azonban korlátozni is igyekszik – hiszen neki is kettős a természete – a munkaerő árának a növekedését. Azért is szükséges ezt tennie, mert a faluból városba, mezőgazdaságból iparba átszivattyúzott, illetőleg a most bevont új, női munkaerők számára hatalmas mértékben megnövekedett bértömeget kell kifizetni. A reálbér korlátozását egyrészt úgy éri el, hogy alacsonyan tartja a mezőgazdasági és szolgáltatási árakat. Másrészt az állam megszabja az értéktöbblet és a felhalmozás nagyságát, és igyekszik azt maximalizálni, majd optimalizálni. Harmadrészt a központi szervek a társadalom nevében vállalják a munkaerő belső értékének megteremtését. Vagyis az állam magára igyekszik vállalni a munkaerő kiképzését, egészségének megőrzését stb. Ezekkel a lépésekkel értékesebbé teszi a munkaerőt, de csökkenti ugyanennek a munkaerőnek az árát.

A legelsőül említett módszer csak korlátozott ideig alkalmazható súlyos következmények nélkül. A második feladat konstans a nagy struktúraátalakítások idején. De utána a visszatartott szükségletek által motivált nyomás miatt mindig előtérbe kerül a felhalmozás mértékének csökkentése. Az is felmerül, hogy nem volna-e helyesebb a felhalmozást szigorú hatékonysági

kontroll alá helyezni és éppen ezért egyre decentralizáltabb módon használni fel (a vállalatoknál és a lakóhelyeknél – tehát a most már adottnak tekintett struktúrában). A harmadikként említett „taktikai" feladatról kiderült, hogy nem csupán kiegyenlítő hatású. Sőt, a „képzettek" és a központosított társadalmi jövedelmek fölött ténylegesen rendelkező csoportok a juttatásokkal kompenzálhatják magukat a munkaerőpiacon elszenvedett veszteségeikért.

Összegezve: az állam egyszerre növeli és korlátozza a munkaerő csereértékét, de gazdasági és társadalomfejlesztési politikájában végül is a távlati érdekeknek kell dominálniuk. A szocialista állam kettős természete persze nem jelent feloldhatatlan ellentmondást. Ez a kétarcúság azonban magában hordja annak lehetőségét, hogy *amikor az állam mérsékelni igyekszik a munkaerő csereértékét, akkor egyúttal a munkás (dolgozó) eszköztulajdonosi mivoltát is korlátozza, fiktívvé teszi.* Így viszont a dolgozói lét kettőssége szenved csorbát, és komoly visszacsúszás következik a bérmunkás-pozíció felé. Ilyenkor azután könnyen előfordulhat, hogy az állam a munkaerő-tulajdonosok nyomásának hatására enged a saját vezetéséből és apparátusából állandóan sugárzó stabilizációs, a status quo fenntartását szem előtt tartó igényeknek, különérdekeknek, és lényegében feladja a távlati célok érvényesítésének politikáját. Hiszen „most" ezek a különérdekek sajátos módon összekapcsolódhatnak a társadalom többségének követelésével; a bérmunkáslétben maradt, valódi tulajdonosi pozícióhoz nem jutott dolgozók elvárásaival, akiknek nem érdekük, hogy újabb struktúraváltással járó áldozatokat vállaljanak. A korlátozott, „különös" munkaerő-tulajdon és a gazdasági, társadalmi makrostruktúra összekapcsolódik egymással: a nagy, országos alapkérdésekben a dolgozók „eszköztulajdonosi"

jogcímmel léphetnek fel érdekeik védelmében. Különösen nagy erővel nyilvánul meg ez válság idején.

A társadalmi-gazdasági krízis néha csak lopakodva érkezik, mert van, amikor nem a túlfeszített felhalmozási politika és az ennek nyomán bekövetkező életszínvonal-csökkenés áll a hátterében. (Más természetű okokról most nem beszélve.) *A lopakodva terjedő válság* esete akkor áll elő, amikor a kormányzat enged a nyomásnak, a hatalmi tehetetlenségnek, nem tud (nem mer) további szerkezetváltoztatáshoz folyamodni, és a „bérmunkásoktól" elvett értéktöbbletet a „régi", meglévő gazdasági, társadalmi viszonyok fenntartására „pazarolja el". Az idézőjel azért jogos, mert a központi hatalom általában nagyon is indokolt társadalmi szükségleteket igyekszik kielégíteni a rendelkezésére álló erőforrásokkal. De ha ezek a befektetések csak politikailag térülnek meg s gazdaságilag nem, tehát nem teremtenek fejlődési tartalékokat, akkor előbb-utóbb összezárul a kör: olyankor kell elkerülhetetlenül váltani, amikor a dolgozók jelentős része egyik mivoltában sem elégedett. Ezzel a problémával birkóznak a szocialista országok a hetvenes évek közepe óta.

Az *eredeti szocialista felhalmozás* időszakában – a dolog természeténél fogva – az állam ilyen „fogságba esése" nemigen fordulhatott elő. Ekkor *éppen a struktúraátalakítás, a modern ipar kiépítése volt a legitimáció alapja*, a fő cél, amelynek helyességében senki sem kételkedett. Erről a bázisról történt a napi és távlati érdekek, a fogyasztás és felhalmozás közötti viszony szabályozása. A gyors struktúraváltás igényeit csakis a piaci kontroll kikapcsolásával és erős központosítással, adminisztratív-bürokratikus irányítás kiépítésével lehetett eredményesen kielégíteni. Mint azt már az előbb láttuk, az életszínvonal (a béralap) növekedésének a visszafogása és az új rendszabályok mind a bér-

munkás, mind az eszköztulajdonosi lét attributumait gyengítették. Erre a dolgozók egy része szükségleteinek védelmében a bérmunkáslétre jellemző érdekvédelmi lépésekkel próbálhatott meg válaszolni.

Igen ám, csakhogy nem állt a munkásság rendelkezésére az ilyen problémák megoldásához már évszázada használt eszköz: a szakszervezet. Nem csak azért nem, mert a szakszervezeteknek a végcélok felé húzó erő, a kommunista párt „hajtószíjává" kellett válnia ebben a korai időszakban, vagy mert megfosztották a tényleges érdekvédelmi jogok gyakorlásának lehetőségétől az erre hivatott intézményeket. Azért is hiányzik a szakszervezet, mert a forradalmi jellegű változások után az érdekvédelmi szervezetek új logika alapján épültek fel és működtek: szakmai jellegű szervezetekből ágazati jellegűekké váltak. Meg kell említeni, hogy ilyen irányú tendencia már a tőkés berendezkedés idején is tapasztalható volt, amit döntően a bérmunkáslét szociológiai meghatározottságai indukáltak.

A korai szocializmusban az akkor érvényes felfogás szerint azonban elsősorban nem erről van szó. Itt a szervezési elv megváltozása, a dolgozói létet eddig meghatározó bérmunkás-, munkaerő-tulajdonosi viszony (kollektív) eszköztulajdonosi viszonnyá alakítása áll a középpontban. A munkabér ettől kezdve nem a munkaerő ára, mértékét nem egymással szemben álló felek alkuja dönti el. A munkásság, a dolgozók részesednek az általuk előállított nemzeti jövedelemből, amit társadalmi szinten az állami terv és a költségvetés oszt el, belső kereseti arányaikról pedig a szakmai bértáblázatok, a kollektív szerződések stb. rendelkeznek. Csak ami ebből kimarad: a végrehajtás ellenőrzése, az egyedi problémák megoldásának segítése marad (a helyi) szakszervezet feladatkörében.

Azt már láttuk, hogy az eredeti szocialista felhal-

mozás logikája nem kedvezett a bérmunkás-érdekvédelemnek, mivel késleltetni kellett az életszínvonal növekedésének az ütemét a beruházásokéhoz képest. Paradox módon éppen a dolgozók helyzetének alapvető megváltozásához szükséges két feltétel megteremtése, az államosítás és a munkaerőpiac korábbi munkanélküliségtől szabályozottságának megszüntetése, a „szívás" szülte a felülről kiinduló korlátozási folyamatot. Hiszen a társadalmasítás elmélyítése, a tulajdonosi jogok átruházása a dolgozói kollektívákra, a tényleges vállalati önállóság megteremtése, a munkajövedelmek adminisztratív visszafogásáról való lemondás ellentmondott volna a struktúraváltás követelményeinek.

Logikailag talán elképzelhető lett volna persze nem központilag vezényelt modernizálás is, amely a monopolhelyzetben levő vagy konjunkturális preferáltságot élvező ágazatok és vállalatok közvetítésével, és az ő javukra valósult volna meg. Bár ebben az esetben is működnie kellett volna olyan szabályozásnak, hogy az ezekben az ágazatokban és vállalatokban dolgozók ne elfogyasszák, hanem befektessék többletjövedelmeiket. Sőt, egy másik „kézzel" magát az önszabályozó piacot kellett volna mégis hatálytalanítani, mert a megváltozott helyzetű lakosság természetesen elsősorban a fogyasztási iparágakkal és a mezőgazdasággal szemben támasztott volna igényeket, többletkeresletével ezeket az ágakat erősítette volna.

A probléma tehát éppen az, hogy a struktúraátalakítás és az ezzel járó központosítás, bürokratizálás az eszköztulajdonosi létet akadályozza. Megszűnnek a munkásönkormányzati kísérletek. Bár a központosított és utasításokkal működtetett tervgazdálkodási modell elvileg nem zárja ki a vezetésben való dolgozói részvétel lehetőségét, erre módot teremt a demokratikus centralizmus kiterjesztése a gazdaságra. Elméletileg

megalkotható egy olyan modell, amelyben a népgazdasági tervek átfogó számait „alul" hagyják jóvá, és részletes kidolgozásuk is itt történik. A központ csak előkészít, szervez és ellenőriz. Egyelőre azonban a demokratizált tervgazdálkodás koncepciója csődöt mond a szerkezetátalakítással járó újraelosztási kényszereken, a szűk keresztmetszetek feloldásán, a dolgozó kettősen korlátozott, kettős tulajdonosi mivoltán, a vállalati érdekek érvényesülésén stb. Illetve a felhalmozáscentrikusság, a bürokratikus irányítási mód, a modern technológia és az árutermelés létéből fakadó bonyodalmak laikus pozíció felé szorítják a munkavállalókat, akadályozzák emancipálódásukat.

Felmerülhet, hogy a dolgozókat a politikában kárpótolni lehetett volna a gazdaságban csak felemásan megvalósított pozícióváltoztatásért. Ez a cél megfelel a marxista ideológiának, a többség távlati érdekeinek, de a politika primátusáról alkotott tételnek is. Az az irányvonal és az a párt azonban, amely a struktúraátalakítást tekintette legaktuálisabb stratégiai feladatának, csak ideiglenes ideológiai kompenzációt nyújthatott a dolgozóknak kielégítetlenül maradt igényeikért, felemás pozíciójukért cserébe. Hiszen ennek a politikának mint *irányvonalnak*, gyakorlatnak, többé-kevésbé el kellett különülnie a tömegek mindennapi érdekeitől. El kellett a politikának különülnie, mint *bürokratikus-szakigazgatási tevékenységnek, az irányítást és ellenőrzést felülről megvalósító központnak, hogy kezelni tudja az új gazdaság építésének a konfliktusait.* Nem látszott reális útnak, hogy a politika primátusa pusztán új törvényekre, a tömegek tudatos gyakorlatára és a tervek, törvények végrehajtásának alul történő megszervezésére és ellenőrzésére épüljön fel. Ily módon viszont nemcsak a tulajdonosi, hanem az állampolgári emancipáció folyamata is lelassult, megállt. Csak

ez történhet olyankor, amikor nincs megfelelő ellensúly az eredeti szocialista felhalmozás, a struktúraváltás kényszeréből szükségszerűen fakadó tendenciákkal szemben.

Feltételezhetnénk, hogy a struktúraátalakítást vezénylő kommunista párt és politikája lehet(ett volna) az ellensúly. De hiszen a forradalmi pártnak a legfőbb törekvése, hogy állami és mozgalmi eszközökkel átfonja a gazdaságot, hogy az egyensúlyi, működési zavarokon úrrá tudjon lenni. Később pedig „működni kezdenek" az új termelési viszonyok, visszaható erejük kivédhetetlen. Előbb az áttöréshez szükséges erő katonai jellegű megszervezése, utóbb pedig az állami-bürokratikus irányítási mód és az átalakult társadalmi viszonyok fosztják meg a kommunistákat emancipálódásuk eszközétől, a mozgalomtól.

A párt az új (homogén) gazdasági-társadalmi viszonyokat és önmagát mint a társadalmat politizálni tanító erőt tartotta az általános állampolgári emancipáció eszközének. A teoretikusok – helyesen – úgy gondolták, hogy a dolgozók kollektív tulajdonossá tétele és minden ember bevonása a közösség életébe egymástól elválaszthatatlan, egymást feltételező folyamat. Ezért a polgári demokrácia felszámolása nemcsak azért tűnt indokoltnak, mert növelni látszott az áttöréshez szükséges erőt, hanem azért is, mert a *hosszabb távú fejlődés irányába* mutatott az „egypártrendszer plusz szocialista demokrácia" modell. Egyszerre fejezte ki a gazdaság és politika szétválasztását megszüntetni igyekvő akaratot és azt a vágyat, reményt, hogy a közélet ezután ne osztálykonfliktusok területe legyen. Az előbb kifejtettekből következően azonban nem ennek a feladatnak megfelelően működtek az új munkahelyi és területi önigazgatási szervek. Így viszont kontroll nélkül maradt a felső pártvezetés és az általa diktált

irányvonal. Ha pedig ez az irányvonal a konkrét gazdasági, politikai célok és eszközök kijelölésében, megválasztásában elhibázott volt, akkor reális lehetőséggé vált az amúgy is meglevő ellentétek kiéleződése, a társadalmi-politikai feszültségek válsággá érlelődése.

A kommunista párt, mint már arról volt szó, sokat tanult az 1948–1956 közötti időszakból, sokkal többet tudott az objektív adottságokról, a nemzeti sajátosságokról, a politika természetéről stb. Magyarország a hatvanas évek elején, közepén az eredeti szocialista felhalmozás (az alapok lerakása) korszakának a végéhez érkezett.

A magyar társadalom állapotát ebben az időben talán legjobban éppen ez a viszonylagos stabilitás, az életkörülmények gyors javulása, a termelési viszonyok kettős és kettősen korlátozott tulajdonosságra épülése jellemezte.

A különös munkaerő-tulajdon és az eszközök fölötti állami rendelkezés alkotja a társadalmi-gazdasági struktúra alapját. A termelés döntően gyári, vállalati formában történik. Természetes, hogy az általános meghatározottságoknak a vállalatokon belül is tükröződniük kellett, vagy fordítva: a vállalati és dolgozói státus változatlansága miatt nem változott a teremlési viszonyok belső szerkezete. A munkaerő képzettsége, helyzete a munkafolyamat egészében nem módosult, a gazdálkodás egészében részfunkciókat birtokolt, alá- és mellérendelt szerepben maradt. A gazdálkodással kapcsolatos legfontosabb döntéseket pedig amúgy sem a vállalat hozta. Így nem valósulhatott meg a termelési tényezők valódi közösségi birtoklása, a közös gazdálkodás.

1957-ben persze nem ezért került le a munkástanács és a vállalati önállóság, a dolgozói önigazgatás a napirendről, hanem politikai szempontok miatt. Jól alátá-

masztották ezeket a gazdasági-társadalmi átalakítás befejezésével kapcsolatos meggondolások. Ezután néhány évig ebben a vonatkozásban új dolog nem történt. Annak ellenére sem, hogy a szakszervezetek hatásköre kibővült és újjáéledt a brigádmozgalom, mert ezek nem hoztak magukkal megújulást a vezetési módszerekben, inkább érdekvédelmi és termelési feladatokat láttak el.

Az alapvető szerkezeti változtatások után mégis egyre kényszerítőbb követelménnyé válik, hogy a jövedelem emelése érdekében minden vállalat gazdaságosan termeljen, mert az új arányok mellett nincs más reális út a magas növekedési ütem megőrzésére. Emellett az is tudatosul, hogy a vállalat a legfontosabb csoportképző tényező a társadalomban.

Az anyagi érdekeltség a korábbinál ésszerűbben működött a gazdaságban, bár a nagyarányú jövedelemközpontosítás, a munkaerőpiac fűtöttsége, a továbbélő mennyiségi tervteljesítési orientáció és a bérkiáramlás maximalizálása nagyban mérsékelte az ösztönzés hatékonyságát, annak vállalati, csoport- és egyéni teljesítményhez kötődését.

Egyre nagyobb szerepet játszottak a társadalmi juttatások a lakossági fogyasztásban, a munkaerő kiképzésében, értékének megteremtésében és újratermelésében (és mint láttuk: csereértékének csökkentésében.) A természetbeni és pénzbeni társadalmi juttatások növekedése a személyes és családi fogyasztásban egyszerre tükrözte vissza a dolgozók tulajdonosi, állampolgári mivoltát, a törekvést a társadalmi egyenlőség eszméjének valóra váltására, és azt, hogy az erőteljes felhalmozás időszakában a bérek nem fedezik a munkaerő újratermelési költségeit.

A gyáripari jellegű termelés továbra is nagy szükségletet támasztott az egyszerű és könnyen elsajátítha-

tó munkák iránt. Arányukat csökkenteni csakis komoly beruházásokkal lehetett volna, automatizálás és komplex gépesítés révén. Igaz, a gyáripar (és a nagyüzemivé váló mezőgazdaság) megkövetelte a szakmunkások és a fizikai-szellemi munka kombinációjára képes, technikusi típusú dolgozók létszámának a növekedését is. Megfigyelhető a dolgozók iskolai végzettségének javulása, ami annak is köszönhető, hogy az iparban újonnan elhelyezkedő mezőgazdasági munkaerő, a nők és fiatalok is már legalább 8 osztályt végeztek el. Az iskolai munka színvonalának emelkedése, a tömegkommunikáció modernizálódása és behatolása a mindennapi életbe pozitívan hatott az általános műveltségi színvonalra is.

Ebben az időben kezdtek megszilárdulni a szövetkezetek, amelyek változatosabbá teszik a termelési viszonyokat. A mezőgazdasági szövetkezetben a gazdálkodás a maga egészében jobban áttekinthető az egyes tag számára. Ekkor indult meg a specializálódás és a fejlődés a ténylegesen nagyüzemi (vállalati) gazdálkodás felé. A vezetőséget – legalábbis elvileg – alulról választották, a természetbeni és pénzbeni részesedés, illetve a végzett munka szorosan kapcsolódott egymáshoz. Védettséget jelentett a háztáji gazdaság, amely esetleg árutermelésre is felhasználható. Ekkor még nem volt nyilvánvaló, hogy a háztáji gazdaság léte nem engedmény, nem az ellátást segítő ideiglenes gazdasági forma – a nagyüzemmel kiépülő integráció csak későbbi fejlemény.

Lényeges alkotórésze volt az új helyzetnek a megváltozott gazdasági-társadalmi szerkezet. A mobilitás viszont továbbra is jelentős maradt, mert még mindig zajlott a kiáramlás a mezőgazdaságból, a felnőtt lakosság szakmát, pályát váltott, a fiatalok az ipari, szolgáltatási és szellemi foglalkozások felé tartottak. Újrater-

melődtek viszont a munkajelleg szerinti és ágazati jellegű különbségek.

Rendkívül fontos fejlemény, hogy a termelési folyamat nemzeti keretek között maradt. Nem igazolódtak be a KGST-vel, a nemzetközi munkamegosztás és kooperáció radikális kibővítésével kapcsolatos *várakozások*, amelyek a specializációra épülő tömegtermelés térnyerésére épültek. A kudarc a nemzeti érdekeknek, a gazdasági szerkezetek és fejlesztési programok hasonlóságának és az irányítási mechanizmusok nehézkességének volt a következménye. (Azt sem szabad persze elfelejteni, hogy a kiinduló elgondolás is hibásnak bizonyult, mégpedig nem pusztán az eszközök, hanem a célok tekintetében is.) Mindenesetre az egymás melletti, nemzeti keretek közé szorult, hasonló szocializmusok nagyban gátolták a gazdasági-társadalmi fejlődést.

Kedvezően módosultak az állami tulajdonlás feltételei, egyszerűbbé vált a gazdaság szervezetrendszere. Jelentős irányítási tapasztalatok halmozódtak fel. A régi szerkezet lecserélésből fakadó új típusú, rendkívüli kezelést igénylő feladatok száma csökkent, és velük a napi tűzoltási kényszer is enyhült. Fejlődésnek indult a hosszú távú és a komplex tervezés, egyre korszerűbb matematikai módszereket alkalmazott a népgazdasági tervezőmunka.

Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan, ha lassan is, de ellenállhatatlanul zajlott az áru- és pénzviszonyok regenerációja, térnyerése. Vagy legalábbis egyre nyilvánvalóbbá vált azoknak a körülményeknek a léte, azoknak az arányossági, megtérülési, hatékonysági követelményeknek a nyomása, amelyeknek „az értéktörvény alkalmazása" nélkül nem lehet megfelelni.

V. Gazdasági reform és társadalmi-politikai status quo

Egy fejlődési szakasz lezárulásakor láthatóbbakká lesznek a megoldatlanul maradt problémák. A nemzetgazdaság szocialista átszervezése után felmerült a kérdés, hogy a következő időben milyen forrásai lesznek a gazdasági növekedésnek. Nem lehetett a korábbihoz hasonló mértékű előnyre számítani az új munkaerő bevonásából, a szerkezetváltásból. Kiderült, hogy a nemzetközi együttműködés kiszélesítése, az abból adódó kölcsönös előnyök realizálása rendkívül nehéz feladat. Az is nyilvánvaló volt már, hogy az életszínvonal növekedése milyen mértékben alakítja át a fogyasztási szerkezetet, és milyen mértékben nő a minőségi termékek, a tartós fogyasztási cikkek s a szolgáltatások iránti igény.

Sokan érezték a féltulajdonos-félbérmunkás lét felemásságából fakadó következményeket a gazdasági és társadalmi életben. Az „elmélet" és az „ideológia" keveset tudott kezdeni ezzel a problémával, s a kedvezőtlen jelenségeket elsősorban történelmi okokra és külső hatásokra vezette vissza.

Látszott már, hogy a termelés gyári-vállalati formája csoportképző tényező a társadalomban. Az is megfogalmazódott, hogy ez a csoportérdek nemcsak valami rossz lehet, s érdemes olyan megoldásokat keresni, amelyek lehetővé teszik, hogy a vállalat az egyéni és társadalmi érdek összehangolásának színtere legyen. Egy ilyen megoldás hozzájárulhat a bérmunkáslét „maradványainak" felszámolásához is.

Még ennél is hamarább tudatosult, hogy az átalakult termelési viszonyoknak, gazdasági-társadalmi szerkezetnek megfelelően újra kell értelmezni a munkásosztály szerepével kapcsolatos elgondolásokat. Ekkorra (a hatvanas évek közepére) *kiderült, hogy a rendszer képes integrálni minden jelentősebb társadalmi erőt és réteget, hogy a „hagyományos" osztályellentétek már nem működnek, s ezért a politikának új tartalmat kell kapnia.* De szembe kellett nézni azzal is, hogy a munkásság (a dolgozók) és az érdekeiket szolgáló hatalom elkülönül egymástól. Kettős ez a szétválás. Egyrészt hierarchikus, vezető–vezetett típusú, másrészt pedig munkamegosztási jellegű (persze az előbbi is az) abban az értelemben, hogy a politika bürokratikus-szakigazgatási tevékenység formájában létezik. Az is világos volt, hogy az új periódusban is léteznek majd ellentétek a társadalom napi és távlati érdekei között. Számot kellett vetni azzal is, mit érdemes a történelmi örökségből átvinni a jövő társadalmába, kultúrájába, s milyen tudományos, elméleti és ideológiai erőfeszítéseket követel a további szocialista irányú fejlődés, a meglevő hiányosságok leküzdése.

Több mint két évtized távlatából is megállapítható, hogy az MSZMP a hatvanas évek közepén jó irányban kereste a megoldást. Ezt tanúsítja a kor két, talán legkiemelkedőbb dokumentuma: az MSZMP KB 1965. márciusi ideológiai állásfoglalása és az 1966. májusi reformhatározat.

Az 1965. márciusi KB-állásfoglalás azért nagy jelentőségű, mert elméleti igénnyel elemezte az előbb felvázolt kérdéseket, és megfelelő következtetéseket próbált levonni a korszakváltásból. Az MSZMP vezetése elkészítette a mérleget az előző, sikeres évtizedről, amely az „alapok" lerakását és a nemzeti megbékélést hozta az ország számára. Az ideológiai doku-

mentum középpontjában lényegében az új társadalmi viszonyok jellemzése, a munkásosztály szerepének és párthoz való viszonyának, az új helyzetből fakadó elméleti munka irányának és módszereinek a tisztázása állt. Maga a tény, hogy ez a határozat megszületett, arról tanúskodik, hogy a párt legfelső vezetése megpróbált lépéseket tenni az elméleti, ideológiai lemaradás ledolgozására. A Központi Bizottság napirendre tűzte a pártélet korszerűsítését, a párt egész tevékenységének megújítását és általában az állampolgárok közéleti szerepének növelésével összefüggő kérdéseket.

A gazdasági mechanizmus sorsával foglalkozó irodalom erről a dokumentumról gyakorlatilag megfeledkezik. Nincs ezen túl sok csodálkoznivaló, mert az „irodalom" csak ugyanazt a hibát ismételte meg tudatlanul, amelyet a pártvezetés tudatosan követett el. Ahogy a gazdasági nehézségek fokozódtak és egyre nyilvánvalóbbá váltak ezek okai, úgy a pártvezetőség egyre nagyobb figyelmet szentelt a gazdasági mechanizmus reformjával összefüggő munkálatoknak. Éppen ezért a vezető pártszervek rendkívül szorosan kezükben tartották az előkészítést. Az események fölötti ellenőrzést segítette, hogy szakmai körökre korlátozták a vitát. A reformot csak a gazdaságra vonatkozó – a társadalom életére pozitív következményeket hozó – intézkedéssorozatként propagálták. A pártra mint mozgalomra támaszkodni, segítségével a reform tömegbázisát kiszélesíteni, előre lépni a társadalmi élet demokratizálásában – ez az igény egyértelműen megfogalmazódott a marxista értelmiség részéről. De az előkészületek felgyorsulása és elmélyülése, a konkretizálódás során mind világosabbá vált, mennyire bonyolult, összetett feladatokat kell megoldani, s hogy a reform megvalósítása bizonytalanságot idéz elő a társadalomban. A pártvezetőség úgy értékelte, hogy a párton be-

lülről, a hatalmi apparátus felől komoly, baloldali jellegű ellenállással kell szembenéznie.

A nyílt vita nemcsak a kézbentartás követelményének mondott volna ellent, hanem a friss nemzeti egységet is bizonytalanabbá tehette. Ebben az esetben konfrontálódni kellett volna azzal a depolitizálódási folyamattal, amelyet a konszolidáció elősegítése végett maga a pártvezetés kezdeményezett. Azután pedig a gazdaság és társadalom közötti kapcsolat a szerkezeti és termelési viszonyok változásával egyféle „civil" elkülönülés irányába kezdett fejlődni. Ekkor azonban a depolitizáció még csak mint anyagiasság, az egyéni érdek előresorolása, közömbösség, mint a közügyektől, formális közösségektől, közélettől való elfordulás volt értelmezhető. Egyszerűbb és logikusabb sorrendet kellett felállítani. Előbb legyen meg a gazdasági reform, majd utána és éppen a reform bázisán megteremthető lesz a valóságos szocialista demokrácia. Ez minden szempontból és mindenki számára megnyugtató megoldásnak tűnt. Még azoknak a pártértelmiségieknek, marxistáknak is, akik a politikai emancipációt rendkívül fontosnak tartották.

A pártvezetés tehát ebben az időben az egyik oldalról a reformot minősítette fő célnak, és azt joggal a további haladás feltételének tekintette: olyan lépésnek, amely elősegíti a dolgozók távlati érdekeinek kielégítését, de rövid távon is komoly előnyökkel fog járni. A másik oldalról viszont a párt vezető szervei politikai mozgásterüket azzal növelték, hogy nem engedtek nyílt vitát a reformmal kapcsolatos kérdésekről, a pártot továbbra is a maguk függelékeként kezelték. Nem történtek lépések a párttagság laikus, végrahajtói státusának felszámolására, az egész társadalom nyílt vitában való felsorakoztatására. A mozgósítás azért maradt el, mert a vezetőség arra gondolhatott, hogy egy

ilyen vita óriási energiákat emésztene fel, és az eredmény felől sem lehetett biztos. Egy esetleges vereség és a politikai élet fórumainak demokratizálása saját pozícióinak a meggyengülésével is fenyegetett.

De ami rövid távon praktikus, kézenfekvő, takarékos megoldás, az hosszabb távon ellentétes következményekkel járhat. Amikor minden ügyesség ellenére jelentkeznek az újítással elkerülhetetlenül együtt járó konfliktusok vagy más, előre nem látott nehézségek, akkor nincs elegendő politikai erő, eszköz és eszmei érv a küzdelem végigvitelére, akkor nem marad más, mint visszavonulni (lásd az 1972. novemberi KB-határozatot).

Kétségtelen az is, hogy miközben a pártvezetőség óvatosan, reálisan, de határozottan taktikázott, néhány ponton tévedett a helyzetértékelésben. Legelőször is túlértékelte saját akcióképességét – az előző évek sikerei alapján méltán bízott abban, hogy képes kezelni a problémákat. Másodszor, a Politikai Bizottság túlságosan nyugodt volt saját egységét illetően, amit az is erősített, hogy munkáját kétségbevonhatatlan tekintélyű vezető irányította. Talán éppen az 1965. márciusi KB-állásfoglalás volt az, ami az egységérzetet tovább fokozta, hiszen ekkor méltán tűnt úgy, hogy sikerült távlatot adni a politikai munkának. Hasznos „tévedés"-nek bizonyult tartósnak tekinteni a többi szocialista országban, főleg a Szovjetunióban és Csehszlovákiában meginduló gazdasági reformfolyamatokat.

Végeredményben az MSZMP korszakos lépést tett előre a gazdaságirányításnak és a gazdaság működési rendszerének a megváltoztatásával. Nem csak az jelentett újdonságot, hogy a gazdaságirányítás közvetetté vált, és működni kezdett a piaci kontroll. Nem pusztán azt kell megemlíteni, hogy a reform ésszerű alkalmazkodás a magyar gazdaság adottságaihoz, kísérlet a lét-

rejött gazdasági szerkezet hatékonnyá tételére. Az sem kielégítő méltatás, ha rámutatunk arra a felismerésre, hogy az optimalizálásnak éppen a gazdaság belső kapcsolatainak újjárendezése, az autonóm gazdálkodók autonóm döntései révén kell megvalósulnia.

Az 1966. májusi határozat ennél többet tett, amennyiben a termelési viszonyok átfogó értelmezésére és továbbfejlesztésére törekedett. Ekkor sikerült meghaladni a korábbi „tulajdoncentrizmust" és az ehhez csatlakozó elgondolást a központi hatalom kötelező mindenhatóságáról. Lényeges előrelépést jelentett a munkamegosztási, elosztási és csereviszonyok kiemelése korábbi függőváltozó-voltukból, az áru- és pénzviszonyoknak nem puszta formai jegyként történő kezelése. (Igaz, ez a probléma akkor sem volt és még mindig nem teljesen megoldott. Ma is könnyebb a szocialista áruviszonyokat közgazdasági kategóriának tekinteni, mint kibontani strukturális, politikai gazdaságtani jelentéstartalmukat.) *Sajátos „társadalomfilozófiai" jelleget adott a reformnak a csoportérdek elismerése és beépítése a rendszer működési logikájába.*

Mindezek akkor is elvitathatatlan érdemei a hatvanas évek második felében végrehajtott fordulatnak, ha némely pontokon a kiinduló elgondolás nem volt elég megalapozott, elég következetesen végigvitt; vagy ha közgazdasági szempontból túlzott kompromisszumokkal kezdődött az új határozatok végrehajtása. Természetesen a „fékek" beépítésekor a pártvezetést nem gazdasági, hanem politikai megfontolások motiválták. A gazdasági reformelképzelésekkel szemben támasztott legfőbb követelmény, hogy a társadalmi erőviszonyok ne változzanak. Ezt akkor lehetett elérni, ha a kialakult jövedelmi arányok nem borulnak fel, ha hatalmi jogosítványok nem módosulnak alapvetően. Ezért maradt el a bérreform, ezért nem csökkent a társadal-

mi juttatások szerepe a lakossági fogyasztásban, s jött létre a hármas tagozódású árrendszer. Ezért nem került sor a gazdasági élet és irányítás szervezeti rendszerének az átalakítására, a káderhatáskörök feloldására (leadására!), a monopolhelyzetek csökkentésére és az ágazati szervek összevonására.

Volt azonban egy problémakör, amely ha nem fogalmazódott is meg mindig nyíltan, mégis minden politikai döntés előtt mérlegelésre várt: hogyan érinti a munkásosztályt – a gyáripari munkásságot – a reform? Mi legyen a munkásság szerepe a végrehajtásban? Akarva-akaratlanul is újra előjöttek az 1965 tavaszán általánosabb megközelítésben tárgyalt és megoldásra váró kérdések. Mögöttük pedig a párt politikáját, belső életét érintő témák sorakoztak. De ezek csak később kerülhettek elő. Hiszen a pártvezetés, mint említettük, sorrendet állított fel, tagjai teljesen egyetértettek abban, hogy a politikai aktivizálás, a tömegek bevonása során nagyon óvatosan kell eljárni. Az is mindenki által elfogadott alapelv volt, hogy a munkásság életszínvonala, társadalmi megbecsültsége nem szenvedhet semmilyen sérelmet. Mindez kevésnek bizonyult. Nagyon hamar vissza kellett vonni az egyetlen olyan intézkedést, amely jelentősebb jövedelmi eltolódásra vezethetett: a vállalatvezetők magasabb kulcs alapján fizethető részesedését a nyereségből.

Külön vizsgálatot érdemelne annak eldöntése, hogy az ezzel kapcsolatos elégedetlenség felülről szított volt-e. (Jelentős elmozdulást jelentett az állam- és pártapparátusban dolgozók hátrányára, és persze felmerült, indokolt-e, hogy éppen az amúgy is magasabb alapfizetésűeknek kedvezzen a részesedési skála.)

Zavart idéztek elő az élénk munkaerőpiaci mozgások: a fluktuáció, a szövetkezetek elszívó hatása (a mezőgazdaságiaké is.) Majd egyre élesebben vetődött

fel, hogy a jövedelmi viszonyok eltolódnak a szövetkezeti parasztság és a magántulajdonosi réteg javára. Eközben a nyíltabb teljesítménytaktikázás, a munkahelyi demokrácia stagnálása, a munkásság, különösen a fiatalabb generáció fokozódó elzárkózása a közélettől stb. olyan beállítást tett lehetővé, mintha a reform a bérmunkáslét felé szorítaná vissza a munkásságot, amely ezen az úton haladva el fog távolodni a szocializmus ügyétől. Egészen odáig ment ez, hogy 1973–1974-ben a szocialista (munkahelyi) demokrácia fejlesztése éppen mint a reformtól (a reformerektől) addig elhanyagolt kérdés került újra hangsúlyozásra, és 1974-ben külön KB-ülés foglalkozott a munkásosztály problémáival.

Hogyan állhatott elő olyan helyzet, hogy a reform és a munkásság ügye elkülönült egymástól, sőt bizonyos értelemben egymással szembeállíthatóvá vált? Miként történhetett, hogy a reform nem „több szocializmust és több demokráciát" kezdett jelenteni?

Remélem, hogy az eddig kifejtettek választ adnak ezekre a kérdésekre, és sikerült meghaladni az eddigi leegyszerűsítő interpretációkat, amelyek megelégedtek a dogmatikus ellentámadás leírásával, az ellentámadás apparátusi, nemzetközi és ideológiai hátterének a bemutatásával.

Ennek ellenére hasznos még néhány olyan kérdéskörre rámutatni, amely akkor új megvilágításba és új viták középpontjába került.

Először is itt vannak a legáltalánosabb, egyúttal legtermészetesebb, az életszínvonal gyors növekedéséből következő gazdaságpolitikai feladatok. Már korábban is kiderült, hogy „hiába" emelkedik viszonylag gyorsan a lakossági fogyasztás, ettől még a társadalom jelentős része kisebb-nagyobb mértékben kielégítetlen, elégedetlen maradhat. Miért? Először is mert közben a

szükségletek is bővülnek, maguk is átalakulnak. Másrészt hatnak a szociológiai tényezők – a jobb helyzetben levők példája stb. Harmadrészt a szocialista (jellegű) társadalomban nem működnek, legalábbis másként működnek a fékek, mint a kapitalizmusban, ahol a fizetőképes kereslet hatékonyabb fegyelmező erő. Természetesen a társadalmi igények bővülése pozitív folyamat, de itt a belőle fakadó gazdaságpolitikai gondokról beszélünk. Ehhez járul, hogy már a szocialista építés kezdetén a lakosság kezében jelentős fizetőképes kereslet halmozódik fel, amelyet nem tud elkölteni, s ez a feszültség nem enyhülhet azonnal, akkor sem, amikor a tervek középpontjába a jólét emelése kerül. Sőt, általában még fokozódhat is az ellentét, mert az életszínvonal-politikai fordulat előbb a jövedelmek emelésében fejeződik ki, és eltart egy ideig azoknak a kapacitásoknak a megteremtése vagy felszabadítása, amelyek segítségével ki lehet elégíteni az igényeket (kikapcsolva itt most az import szerepét). További bonyodalmat jelent, hogy maguk az igények is változnak, és a dolgozók kezében felhalmozódó, egyre jelentősebb összegeket lekötni csakis nagyobb értékű javak megvásárolhatóvá tételével: ingatlanokkal, tartós fogyasztási cikkekkel és szolgáltatásokkal lehet. Igen, de a jövedelemelosztás (és így a fölösleg, az alternatívan felhasználható rész) nem egyenletes. A szocialista állam elkötelezett a társadalmi szükségletek kielégítése mellett, de különösen fontos feladata az „alul levők" felhozása egy elfogadható szintre. Így a központi kormányzatnak bővülő forrásai ellenére sorozatban kell(ett) vagy-vagy típusú döntéseket is hoznia. Hiszen a „felül levők" jövedelmei nem kevésbé voltak indokoltak: a munka szerinti elosztás elvének érvényesítéséből következtek. Az ő kezükben levő fizetőeszközök reálissá tették szükségleteiket, óriási nyomást jelentet-

tek – már csak a legnagyobb rém, az inflációs fenyegetés miatt is. De ezek a jövedelmek a központi újraelosztás mechanizmusait is „kikezdték" a korrupció segítségével.

A reform annyiban változtat ezen a helyzeten, annyiban ígér változást, hogy felgyorsítja a kapacitások igazodását a megnövekedett és sokrétűbbé vált kereslethez. Akkor az a felfogás uralkodott, hogy ez a piaci fordulat és a termelési viszonyok adekvátabbá tétele nem változtatja meg a szocialista társadalompolitika korábban kialakított működési sémáját. A vállalati önállóság megteremtésével, a csoportérdek megerősítésével az anyagi érdekeltség elvének fokozása nem a bérmunkási, hanem az eszköztulajdonosi létet fogja elmélyíteni. A béreknek továbbra sem lesz feladatuk, hogy fedezzék a munkaerő újratermelési költségeit. Részben erre valók a társadalmi juttatások. Másik funkciójuk pedig az, hogy kiegyenlítsék az indokolatlan társadalmi különbségeket, illetve mindenki számára biztosítsák a minimumot. A hatékony gazdasági növekedés lehetővé teszi az egyéni érdekeltségi és a társadalmi fogyasztási alap egyidejű, egymással harmonizáló növelését. Végeredményben a reform a társadalmi jólét fokozása és a kiegyenlítődés irányában fog hatni.

Erre a logikára épültek a hatvanas évek végén, a hetvenes évek legelején kidolgozott hosszú távú társadalom-és életszínvonal-fejlesztési elképzelések. De nagyon hamar hatályukat vesztették (mármint a *valóságban* – mert a XI. kongresszuson elfogadott programnyilatkozatban még hasonló alapról fogalmazódtak meg a társadalompolitikai elgondolások). A hatvanas évek vége és a hetvenes évek eleje új megvilágításba helyezte ezt a sémát. Egyrészt a lekötetlen lakossági jövedelem előrehozott bizonyos döntéseket; például nagy vita zaj-

lott le a közlekedés, a településrendszer fejlesztéséről, de nem lehetett várni, utat kellett engedni az automobilizmusnak, az üdülőövezetek kiárusításának, nem lehetett megakadályozni, hogy az államilag dotált építőanyagból részben nyaralók épüljenek. Másrészt egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a társadalmi juttatások nem feltétlenül csak a kiegyenlítés irányában hatnak, és főleg nem akkor, ha figyelembe vesszük a valóságos hozzáférési, igénybevételi lehetőségekben fennálló különbségeket. Ezt persze nem volt könnyű bevallani. Az ezen a területen meglevő ellentmondások nyílt vitája éppen ebben az időben vált lehetővé.

Általában is elmondható, hogy a reform csak tisztábbá tette azokat a fő gazdasági, társadalmi és politikai ellentmondásokat, amelyek már korábban is megvoltak, hatottak. Illetve sokszor új módon, új formában kerültek elő már megoldottnak tekintett kérdések. Ennek hátterében pedig az állt, hogy a társadalom különböző csoportjainak, rétegeinek 1966 után megváltoztak az érdekérvényesítési lehetőségei, pozíciói. Új vagy jobban észlelhető módszerekkel folyt a harc a társadalmi többlettermék és többletjövedelem fölötti rendelkezésért és elosztásáért, a fogyasztás és a felhalmozás közötti arányok kialakításáért. Tehát új módon jelent meg a dolgozó és az állam, illetve az állampolgárok egymás közötti részesedése a nemzeti jövedelemből és a részesedés módja (bér vagy juttatás). Továbbá a vállalati önállóság új formát adott a társadalom és csoport, illetve csoport és egyén közötti érdekkonfliktusoknak. Elvileg új helyzetet teremtett az az elv, hogy lehetőleg minden gazdasági ágazatnak és vállalatnak (szövetkezetnek) önfinanszírozóvá kell lennie. A mezőgazdaság látványosan előretört, ami egyszerre köszönhető annak, hogy a korábbi hátrányos megkülönböztetése megszűnt, valamint annak, hogy a fogyasztói kereslet

gyorsabban nőtt termékei iránt, mint amit ki tudott elégíteni, s ez jelentős árnövelést tett lehetővé leginkább éppen a háztáji, kisegítő gazdaságban előállított termékeknél. Kiderült az is, hogy a megnövekedett vásárlóerő éppen azok felé a területek felé fordul, amelyeket az állam gazdaságilag elhanyagolt, és ahol korlátozta a szövetkezetek és magánvállalkozók tevékenységét is. Most viszont mindkét kategória működési feltételei megjavultak, bizonyos mértékig – éppen kis számuk miatt is – monopolhelyzetbe kerültek, és így monopoljellegű bevételekhez is jutottak.

Ez az utóbbi kérdés a figyelem középpontjába került. A lakosság nagy része – miközben élvezte a szolgáltatási ipar, a kereskedelem bővülésének pozitívumait – igazságtalannak tartotta e folyamat elkerülhetetlen következményét: a nyílt jövedelem-átcsoportosítást az e területen tevékenykedők javára. Külön ki kell emelni, hogy az ide kerülő többletjövedelmek jelentős része azonnal a fogyasztás céljait szolgálta. Az akkor luxusnak tekintett, a többség számára nehezen vagy egyáltalán nem megszerezhető javak fogyasztása, az ugyanilyen jellegű szolgáltatások igénybevétele még érzékelhetőbbé tette a különbségeket. A probléma kiéleződéséhez az is hozzájárult, hogy az első kedvezményezettek főleg nem új vállalkozók, hanem a „régi világból" itt maradt iparosok és kereskedők voltak. Meg kell említeni, hogy mivel a magánjövedelmek legálisan nem voltak tőkésíthetők, így azokat csak kinccsé merevíteni vagy elfogyasztani lehetett. Felhasználásuk utóbbi formája további előnyök nyílt bevallását jelenti. Már csak azért is, mert ilyen esetben a jövedelmek ugyanazon a kategórián, körön belül forognak tovább. Mindezek a momentumok érthetővé teszik, hogy miért vált a magánszektor közéleti viták tárgyává.

Lényegesebb azonban, hogy az egyes társadalmi

csoportok és egyének a megváltozott körülmények között eltérő érdekérvényesítési lehetőségekkel rendelkeztek, más-más eszközökkel vívhatták küzdelmüket. A gyáripari munkásság számára a teljesítmény-visszatartás, a fluktuáció volt az elsődleges eszköz. De mellettük rendelkezésükre állt még a nagyüzemi vezetők, területi pártszervezetek nyomásgyakorló képessége is. A parasztság legkézenfekvőbben az árak emelésével védhette érdekeit. A központi újraelosztásból, költségvetésből élők, illetve a központi vagy területi irányító apparátusokban dolgozó szellemiek, értelmiségiek számára a társadalmi juttatások emelése adhatott kompenzációt.

Fontos momentum, hogy a konfliktusok jelentős része már nem a régi módon működött, mert a társadalom sokkal vegyesebbé vált: egyrészt oldódtak a kategóriák közötti határok, másrészt az egyes kategóriák tagoltabbak, összetettebbek lettek. Nehéz már a város és falu közötti ellentétet mint munkás-paraszt ellentétet leírni. A „gyáripari elégedetlenség" egyik oka éppen az, hogy a klasszikus szakmunkásréteg relatív pozíciói romlottak. A fizetési skálán közelebb kerültek a betanított és segédmunkások fizetései az övékéhez, és az e rétegben jelentős kettős beágyazottság miatt – a kisegítő gazdaság révén – még ezek a jövedelmi különbségek is elpárologhattak. Az első generációs, illetve képzetlen munkások a vállalatokhoz is kevésbé kötődtek, a korlátlan növekedési igényből, az átlagbérszabályozásból fakadó létszámigény továbbra is kedvező munkapiaci helyzetet teremtett a számukra, és (ha nem szalagon dolgoztak) belül is jobban tartalékolhattak. A gyáripari munkásság közérzetét pedig tovább rontotta a szolgáltatói, kisipari-szövetkezeti munkásság helyzetének gyorsabb javulása, bizonyos szakmák munkaerő-értékesítési lehetőségeinek gyors bővülése.

Így a felgyülemlett feszültségek hátterében a munkásosztály jelenének és jövőjének, helyzetének és szerepének problematikája állt. Valójában ezen az alapon rendeződött össze, nyerte el helyi értékét a többi kérdés is. Kétségtelen tény persze, hogy bizonyos motívumokat túldramatizáltak. Például olyan felvetések megfogalmazásakor, hogy miképpen lehet a reform legkevésbé kedvezményezett rétege a gyáripari (szak) munkásság. Vagy ellenkezőleg: szabad-e, hogy a legnagyobb kedvezményezett a magántulajdonosi réteg legyen? Nem csak arról feledkeztek el, hogy a gyáripari munkásság korábban kedvezményezett helyzetbe került, a magánszektort pedig ésszerűtlenül korlátozták. Az ilyen formulázás alkalmasnak bizonyult arra is, hogy elterelje a figyelmet a kidolgozatlan elméleti problémákról vagy arról a folyamatról, amelyet a reform lényegesen felerősített: a szakértelmiség térnyeréséről a káderértelmiséggel szemben. Jelentős motiváló tényező, hogy a nagyvállalatok nehézségei a vállalati vezető rétegeket hasonló „érdekvédő" fellépésre inspirálták.

Újra fény derült az elméleti munka gyengeségére. Ekkor vált a legjobban érezhetővé, hogy hiányzik az a viszonyrendszer, az a gépezet, amely a gyakorlatban tisztázná az egyes csoportok és egyének érdekeit másokéhoz képest. A gazdasági mechanizmus átalakítása révén a társadalom még nem jutott el odáig, hogy távlati érdekeiről ne az egyéntől, társadalomtól elkülönült szervek, intézmények feladata legyen gondoskodni, hogy az egyének, csoportok felelősek legyenek jövőjükért. De az is világossá vált: a politikai vezetés megosztott, és nincs elég tűrőképesség, cselekvési, meggyőző erő a pártban ahhoz, hogy éppen a távlatokat érvényre juttató kompromisszumok létrejöttét segítse.

Ehhez szembe kellett volna fordulni a társadalom depolitizálódásának azzal a „mély áramlatával", amely következett a gazdaság szabadabb keretek közé helyezéséből, a magántevékenység tolerálásából, valamint a bürokratikus-szakigazgatási politika térnyeréséből, egyúttal a kommunista párt és az állami élet valóságos demokratizálásának elmaradásából.

Nyílt vitát kellett volna vállalni a reform védelmében: meggyőzni a gyáripari munkásságot, hogy a legbiztosabb érdekvédelem a hatékony gazdaság, a hatékony gazdaság viszont csakis a reform kiteljesítése révén jöhet létre, nem pedig újabb kompromisszumokkal történő gyengítésével. Olyan megoldásokat kellett volna kidolgozni, amelyek ténylegesen erősítették volna a munkások tulajdonosi pozícióit. Meg kellett volna értetni a társadalommal, hogy a magángazdaság többletjövedelmei ellen éppen a vállalkozások szaporítása és az ésszerű adóztatás a legjobb eszköz. Meg kellett volna győzni a társadalom többségét arról, hogy némely értelmiségi kategóriákat jobban meg kell fizetnie, ha valóságos esélyegyenlőségüket követeli, másokat pedig olyan körülmények közé kell juttatni, hogy nagy értékű teljesítményeket, alkotásokat produkálhasson stb.

Mindez logikai játék, utólagos okoskodás (?). Éppen *ez az az időszak, amikor megrendült a pártvezetőség hite a reform „társadalomfilozófiájában", a csoportérdek teremtő erejében, tehát abban, hogy az alulról építkezés: a vállalati, helyi önállóságra épített politika segíthet a központi feladatok, a „társadalmi érdek" érvényre juttatásában.* A vállalati önállóság elvének alkalmazása felszínre hozta a gazdálkodásban, tőkeellátottságban, értékesítési lehetőségekben már korábban is meglevő különbségeket. Jobban fény derült a szerkezeti és irányítási gyengeségekre. A gazdálkodó egy-

ségek egy része – főleg nagyvállalatokról van szó – elvesztette privilégiumait, nem volt képes megújulni, új erőforrásokat szerezni, és ezért központi támogatást kért. Ezt a folyamatot már igen érzékletesen leírták, itt inkább a „társadalomfilozófiai" tartalomra szeretnék utalni. *A reform elindításának talán a legfontosabb előfeltétele volt, hogy az a gazdaságon belül marad,* és nem módosítja alapvetően a szerkezetet, éppen ellenkezőleg, ésszerűvé és hatékonnyá teszi. Ily módon a gazdaságirányítási metódus átalakítása nem érinti a kialakult társadalmi-politikai erőviszonyokat sem. Most pedig éppen itt zajlik bizonyos átrendeződés!

*

Az akkori helyzet a pártvezetés meghatározó részét éppen nem a reform vonala mentén történő támadásra késztette, hanem védekezésre kényszerítette. A „centrum" továbbra sem szándékozott elveszíteni az ellenőrzést az események fölött, s nem akart olyannak látszani, mint akivel ez megtörténhet. Ezt egyetlen vezetés sem engedheti meg magának. Megváltozott a külpolitikai feltételrendszer is. Nem volt igazán tiszta, hogy mi miért történik. Úgy tűnt, hogy a reform sérti a gyári munkásság érdekeit, megkérdőjelez távlati célokat és alapvető érdekeket. Cselekedni kellett. Rendbe kellett hozni a pártot, demonstrálni kellett, hogy a pártvezetés szilárd eszmei alapon áll, és tudja, hogy mit akar elérni, merre akarja irányítani az országot. Megnyugtató lépéseket kellett tenni a munkáskérdésekben (időrendben persze nem ez volt a sorrend.)

A pártélet rendbetétele azzal kezdődött, hogy a reformhoz leginkább kötődő vezetők kikerültek a Politikai Bizottságból, vagy legalábbis súlyukat vesztve maradtak benne. A nyílt eszmei vita elmaradt, mindenki csak találgathatott – ideértve a Központi Bizottság

„egyszerű" tagjait is –, hogy mi is történt valójában. Igaz, azért ki lehetett következtetni, de a pártvezetőség a munka jobb elvégzésének szempontjaival, a reform kiigazításával és nem felszámolásával magyarázta a változásokat. Felhozható, hogy a pártvita éppen a doktriner csoport számára lett volna kedvező, és további visszalépésekre vezetett volna. Lehet, de mégis csak tisztábban látóvá tette volna a pártaktívát, megerősíthette volna a párt gerincét stb. *Gyakorlatilag nem hajtották végre az 1968-as, a pártélet demokratizálását, a választott testületek – különösen a Központi Bizottság – szerepének növelését stb. célzó határozatokat. A pártvezetőség nem nézett igazán szembe azzal a kérdéssel, mi az oka a párttagság passzivitásának.* Ha ezt tette volna, mindenképpen alapvető változásokra kellett volna elszánnia magát munkastílusban, a vezetők és vezetettek közötti viszony kezelésében. De talán több szó esett volna azokról a gazdasági-társadalmi folyamatokról, amelyek nem a reform következményei voltak, hanem már hamarabb megindultak, valamint a monopolisztikus hatalomgyakorlás következményeiről, amelyek együttesen depolitizálódást idéznek elő a társadalomban és elkényelmesítik a kommunista pártot. Vagy az is lehetséges, hogy meg kellett volna vizsgálni, miként sikerülhetne megállítani a „laikus" elem leértékelődését a szakigazgatási elemmel szemben. Akkor talán a bürokratizmus elleni harc nem egyszerűsödött volna le a munkások és az értelmiségiek közötti arányok és megkülönböztetések kérdésére.

A pártvezetőség úgy vélekedett, hogy a pártélet problémái a munkásság elfordulására, passzivitására és elégedetlenségére vezethetők vissza. Vissza kell tehát szerezni bizalmukat, növelni kell jelenlétüket a pártban. Megkezdődött a párt munkásjellegének védelme; csakhogy mivel a valódi okok feltáratlanok maradtak, a

pártéletben pedig semmilyen lényeges előremutató változás nem történt, az alapjában helyes célt nem lehetett teljesíteni. Így a munkásjelleg erősítése egyfelől a munkásérdekeknek megfelelő országos politikai vonalvezetéssel, másfelől a párt összetételének átalakításával lett azonos. Szóljunk először az utóbbiról.

A párt összetételét javítani a politizálás, a közélet vonzóerejének növelése nélkül csakis a követelmények leszállításával és adminisztratív korlátozások bevezetésével sikerülhetett. Erőteljes tagszervezési kampány indult meg a fizikaiak körében, sőt magát a munkáskategóriát is kiszélesítették; a másik oldalon pedig a szellemiek, értelmiségiek számára kvótákat állapítottak meg, amit a karrierizmus elleni harccal is indokolni igyekeztek. Ez a vonulat még ma is érezhető a tagfelvételi munkában, és mivel a problémakezelés alapvetően hibás, az eredmények is csak ilyenek lehetnek. Ettől a tagfelvételi módszertől *a munkásság nem vált politikusabbá, viszont a korlátozás a fiatal szakértelmiség egy részét távol tartotta a párttól* – éppen azt a réteget, amely helyzeténél fogva alapvetően érdekelt a gazdasági-társadalmi viszonyok továbbfejlesztésében. Eközben a párt taglétszáma mégis évről évre nagyobb lett, ami mindinkább elmosta a különbséget – de nem jó értelemben – az „élcsapat" és a tömegek között. A hatalmas szervezet működtetése pedig lekötötte (és leköti) az apparátus és a vezetés energiáinak java részét. De mivel a politikai élet mint közélet a többség számára állóvíz maradt, a közép- és alsóbb szintű szervek leginkább a tagfelvételi adatok segítségével demonstrálhatták a párt befolyásának növekedését a munkásság körében. Lényegében „sikerült" eltitkolni, hogy inkább az ellenkezője megy végbe.

Mi történt a munkásérdekek védelmében? Először is 1973-ban általános béremelést valósítottak meg. Má-

sodszor: a kormány megkísérelte az árak, főleg a mezőgazdasági árak emelkedésének visszafogását. Harmadszor, a legtöbb munkást foglalkoztató nagyüzemek kiemelésre kerültek. Negyedszer: felmerült, hogy a vállalatok kulturális-szociális alapjai fölött a munkások, a szakszervezeti szervek rendelkezzenek. Ötödször: megszigorították az állami elosztású lakásokkal való gazdálkodást, szigorúbb kategóriákat jelöltek ki, és meghatározott arányban mindenképpen fizikaiaknak kellett a kiutalásokat kapniuk. Végül pedig olyan lépések történtek, amelyek a munkásság gyermekeinek továbbtanulását (mobilitását) voltak hivatottak elősegíteni.

A döntéseket nehéz volna kritizálni önmagukban, néhány közülük kifejezetten helyes irányba mutatott, politikailag mindenképpen stabilizáló hatású volt. Csakhogy az erőviszonyok megőrzésére törekvés azt is megkövetelte, hogy a többi társadalmi osztály, réteg életszínvonala se csökkenjen.

Így érkezünk el a távlati célokkal kapcsolatos elbizonytalanodás, a reformot követő ideológiai dezorientáció felszámolására hivatott programnyilatkozathoz. A párt XI. kongresszusán elfogadott dokumentum teoretikus megalapozottságával most nem érdemes foglalkozni. Lényege, hogy elérkezett az ideje annak, hogy mindent kicsit jobban csináljunk, mint addig. A fejlett szocializmus: a szocializmus középfokon, vagyis „bb-s" szocializmus. Fontosabb, hogy arra utaljunk: a kijelölt társadalompolitikai célok – mint hosszú távra szóló fejlesztési elképzelések – vonzóak voltak, de elérésük olyan gazdaságpolitikai stratégiát követelt, amelyhez akkor már hiányoztak a feltételek.

Amikor a pártvezetés elhatározta, hogy a megromlott külgazdasági körülmények ellenére kitart társadalompolitikai elképzelései és megvalósulásban levő gaz-

daságfejlesztési programjai mellett, akkor egyszerre vezérelték napi politikai megfontolások és a szélesebb, a munkásság életkörülményeinek javításához, a nemzeti egység megőrzéséhez, a szocialista elkötelezettség gyakorlati érvényesítéséhez kapcsolódó szempontok. Úgy is megfogalmazható, hogy az *eredetileg támadó jellegű „fejlett szocializmus" koncepció egy csapásra védelmi fegyverré változott, és mint ilyen, a társadalmi viszonyok konzerválását segítette.* A távlati célokhoz ragaszkodás nagyon is napi érdekek kielégítését szolgálta: a legvilágosabban (1978-ig) az életszínvonal-emelést. De a központi, ágazatfejlesztési programok finanszírozása, a nagyvállalati szféra támogatása, a „gyengék" központi segítséggel történő feljavítására törekvés is mind nagyon jól kitapintható érdekeken keresztül széles tömegeket védett meg a nagyobb megrázkódtatásoktól. Nehéz volt a konfliktusokat vállalni, gyorsan tudatosítani, és a gyakorlatban is levonni a következtetést, hogy a szocialista gazdaságok sem haladhatnak a régi pályán, hogy a magyar gazdaság szerkezetén újabb jelentős módosítást kell végrehajtani. (1977 őszén a KB alapjában helyesen jelölte meg az átalakítás irányát.) A kezdeti habozás érthető. Nehezebben tolerálható a késlekedés, és főleg az, hogy elmaradt az életszínvonal-emelkedés ütemének a visszafogása.

A lakossági fogyasztás dinamikájának fenntartása és az előremenekülő beruházási programok erőltetése négy nagy hatású következménnyel járt.

1. Egyre nagyobb mértékűvé vált az *eladósodás.* Annyira közismert ez, hogy inkább arra utalnék: a belső kényszerítő tényezők mellett *az első időkben* ebben szerepet játszott a nyugati hitelek olcsósága is. 1975–1978 között a nagyméretű eladósodást még ideológiailag is igyekezett alátámasztani a vezetés, mondván, hogy nincs abban baj, ha a tőkés országok nemzeti

jövedelméből egy részt a szocializmus fejlesztésére használunk fel; a korszerű, új termelőkapacitások révén ezek a tételek majd könnyen visszafizethetők lesznek. S tényleg, ha valóban versenyképes kapacitások jöttek volna létre ezekből a hitelekből, még be is bizonyosodhatott volna a tétel helyessége.

2. Valójában a *gazdasági szerkezet konzerválása* és a nagyon is kérdőjelessé vált fejlesztési programok lefuttatása zajlott (s mindez felszívta a felvett hitelek jelentős részét.) A megrevedést fokozta a gyenge vállalatok segítésére kialakított speciális hitelezési rendszer, de az éppen az eladósodás ellentételezése miatt erőltetett exportösztönzés is. Tovább rontott a helyzeten a feldolgozóipari beruházások 1979-től történő visszafogása. Enyhítette volna persze a problémát, ha a tőkebefektetések hatékonyabbá váltak volna, s főleg, ha oda koncentrálódtak volna, ahol a megtérülési feltételek adottak.

3. A harmadik szerkezeti következmény a *második gazdaság rohamos kiszélesedése.* Már volt szó arról, hogy a lakosság kezében felgyülemlő jövedelem milyen keresletet támaszt, s hogy ezt a keresletet milyen nehéz kielégíteni az eredeti szocialista felhalmozás időszakában vagy közvetlenül utána. Ha pedig folytatódik a jövedelmek emelkedése, de a vállalati kapacitások nem bővülnek megfelelő ütemben, illetve ha a vállalatok piaci diktáló lehetőségei nem csökkennek, vagyis a verseny miatt nem kényszerülnek a megváltozott kereslethez igazodni, akkor a lakosság jövedelemrealizálási problémái nem enyhülnek. Súlyosbító körülmény, ha nem engedjük behatolni az így keletkezett űrbe a szövetkezeteket és a magánvállalkozókat. Még nyomatékosabbá teszi a kereslet és kínálat közötti mennyiségi, minőségi meg nem egyezést, ha a vállalatoknak továbbra sem kell mozdulniuk, vagy ha központi segít-

séggel, a gazdaságossági követelményeket félretéve exportra dolgoznak. Ebben az esetben úgy folytatódik a bérkiáramlás, hogy nem növekszik a vele szemben álló árutömeg. Ez a folyamat egyrészt újabb eladósodást generál, tudniillik fogyasztásicikk-importot von maga után. Másrészt fokozza az amúgy is nagy keresletet minden olyan munkaerő iránt, amely a megnövekedett lakossági szükségletek kielégítésére alkalmas.

A második gazdaság ily módon a kereslet és kínálat közötti mennyiségi és szerkezetbeli egybe nem esés következtében fejlődik ki, amikor a meglevő vállalatok, szövetkezetek, kis- és magánvállalkozók valamilyen oknál fogva nem elégítik ki a fogyasztói igényeket. A szűk keresztmetszet, a központi bérszabályozás (korlátozás), a jövedelem-eltitkolás, az adóalapcsökkentés magukat az „elsődleges" termelőket is másodlagos vagy fekete foglalkoztatásra késztetheti. A kapacitáshiány már önmagában is árfelhajtó tényező, s a lakosságot másodlagos és házilagos megoldásokra ösztönzik a nem igazán jó minőségű, de drága áruk és szolgáltatások. A hetvenes években megfigyelhető a kölcsönös segítés különböző formáinak terjedése is.

A végső eredmény az, hogy a lakosság egyre nagyobb része kerül be a második gazdaságba, válik gyakorlatilag kettősen foglalkoztatottá. Kezdődik az alulfizetett és alulfoglalkoztatott értelmiségiekkel, folytatódik a lakossági szükségletek kielégítésére alkalmas fizikai munkásokkal stb. A termelési viszonyok szemszögéből másképpen kell definiálnunk a második gazdaságot, mint ahogy azt a közgazdasági irodalom teszi. Az a társadalmilag (központilag) szervezettségre helyezi a hangsúlyt, és ezen az alapon a legális magánszférát és a háztájit is a második gazdaság keretébe sorolja. Ilyen alapon még az a vélemény is megfogalmazódott, hogy a magyar reformfolyamat igazából mo-

dellértékűt éppen a köztulajdon magántevékenységgel való kombinálásával, elterjesztésével produkált. S éppen ezen az úton kellene továbbmennünk, mert ez a terület tudott az utóbbi időben olyan erényeket felmutatni, amelyekre az előttünk álló időkben a leginkább szükségünk van: autonóm, keresletorientált, rugalmas vállalkozói magatartást.

Szerintem *a második gazdaság lényege strukturális szempontból az, hogy kettős munkaviszonyra épül, kettős beágyazottságot teremt a munkaerő számára.* Emiatt helytelen a magángazdaság, a fő foglalkozású vállalkozások idesorolása. Kétséges az is, hogy a háztájiban folyó gazdálkodás ide tartozik-e. A munkaerő kettős beágyazottsága kettős érdekeltséget is teremt. Rövid távon pedig mindenképpen javítja alkupozícióját, védekezési és kompenzációs lehetőségeit. Az utóbbiak különös jelentőségre tettek szert 1979-től kezdődően, amikor az életszínvonalat be kellett fagyasztani, a reálbérek növekedését meg kellett állítani, majd 1982-től, amikor már a reálbérek csökkentése került napirendre. Hosszabb távon és alapvetően ez a kettősség gazdaságilag és társadalmilag egyaránt káros. A dolgozók jelentős részét (a munkafolyamat jellegétől és a munkahely tényleges szervezettségétől is függően) a teljesítmény-visszatartásban teszi érdekeltté. Ráadásul kihat a munkaerőpiacra is, segít fenntartani a túlfűtött munkaerő-keresletet. Emiatt kicsi marad a vállalatvezetés mozgásszabadsága. De fordítva is igaz: a beosztott dolgozók sem állítanak követelményeket a vezetőkkel szemben, nem tartják őket nyomás alatt. Nem okoz ez igazán komoly gondot addig, amíg a vállalat erős helyzetben van, amíg mindent el tud adni.

4. Nem annyira közvetlenül érzékelhető szerkezeti torzulás az *infrastrukturális fejlesztések visszafogása.* Éppen a hatvanas évek végén és a hetvenes évek ele-

jén történtek az első igazán komoly lépések az e területen meglevő történelmi elmaradás felszámolására. De 1975 után újra háttérbe szorult ez a probléma, mert rövid távon éppen itt lehet a legkönnyebben takarékoskodni. Nehezen tud ilyenkor érvényesülni az a – különben mindenki által elfogadott – tény, hogy éppen ezek a látszólag lassan megtérülő beruházások a legbiztosabbak. Máig ható súlyos következményei vannak az iskolarendszer, a tömegkommunikáció és a közlekedés elhanyagolásának. (Kivételt jelentett az energetikai ágazat, amelyet éppen az energiaigényes feldolgozóipari struktúra és a fogyasztói igények állandó bővülése miatt kellett erőn felül fejleszteni, ami viszont elszívta a forrásokat a feldolgozó ipar megújítása és a széles értelemben vett szolgáltatási ágazat elől.)

Túlzott adósság, félrecélzott beruházások, merev iparszerkezet, terebélyesedő második gazdaság és elhanyagolt infrastruktúra – megannyi rossz válasz. Ez volt az ára annak, hogy a politikai vezetés megvédte a lakosság többségét a megrázkódtatástól, fenntartotta a korábban kialakult társadalmi erőviszonyokat és a rájuk épülő nemzeti egységet. Az ország vezetése mindenesetre így bizonyosan fenn tudta tartani ellenőrzését az események fölött, megőrizte cselekvőképességét. Kétségtelen, hogy az életszínvonalhoz csak legutoljára nyúlt hozzá a gazdaságpolitika, amikor már egyszerűen nem lehetett mást tenni. Mondhatnánk, hogy ezek nem kis eredmények, hanem olyanok, amelyeket a társadalom és a nemzetközi közvélemény is magasra értékelt. Mondhatnánk azt is, hogy nem könnyű szakítani egy hosszú ideig sikeres politikai gyakorlattal, hogy nem könnyű szigorú önvizsgálatot tartani, népszerű irányvonalat és vonzó társadalmi ideákat kritikailag felülvizsgálni. Sőt, azt is mondhatnánk: nem lehetett arra számítani, hogy minden két-

esélyes helyzetből mindig a rosszabb lehetőség fog bekövetkezni.

De hogy ez a politika kudarcba fulladt, az világosan kiderül az 1980–1985 (1987) közötti események elemzésekor, tehát akkor, amikor a vezetés kísérletet tett a megújulásra, amikor már elkerülhetetlenül figyelembe kellett venni a realitásokat. Hiszen a rövid távon ügyesen manőverező, hasznos kompromisszumokat kötő vezetés ekkor találkozott szembe a „halasztások" szerkezeti és politikai következményeivel. Akkor szűkült le végképpen a mozgástere, amikorra kezdeményezési kényszerbe került. De erről kicsit később.

Most inkább induljunk tovább azoknak a tendenciáknak az alapján, amelyek a mai világgazdaság arculatát formálták. Ilyenkor mindig a hetvenes évek energia-és nyersanyagválságára, a megromlott cserearányokra szoktak először kitérni. Majd mérlegelik, hogy a mai nehézségekért mennyiben okolható ez az előre nem látott fordulat, és mennyire a helytelen és lassú terápia. Hasznosabbnak tűnik egy kicsit visszafelé menni az ötvenes évek végéig, a hatvanas évek elejéig. Ekkor nyert teret a szocialista ideológiában az a felfogás, hogy az állami, szocialista tulajdonviszonyok optimális körülményeket teremtenek a tudomány fejlődéséhez és vívmányainak a termelésben történő alkalmazásához. Erre az alapgondolatra épült fel az „utolérni és elhagyni", a két rendszer közötti békés gazdasági verseny programja. Azóta tudjuk, hogy nagy hiba volt az addigra kivívott katonai erőegyensúlyt és az azt leginkább elősegítő haditechnikai és különösen a rakétatechnikai fejlődést kivetíteni az egész „polgári" gazdaságra. Egyrészt, mert ott sokkal nagyobb volt a szocialista világ lemaradása. Másrészt, mert a fegyverkezési verseny nem enyhült, s ezért nem maradt idő és energia a többi ágazat felzárkóztatására. Harmadrészt

– és ez talán a leglényegesebb – azért, mert a termelési viszonyok tulajdonviszonyokra való egyszerűsítése visszaütött: kidolgozatlanul maradtak azok a vonatkozások, amelyek a termelőkollektívákat belülről kényszerítették volna innovációra. Ugyanebből az okból maradt feltáratlan a kérdés szociológiai háttere is, vagyis azoknak a motívumoknak a tudatosítása, amelyek a tudományos-technikai megújulás társadalmi feltételeit vagy éppen akadályait jelentik.

A magyar gazdasági mechanizmus reformja komoly lépést jelentett ennek a hibának a leküzdése szempontjából, de következetes megvalósítása esetén sem sikerült volna megszüntetni a magyar gazdaság és munkaerő-szerkezet elmaradottságából, a nemzeti méreteinkből, illetve a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk fejletlenségéből fakadó következményeket. A magyar gazdaság lényegében harapófogóba került: ha kis késleltetéssel is (amely késleltetés előnyeit nem sikerült kihasználni – lásd az olcsó szovjet nyersanyag- és energiaimport), de rendkívüli mértékben megdrágult a behozott anyag és energia, majd pedig megdrágult a felzárkózás reményével kecsegtető nyugati technika is (amelyet az olcsóbb hitelekből vásárolhattunk volna, amíg azok is meg nem drágultak).

Összegezve: nálunk is érezhető volt az önmegnyugtatás a tudományos-technikai haladás kérdésében. A termelőszféra túlzottan preferált helyzete következtében azonban a gazdaságon belül nem működött elég hajtó és kényszerítő erő a korszerűsítés irányába. Ide kell sorolni mint „bűnöst" a magyar gazdaság szervezeti rendszerét is, mert nemigen volt alkalmas a korszerű technika befogadására. Nálunk a nagyvállalati túlsúlyt a monopóliumok és a nehézkes reagálási képesség miatt szokták bírálni. Joggal, de az is igaz, hogy a világban a miénknél sokkal nagyobb vállalatóriások,

internacionális konszernek jöttek létre, és ebből mi kimaradtunk. Nagyvállalataink – önmagukban – nem versenyképesek a legfontosabb területeken. A közép- és kisvállalatok száma viszont túlzottan alacsony. Természetesen tőkeszegénységünk, kis méreteink is szerepet játszottak az elmaradásban, de ezek a tényezők egyrészt az előbb említettek miatt maradhattak jelentősek, másrészt a megfelelő, nemzetközi együttműködésre épített tudományfejlesztési koncepció hiánya miatt.

Ehhez kapcsolódik a másik korszakos tendencia: a szellemi és kvalifikált munka folyamatos felértékelődése a termelési folyamatban. Magyarországon ezen a területen nem ment végbe komoly változás, az ötvenes évek elejének kereseti arányai nem módosultak. A munkaerőpiac továbbra is „lefelé" kedvezett, a bérszabályozás (az egyensúly fenntartására törekvés) is kiegyenlítő hatást gyakorolt. Nem is tartozott a valóban komolyan vett prioritások közé a szellemi és a speciális szakképzettséget igénylő munka kiemelt megbecsülése. Bár a vezetés sűrűn megfogalmazta, hogy érvényt kell szerezni a munka szerinti elosztás elvének, a valóságban nem tudta akaratát érvényre juttatni. Az értelmiség „alkupozíciói" pedig nem voltak igazán jók.

Gyakorlatilag ugyanide tartozik az oktatásügy, a szakemberképzés elhanyagolása. Nem állt rendelkezésünkre kielégítő számú, korszerűen művelt, legalább az új vívmányok adaptációjára, használatára és önmaga megújítására képes munkaerő. Ez persze jelentős többletterhekkel járt volna. Végighúzódik a korszakon a vita, hogy van-e értelme az oktatásban előreszaladni a gazdaság fejlettségéhez, szükségleteihez képest, érdemes-e túlképezni stb. A közgazdászok, elméleti emberek többsége mindig is oktatáspárti volt, csak a „realista" munkaerő-tervezők és gazdaságpolitikusok, il-

letve a gazdasági egységek vezetői vitatkoztak velük. Mégis mindig nekik lett igazuk. Ebben közrejátszott az is, hogy nem sikerült életképes formába önteni a XX. század végének műveltségeszményét. De döntő szerepük inkább a gazdasági és politikai megfontolásoknak volt. A korszerű oktatás nemcsak épületeket, segédeszközöket követelt volna, hanem éppen a legnagyobb létszámú értelmiségi réteg, a pedagógusok jövedelmének és létszámának radikális emelését is.

A következő, stratégiailag elhanyagolt terület a többi infrastrukturális ágazat és a tercier szektor. Elvileg megoldható lett volna, hogy a hatvanas években újonnan munkába álló, alacsony képzettségű munkaerő ne az iparba, hanem a kereskedelmi és szolgáltatási ágazatba áramoljon. Ehhez gyakorlatilag arra lett volna szükség, hogy az iparban az expanziós tendencia mellett költség- és létszámmegtakarító tendencia is működjön. Az „egyenlőtlen fejlődés" törvénye alapján végig kellett volna gondolni, hogy az a robbanás, amely a legfejlettebb tőkés országokban ezen a területen lejátszódott, nem pusztán a fogyasztói társadalom jellemzője, és ezért éppen ezen a területen kellett volna állami, központi kezdeményezéseket tenni, lekötve az iparban és másutt hatékonyabb munkából született vásárlóerőt. Az 1966. májusi reformhatározat már magában foglalta ezt a tendenciát is, csak érvényesüléséhez reális nyereséget biztosító árakra is szükség lett volna. A termelő infrastruktúra használatát drágítani kellett volna, de egyszersmind központilag bővíteni, a létesítés költségeit központi forrásokból finanszírozni.

Ilyen megoldás jelentős fordulatot feltételezett volna: a távlati szempontok preferálását a jelen terhére, s ami ettől elválaszthatatlan, a társadalmi élet egyes területeinek és egyes rétegeknek, csoportoknak a megszokottól, elfogadottól eltérő előnyben részesítését.

Sőt, a „politikának" magának kellett volna kezdeményeznie és támogatnia egyes csoportok, ágazatok, társadalmi-gazdasági, területi egységek megerősödését. Nem valami klasszikus osztályharcról van itt szó, inkább feltételek megszervezéséről, amely az egyes gazdasági-társadalmi kategóriákon belül kényszerít ki versenyt, többletteljesítményre és ezt elősegítő szerveződésre (vállalkozásra) ösztönöz gazdaságban, kultúrában és politikában egyaránt.

Így ez persze túl óvatos és általános. *A valódi kérdés megint csak az volt: mi lesz a munkásosztállyal, az adott társadalmi erőviszonyok között létrejött nemzeti közmegegyezéssel, a politikai stabilitással?* Látnunk kell, hogy az előbb áttekintett szerkezeti változások halogatása, a kemény szembesülés elkerülése rövid távon majdnem mindenkinek jót jelentett: biztosat a bizonytalannal szemben. Fogalmazhatunk úgy is, ahogy az ezekkel a problémákkal kapcsolatos határozatok tették: a vívmányok megőrzését. A kivárás valóban ezzel volt egyenértékű. Nem gyengült a párt vezető szerepe, a munkásosztály a szerkezetváltás miatt nem élt át olyan konfliktusokat, mint a tőkés országokban; minden nagyobb társadalmi osztálynak, rétegnek valamelyest tovább nőtt az életszínvonala, a közöttük levő kapcsolatok nem szakadtak meg stb. Magyarország volt az egyetlen az európai szocialista országok között, amelynek nemzetközi tekintélye 1968 után nem csökkent, hanem nőtt.

Nem is lett volna akkora baj, ha a kivárás tényleg időnyerést eredményez és nem idővesztést, ha a feladat nagyságának, bonyolultságának tudatában a politikai vezetés a feltételek megteremtésére koncentrál, s így tartalékok képződtek volna gazdaságban és politikában egyaránt. Mindez persze nagyobb szigort, önkritikát és nyitást igényelt volna a pártvezetőség részé-

ről. Közben pedig nem gyűltek a tartalékok, nem változtak kedvezően a körülmények és az erőviszonyok. Miként változtak volna az átalakulásukért folytatott tisztázó eszmei-politikai küzdelem nélkül? Így megint nem volt alkalmas a helyzet a mozgósításra, mert a reformszellemű kitörés túlzottan kockázatosnak tűnt. Végül is a kivárás sokkal inkább rontotta, mint javította a változtatás lehetőségeit. Kétségtelen, hogy a pártvezetés védeni igyekezett a társadalom többségének érdekeit, de eközben hosszabb távon tovább nehezítette helyzetét. Ezt igazolja az 1979–1987 közötti időszak tanulmányozása, amikor már kísérletek történtek egy új növekedési pálya kialakítására, de ezek nem vezettek kielégítő eredményre.

VI. A kettős cél politikája: időnyerés tervesztéssel

Az „előremenekülés" politikájának kiigazítása 1978 tavaszán kezdődött, addigra egyértelművé vált, hogy folytatása szakadékhoz vezet. A legsürgetőbb feladat az eladósodás megállítása volt, de megindultak az előkészületek a gazdasági reformfolyamat újbóli kibontakoztatására is.

A gazdaságpolitikai fordulat lényege: a növekedés és beruházások visszafogása. A lassítás eszméje arra a felismerésre épült, hogy az adott, nem versenyképes, nem hatékony gazdaság maga termeli az adósságot. Lélegzethez kell jutni, és eközben szelektív fejlesztési programot kell kidolgoztatni, megteremtve a reális hatékonysági követelmények érvényesülésének a feltételeit. Felmerült egy egyszeri, nagyobb mértékű életszínvonal-csökkentés gondolata is, de ezt a „szakmai körök" sem támogatták, a pártvezetőség pedig elvetette. Az infláció üteme felgyorsult, mert a bérkiáramlást nem sikerült a tervezett keretek között tartani, a lakossági fogyasztás a tartalékok mobilizálásával némileg még növekedett is.

Az MSZMP XII. kongresszusán már egy szó sem esett a Programnyilatkozatról. Ehelyett a kettős cél elérésének politikáját „emelték törvényerőre": a fizetési mérleg rendbehozását, az egyensúlyi viszonyok helyreállítását, plusz az elért társadalmi vívmányoknak, az életszínvonalnak a megőrzését. A gyakorlatban ez a beruházások újabb visszafogását jelentette, az infrastrukturális, feldolgozóipari, mezőgazdasági fejlesz-

tések minimumra korlátozását, mert az energetikai program lekötötte a szabad erőforrások nagyobbik hányadát. Tovább szigorodtak a tőkés import feltételei. A vívmányok védelme döntően a reálbérek, társadalmi juttatások értékének és az ellátás színvonalának a fenntartásával lett azonos. A valóságban azonban a különböző szempontok (a lakosság egyes rétegeinek érdekei) ellentétbe kerültek egymással. A társadalmi juttatásokra óriási teherrel nehezedtek az évről évre emelkedő nyugdíjkiadások, amelyek ráadásul nem tudták sem az új, sem a régi nyugdíjasokat megóvni az életszínvonal-csökkenéstől. De a „magas" szociális kiadások behatárolták az aktív keresők mozgásszabadságát is, bár ők jobb érdekérvényesítési és kompenzálási lehetőségekkel rendelkeztek. A gazdasági mechanizmus előrevitele megkövetelte az anyagi érdekeltség elvének az érvényesítését. Ez pedig puszta szólam maradt volna többletkereseti és valódi elköltési lehetőségek nélkül. (Különösen inflációs periódusban, amikor csökken a megtakarítási hajlam.) Elképzelhető lett volna persze az „aktív" foglalkoztatottak közötti jövedelmi viszonyok átrendezése vagy többé-kevésbé spontán átrendeződésének az eltűrése, kezdeményezése is. Egy ilyen megoldás viszont az amúgy is nehéz helyzetben komoly politikai, értékrendbeli vitákat feltételezett, a nehezebb út vállalását jelentette volna, amitől a pártvezetés következetesen elzárkózott, és inkább a többletmunka-vállalási lehetőségek legalizálásával, egyes juttatások elértéktelenedésének eltűrésével egyensúlyozott. Ennek következtében a *„zord idők" gazdaságpolitikájának társadalmi következményei sajátos generációs síkra vetítődtek, s mint ilyeneket könnyebben is lehetett kezelni.* Például a kettős cél nem válhatott vonzóvá a magyar ifjúság, a fiatalabb korosztályok számára. A KISZ 1981-es kongresszusának előkészítő doku-

mentuma ezt elég nyíltan meg is fogalmazta, és megpróbálta a munka szerinti elosztás, a teljesítmény szerinti differenciálás jelszavait politikai programjának előterébe állítani. Azután újra kiderült, hogy a KISZ nem lehet radikálisabb a pártnál.

1982 elején megrendült az ország fizetési helyzete, és ezzel a gazdasági feladat teljesítése is irreálissá kezdett válni. Felrémlett a fizetésképtelenségnek és nyomában az életszínvonal komoly mértékű csökkentésének a veszélye. Ezzel oda lett volna a kettős cél egész politikája. Még szigorúbb korlátozások léptek életbe mind az import, mind a beruházások és a költségvetés területén. Az infláció pedig csendesen visszafaragott a bérek és fizetések értékéből is. 1983–1984 az előző évekhez viszonyítva eredményekben gazdagabb két esztendő volt. Jelentős aktívum keletkezett a tőkés külkereskedelmi mérlegben. Tudatos erőfeszítésekkel sikerült átalakítani adósságállományunk lejárati szerkezetét a közép- és hosszú lejáratú hitelek javára. Némi javulás ment végbe a nemzetközi körülményekben, és folytatódott felértékelődésünk a világban. Gyakorlati reformlépések is történtek, vagyis nem állt le a korábban az ágazati minisztériumok összevonásával, a szimulációs árrendszer bevezetésével, egyes országos nagyvállalatok szétbontásával és a vállalkozások ösztönzésével megkezdett irányvonal. Ma éles viták közepette is, de kiformálódott a „hogyan tovább"? koncepciója. *1984 áprilisában az MSZMP KB* állást foglalt a gazdasági mechanizmus átfogó továbbfejlesztése mellett. *18 év után először haladta meg önmagát.* Az életszínvonal csökkenése nem volt nagymértékű (és jobban érintette a kevésbé védett rétegeket). Végül pedig, ha nem zökkenőmentesen és nem az ellene ható tényezők erősödése nélkül is, de a társadalomban és a politikában egyaránt megmaradt a status quo.

Milyen egyéb tényezőkkel magyarázható a társadalmi-politikai viszonyok stabilitása? Először is a nagyon finom vonalvezetésnek köszönhető. 1982 májusában, a fizetési nehézségek kellős közepén mondta el híres születésnapi beszédét Kádár János. Az MSZMP legnagyobb eredményének a nemzeti közmegegyezést nevezte: olyan vívmány ez, amelyet minden körülmények között meg kell őrizni – mondotta. A *pártvezetőség* ebben az időszakban sok lépést tett azért, hogy a társadalom alapvető tömegeinek életkörülményeit a rendelkezésre álló, adott határokon belül maximálisan megvédje. Úgy is fogalmazhatunk, hogy *nem tett olyan lépéseket, amelyek a történelmileg kialakult erőviszonyok bomlását okozhatták volna.* Következetesen azon igyekezett, hogy a politikát ne terheljék közvetlenül nem oda tartozó világnézeti, etikai problémák. Ennek érdekében folytatta az együttműködést az egyházakkal. Nem akadályozta a romló társadalmi közérzet megnyilvánulását a művészeti életben. A pártvezetőség nagy nyomatékkal hangoztatta, hogy a nemzet egészének érdekeit képviseli. Egyúttal igyekezett megakadályozni, hogy a fokozódó szociális feszültségek politikai tevékenységgé, mozgalmakká sűrűsödjenek. Az ellenzéki megnyilvánulásokat törvényes eszközökkel próbálta kezelni, visszaszorítani, az ellenzéket magát pedig törvényen kívül igyekezett tartani.

Egyúttal lépések történtek a politikai rendszer működésének javítása érdekében, különösen az érdekképviseleti intézmények tevékenysége élénkült meg. Új választási rendszert vezettek be, amelynek lényege a kötelező többes jelölés és az országos lista alkalmazása.

1984 közepétől a pártvezetés egyre bizakodóbb hangot ütött meg. A kongresszushoz közeledve egyre többször nyilatkoztak úgy a PB tagjai, hogy látszik már

az alagút vége. Valódi volt-e ez az optimizmus, vagy csak politikai taktika, a XIII. pártkongresszus előkészítését szolgáló propagandafogás? Is-is. Valódi, mert – mint ahogy az előbb felsoroltuk – tényleg akadtak eredmények. Ezeket azonban a vezetés túlértékelte. Nem vette figyelembe, hogy a tőkés külkereskedelmi aktívum nem a gazdaság többletteljesítményéből származott, hanem az import visszafogásából és a gazdaságtalan export fenntartásából. Eltekintett a beruházáscsökkentésnek, az infrastruktúra elhanyagolásának a távlati következményeitől. A politikai vezetés vívmánynak minősítette a második gazdaság növekvő részesedését a bruttó hazai termék előállításából. Ezt a folyamatot – sok közgazdásszal együtt – a reform részének tartotta. Másrészt viszont a pártvezetőség egyre inkább érezte a feszültség növekedését a társadalomban.

A közhangulat romlása több tényező együttes hatásával magyarázható. Először a reálbérek stagnálásával, csökkentésével a visszafogás most már közvetlenül is érintette az aktív keresőket. A propaganda ezt sokáig nem ismerte el. Csak 1986-tól váltott át pesszimistább hangra, amikor a terv ténylegesen „0" növekedést írt elő az életszínvonalra, viszont mégis túlteljesült az előirányzat, amit azonban akkor senki nem hitt el igazán. Másodszor: tovább morzsolódott az egyre nagyobb létszámú nyugdíjas réteg reáljövedelme és a társadalmi juttatások értéke. Harmadszor: a gazdasági mechanizmus monetarista, decentralizációs jellegű továbbfejlesztése kapcsán egyre élesebb viták zajlottak a sikeres végrehajtás társadalmi-politikai feltételeiről, a végrehajtás módjáról. Ráadásul *óriási szakadék húzódott a reformpropaganda és a ténylegesen kézi vezérléssel, illetve rendkívül szoros pénzgazdálkodási szabályozással operáló gazdaságirányítási gyakorlat között.* A vita te-

hát nem egyszerűen „gazdaság" és „társadalom", „gazdaság" és „politika" között folyt, hanem mindegyiken belül is: a jövedelem- és hatalomelosztásról, az adó-, bér- és szervezeti reform közötti kapcsolatról, az áremelés mértékéről, az exportkényszerről, a KGST-ből fakadó kompromisszumok érvényesítéséről stb. Negyedszer: mindezek következtében megrendült a társadalom perspektívatudata (szocializmusképe).

Nemcsak a stagnáló életszínvonal következménye ez, hanem a társadalom extenzív védekezéséből fakadó negatív szociális, egészségügyi, erkölcsi, kulturális kihatásoké is. Ötödször: újra előkerült a teljesítményarányos jövedelem problematikája. Méghozzá más aspektusban, mint egy évtizeddel korábban. Másként jelentkezik a kevesek gazdagodása olyankor, amikor az egész társadalom felfelé tart, mint akkor, amikor sokak életszínvonala egy helyben topog, sokan pedig lefelé kényszerülnek haladni. Némileg csökkenti a súlyát ennek a dolognak, hogy közben jelentős mértékben átalakult a társadalmi értékrend: jobban tűri a társadalom a „gazdagságot", sőt. Az is hozzájárul ehhez, hogy a jómód gyakoribb és demokratikusabb is abban az értelemben, hogy nem kötődik kizárólagosan származáshoz, foglalkozáshoz. Hatodszor: minden megfontoltság, helyes szándékú szövetségi politika és következetes manőverezés ellenére fokozódott a politikai feszültség. Döntően azért, mert a párton belül is hatottak az előbbi gondok, és a tagság bizalmatlanabbá vált a vezetőséggel szemben. Emellett az ellenzéki aktivitás is tartós maradt.

Úgy gondolom, hogy a pártvezetőséget éppen a problémák érzékelése kényszerítette optimista kiállásra, hajtotta előre. Nemcsak a megnyugtatás szándéka vagy a vezetői szerepkörből fakadó kötelező optimizmus és programadási kötelezettség motiválta a mérték-

adó politikusok magatartását. Sokkal inkább az a törekvés állt a háttérben, hogy sikerüljön tömegtámogatást szerezni a gazdasági mechanizmus reformjának folytatásához s egyúttal sikerüljön elfogadtatni a társadalom többségével a népszerűtlen intézkedéseket. Világos volt, hogy mennyire más a reformproblematika a nyolcvanas évek közepén, mint amilyen a hatvanas évek második felében volt. Mennyire más az, amikor rövid távon is mindenkinek javulást lehet ígérni, mint amikor szigorú gazdaságpolitikát kell folytatni, és közben kell változtatni a megszokott körülményeken, viszonyrendszeren.

Visszaérkeztünk tehát oda, ahonnan elindultunk: az MSZMP XIII. kongresszusához. A kongresszust megelőző vitafolyamat során a tagság a párt legutóbbi történetében példa nélkül álló módon nem fogadta el a vezetőségnek azt az értékelését, hogy a kettős célt sikerült elérni; elvetette a „társadalmi szinten sikerült megőrizni az életszínvonalat" tételt. A pártkongresszus is hasonló hangulatban zajlott le. A pártvezetőség válasza: az elért eredmények alapján a gazdasági növekedés gyorsítása, az erre épített kompromisszumos elosztási és szociálpolitika s így az út egyengetése a reform új szakasza számára.

Sajátos ellentmondást érzékelhetünk itt. A pártvezetőség a társadalmi-politikai helyzetet több vonatkozásban helyesen értékeli, óvatos, és éppen ez az óvatosság kényszeríti gazdaságpolitikai voluntarizmusra. Hiszen a mértékadó politikusok többsége tudja: nincs már realitása a meghátrálásnak, nincs alternatívája a gazdasági reformnak. Másfelől viszont érzi, hogy a társadalom nagy része fél a változásokkal járó bonyodalmaktól, a létbiztonság elvesztésétől. *A pártvezetés érzi azt is, hogy nem áll elegendő erő a rendelkezésére, így megint csak saját stabilitása, egysége, cselekvési képessége*

jelenik meg mint az előrelépés elsődleges feltétele. Egyértelmű volt számukra, hogy saját tekintélyük és a növekedésből származó jövedelemtöbblet segíthet a társadalom fenntartásainak eloszlatásában.

Lényegében ez az elgondolás alapozta meg a pártvezetés egységét is. Mindenki belátta, hogy előre kell jutni, és a többség úgy érezte, hogy így könnyebben lehet. Ezen a módon azonban nem sikerült megkönnyíteni a reformpolitika (a kibontakozás) helyzetét. Miért? Mert elhibázott volt a helyzetértékelés és az arra épített gazdaságpolitika? Vagy csak a végrehajtás során tett engedmények és kompromisszumok miatt romlott tovább az ország gazdasági teljesítőképessége? Természetesen a koncepció és a végrehajtás is felelős a negatív fejleményekért, a problémák elmélyítéséért.

Feltehetnénk a kérdést: sikerülhetett-e egyáltalán a XIII. kongresszuson kidolgozott program megvalósítása? Mindabból, amit eddig végiggondoltunk, az következik, hogy nem. Most mégis térjünk vissza a strukturális viszonyokhoz, azokhoz az objektív adottságokhoz, amelyek meghatározzák helyzetünket és a kibontakozást célzó politika mozgásterét.

*

Nem kerülhetjük el ismert dolgok megismétlését. Gazdaságszerkezetünk tovább avult az elmúlt évtizedben – fenntartása egyre költségesebb, különösen ha nemcsak az alacsony hatékonyságból következő napi veszteségeket vesszük figyelembe, hanem a hosszabb távon jelentkező környezeti ártalmakat, a tartós elmaradás újratermelődő veszteségeit is. Gyökeres és gyors átalakítására viszont nincs elég pénz. Ki lehet-e szabadulni ebből az ördögi körből?

Korszerűtlen a feldolgozó iparunk, igaz ez a tagoltságára, belső arányaira ugyanúgy, mint a benne foglalt

tőkejavakra: épületállományra, gépparkra, a technológiára, valamint a termékszerkezetre is. Vagyis ipari termékeink nem elég modernek, kevés a félkész termék és az alkatrész. Az iparcikkek nem tartalmaznak elegendő magasan kvalifikált szellemi és fizikai munkát. A legigényesebb piacon viszont éppen az ilyen jellegű termékeket nem tudjuk igazán jól értékesíteni, ezért exportszerkezetünk még rosszabb eredményeket mutat. Még mindig túlzottan koncentrált a vállalati szervezeti rendszer. Nagyvállalataink túl nagyok az ország méreteihez képest, nem integrálódtak nemzetközileg sem, belül nem kényszerültek eléggé versenyre, és importtal nem lehetett (és lehet) gyorsabb mozgásra sarkallni őket.

A termelés és fogyasztás színvonala komoly energiaigényeket támaszt. A legutóbbi évek új fejleménye a mezőgazdaság gondjainak szaporodása. Növekedett a ráfordítások aránya a nettó termékhez képest: romlott a hatékonyság (ebben persze az elvonások és az ipari árak is szerepet játszanak). Csökkent az ágazat fejlesztését szolgáló befektetések mértéke. A mezőgazdasági export egyre ráfizetésesebb, miközben mértékét jobb megoldás hiányában fent kell tartani. A nagyüzemben racionálisan termelt cikkek nehezebben eladhatókká váltak, de a kisüzemi termékeknél is egyre nagyobb a konkurencia. Bizonyos megoldást a minőségi termelés felé való eltolódás hozhatna. Lényeg az, hogy a hetvenes évek talán egyetlen sikerágazata „lezárkózóban" van a feldolgozó ipar mellé.

Elmaradott a termelő infrastruktúra: a szállítás, a kommunikációs rendszer, a termelői szolgáltatási tevékenység. A jelentős mértékű fejlődés ellenére nagy hátrányaink vannak a piackutatás, a bonyolultabb – például pénzügyi manőverezést is feltételező – üzletszerzői munka területén.

A sorozatos halasztások következtében az infrastruktúra egészének állapota messze elmarad a követelményektől. Ide kívánkozik a sokat emlegetett emberi tényező problémája. Magyarországon alacsony a kvalifikált szellemi dolgozók aránya az aktív keresőkön belül. Ehhez képest nagy a termelő szférán belüli alulfoglalkoztatottságuk: nem képzettségüknek, képességüknek megfelelő feladatokon dolgoznak, és jelentős az alulfizetettségük. Az utóbbi kettő az első fényében végképp nem logikus. Ez a „szabálytalanság" egyszerre következik a gazdaság viszonylagos fejletlenségéből és az elmúlt évtizedek társadalmi erőviszonyaiból. A fizikai munkát végzők jelentős részének hiányos az általános műveltsége, és nincs olyan alapképzettsége, amely megkönnyítené számukra az alkalmazkodást, újabb – esetleg magasabb – képzettség megszerzését. Az iskolarendszer és az oktatás (nevelés) egésze súlyos anyagi és egyéb nehézségekkel küzd, miközben az adott szinthez és igényekhez képest ellátja a gazdaságot, az igazgatási és szolgáltatási szférát „munkaerővel".

A rohamosan növekvő külső adósságok következtében, a drasztikus életszínvonal-csökkenés elkerülésének követelménye miatt, és mivel nincs mód külföldi tőke nagymértékű bevonására, nincs realitása egy központilag szervezett fejlesztési, beruházási kampánynak. Az MSZMP KB 1987. júliusi állásfoglalása már ennek a ténynek a tudatosításán nyugszik: meg kell változtatni a gazdaságszerkezetet, de tőkehiány következtében nincs mód az eddigi módszerek alkalmazására. Sőt, a hetvenes évek azt bizonyították, hogy a nagy, központi ágazatfejlesztési programok megtérülése korántsem garantált. A világpiacon zajló fejlemények a beszerzést és értékesítést egyaránt megnehezíthetik. A kis belső piac miatt kockázatossá váltak az

ilyen nagy „nemzeti" vállalkozások. A másik – nem új – felismerés, hogy csak hatékonyan szabad növekedni. Az adott körülmények között erre csak akkor van mód, ha a jó vállalatokat, szövetkezeteket hagyjuk fejlődni, ha a közepeseket nagyobb erőfeszítésekre kényszerítjük, a reményteleneket sorsukra hagyjuk. *Nem jelenthet ez teljes visszavonulást: az államnak elő kell segítenie új ágazatok meghonosodását és megerősödését, és „tematikus", ágazatközi feladatterveket is ki kell dolgoznia stb.* A döntő azonban a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése és a tényleges piaci kontroll működéséhez szükséges feltételek megteremtése. A XIII. kongresszuson elfogadott gazdaságpolitika kudarca óta a politikai vezetés lényegében azon fáradozik, hogy ez az elképzelés a gyakorlatban is megvalósuljon. (Jól mutatja a problémákat az 1986. novemberi KB-határozat.)

Újra előtérbe került tehát a meglevő erőforrások: a rendelkezésre álló termelési kapacitások és az „emberi tényező" ésszerűbb felhasználása, racionálisabb összekapcsolása mint járható út. Szabadabb mozgási lehetőséget kell a tőke és az emberi tényezők számára biztosítani, érdekeltséget a jobb teljesítményre, de egyúttal a gazdasági kényszert is hagyni kell érvényesülni. Ezek a mai gazdaságpolitika alappillérei. Vagyis a mai gazdaságpolitika a piaci mechanizmus működésének feltételeit igyekszik megteremteni.

A vállalati önállóság *elvének érvényesítése egyszerre jelenti a termelési viszonyok továbbfejlesztését és a gazdaságszerkezet* felülről, de döntően monetáris eszközökkel ösztönzött, piaci vezetésű, közvetett módon történő átalakulását. Az általános forgalmi (hozzáadottérték-) adó igen szelektív hatású eszköz, ugyanígy a központi ártámogatások és adókedvezmények radikális csökkentése is. Még ennél is erősebbnek kell

lennie a tényleges piaci szabályozás érvényesülésének, a valódi verseny hatásának. Ezt segíti többek között az eszközáramlás szabadabbá tétele a vállalatok között, a társasági törvény, a közös vállalatok alapításának megkönnyítése, továbbá egyes nagyüzemek szétbontása. Ebben az irányban hat a kétszintű bankrendszer kiépítése és a bankok versenyeztetése, de az önálló külkereskedelmi jog kiszélesítése is. Mindezek a külső gazdasági nyomást megtestesítő lépések belső átalakulásra, megújulásra kell hogy késztessék a vállalatokat.

Az 1984. áprilisi KB-állásfoglalás komoly fordulatot hozott a dolgozók kollektív eszköztulajdonosi mivoltának ténylegessé tételében. Különösen fontos lépés az önkormányzat felé a kollektív irányító testületek megteremtése, valamint az igazgatók választásának bevezetése.

Látni kell, hogy a vállalati önkormányzat fejlesztésében a neheze még hátra van (ha hátra van, és a társasági törvény nem ad teljesen más irányt az eseményeknek). Az eddig tett lépések csak részleges, bár nem jelentéktelen változásokat hoztak. Az igazgatók jelentős része a helyén maradt, mert a vállalati vezetőgarnitúrának megfelelt a státus quo. Az igazgatók kapcsolatai a központi és területi államigazgatási és pártszervekkel, a pénzügyi intézményekkel még mindig nagyon sokat számítanak a vállalatoknak. Ott, ahol új vezetőt választottak, sokszor felszínre kerültek belső ellentétek. A felsőbb pártszervezetek vezetői ezeket a jelenségeket negatívan ítélik meg. Nehezebbé vált a káderek fluktuáltatása és lecserélése is, mert megnőtt a vállalatok ellenállási lehetősége.

Fontosabb ennél, hogy az új önkormányzati szervek egyelőre nem képesek betölteni hivatásukat. Nem az az oka ennek, hogy továbbra is az igazgatók kezében összpontosul az operatív hatalom, másképp nehéz is

lenne a dolgot elképzelni. A tényleges gond inkább az, hogy a laikus dolgozók nehezen foglalhatnak állást bonyolult pénzügyi, kereskedelmi, műszaki és szervezési kérdésekben. A döntések előkészítése az apparátusok feladata, azok vezetői pedig egyrészt az igazgatótól függnek, másrészt az információk kisajátítása minden irányban javítja helyzetüket.

További nehézség a hatékony önkormányzat működési területének kijelölése a vállalat életében. *A vállalati önkormányzati szerveknek stratégiai, fejlesztési kérdésekkel és a belső érdekeltségi viszonyok problémáival kellene elsősorban foglalkozniuk. A valóság azonban az, hogy mostanáig, 1988 végéig* az önkormányzat – *elnökség ugyanannak és nagyjából ugyanúgy működő vállalati szervezetnek a tetején.* Magyarázat erre, hogy még nem hat(ott) elég élesen a külső gazdasági kényszer, nem vált égető szükséggé a racionális működés feltételeinek megteremtése. Az is nyilvánvaló, hogy a belső érdekeltségi rendszer megújítása, a differenciálás, a bürokratikus irányítás nyitottá és rugalmassá tétele, a belső vállalkozások (célfeladatra alakuló csoportok) újféle érdekellentéteket szülnek vezetők és beosztottak, idősebbek és fiatalabbak között stb. A pártszervezetek nem foglalkoztak fontosságuknak megfelelően ezekkel a problémákkal, maguk is beágyazódnak a helyi érdekviszonyok közé. Igaz az is, hogy például a bérezés területén ma is szigorú előírások kötik meg a vállalatok kezét.

Meghatározó körülmény, hogy nincs nyomás alulról, az egyszerű (nemcsak fizikai) dolgozók köréből. Egyrészt, mert hiányoznak ennek hagyományai, felkészültség és információ nélkül a dolgozók többsége nem lehet igazi vitapartner, sokan a megtorlástól is félnek. Másrészt a dolgozói pozíció kettős, s mint munkaerőtulajdonos többségük idáig viszonylag kedvező hely-

zetben volt. (Biztos megélhetés nem túlzott teljesítményért.) Eddig kedvező körülmények mellett lehetett új állást találni. Sokak háta mögött ott a második gazdaság mint a valódi többletjövedelem forrása, és ezt a kombinációt védeni kell. Ebből a szempontból igen érdekes, hogy 1980 után a második gazdaság a nagyvállalati és a klasszikus gyáripari szakmák területére is bevonult: megalakultak a vállalati gazdasági munkaközösségek. A gyorsan elterjedő forma a külső bérszabályozási kötöttségek következtében jött létre, és segített megtartani a vállalati élgárdát. Egyúttal sajátos érdekkompromisszum is a törzsgárda és a vállalatvezetés között, amibe az is beletartozott, hogy a vezetés is változatlanul megőrizhette pozícióját. Eközben a „dolgozók" jelentős többletmunkával segítettek víz fölött tartani a vállalatot. Ennek a megoldásnak a reformhoz, a megújuláshoz közvetlenül semmi köze nincs, ha csak annyi nem, hogy megmutatta: megfelelő célra szerveződés, kiválasztás és érdekeltség esetén a dolgozók jóval nagyobb teljesítményekre képesek. De a vállalati gazdasági munkaközösség a főmunkaidőben végzett munka irányításának, szervezésének, érdekeltségi viszonyainak a megváltoztatása nélkül valójában extenzív megoldás, és egyúttal konzerváló hatásai is vannak.

VII. Társadalmi-politikai erőviszonyok a mai Magyarországon

Amikor az egy adott vállalaton belül dolgozók vagy a vállalatok vagy éppen a vállalatok és állam közötti viszonyokat elemezzük, akkor nemcsak a termelési viszonyok fejlettségét vizsgáljuk, hanem az érdekviszonyok közvetítésével a társadalmi-politikai erőviszonyokat is. Három metszetben érdemes ezt a problematikát áttekinteni: 1. Milyen a főbb társadalmi osztályok és rétegek viszonya egymáshoz? 2. Milyen a főbb társadalmi osztályok és rétegek viszonya a hatalomhoz? 3. Hogyan érinti a főbb társadalmi osztályok és rétegek érdekeit, pozícióját a stabilizációs és a kibontakozási folyamat? És a három kérdés megfordítva: Milyen erős a hatalom? Kikre támaszkodhat elsősorban a reformpolitika?

Mielőtt megpróbálnánk válaszolni a feltett kérdésekre, tisztázni kell, hogy e nem könnyű feladat megoldásakor milyen adatokra, tényekre támaszkodhatunk. Vannak-e ilyenek? Először is Magyarországon az elmúlt két évtizedben jelentős rétegződésvizsgálatok voltak, amelyek felmérték a társadalom, illetve több réteg helyzetét. Éppen a legalapvetőbb életkörülmények feltárásának segítségével sikerült a rétegződés új fejleményeit konstatálni, reálisabb kategóriákat képezni. Másodszor: egészen 1986–1987-ig rendelkezésre állnak a gazdasági és munkaügyi statisztika adatai. Harmadszor: áttekintést adhat a politikai intézmények, a politikai és érdekvédelmi szervezetek működése és súlya a döntéshozatalban. Általában az egyes

társadalmi csoportok érdekérvényesítése, közéleti tevékenysége is felmérhető (tagsági viszony, közszereplés stb.). Negyedszer: vannak új formái az állampolgári aktivitásnak – a legutóbbi, 1985-ös választások a korábbinál jóval reálisabb képet adnak a lakosság valódi politikai hangulatáról stb. Végül pedig rendelkezésre áll a történeti-strukturális elemzés eszköze (amelyet – mint remélhetőleg kitűnt – eddig is alkalmazni igyekeztünk) a mai helyzet fő jellemzőinek áttekintéséhez. Nincs viszont mód a bizonyítási anyag, részletes táblázatok, idézetek felvonultatására; az itt következő állítások megalapozottsága ellenőrizhető, illetve a főbb összefüggések áttekintése nem igényli közismert adatok ismétlését.

Milyen a munkásosztály helyzete Magyarországon? Rögtön definíciós vitába kezdhetnénk: van-e egyáltalán munkásosztály, s ha igen, melyek a határai? Mindenesetre a most következő megállapítások elsősorban a gyáripari munkásságra vonatkoznak. Bár az ő létüket meghatározó, alapvető termelési és politikai-hatalmi viszonyok (eszköztulajdonosság, rendelkezési lehetőségek, munkaerő-tulajdonuk belső értéke, illetve társadalmilag elismert csereértéke, munkajelleg, képzettség, részesedési mód) tekintetében sok azonosság, hasonlóság figyelhető meg a dolgozók többi csoportjával.

Először a kettős tulajdonosságról kell beszélni, amely lényegében változatlan módon létezik az elmúlt évtizedekben. A gazdasági reform ígéretet jelentett a kollektív birtoklás ténylegessé tételére. De egyfelől a vállalati önállóság továbbra is létező korlátai, másfelől a munkahelyi demokrácia hiánya gátat emelt a dolgozók eszköztulajdonosi, kollektív birtokosi létének a valóságossá tétele elé. A rendelkezési jogokat továbbra is a bürokrácia, az apparátus vezetői gyakorolják, legyen az központi vagy helyi államigazgatási vagy pénz-

ügyi apparátus, legyen az politikai funkcionáriusok, testületek vagy gazdasági vezetők csoportja és segítőgárdája... (A jelen idő használata azért indokolt, mert az 1984. áprilisi KB-határozat még nem valósult meg.)

Az utóbbi évtizedekben folyamatos hangsúlyeltolódás ment végbe a termelőszférán belül a szellemi, illetve a gazdasági irányítói, kereskedelmi és pénzügyi munkát végzők javára. Ennek döntő oka, hogy a termékek végső realizálásához a verseny, a specializáció, a bonyolult munkamegosztási kapcsolatok következtében egyre nagyobb mértékű szervezői, technológiai, tervezői, piaci előkészítésre van szükség. Talán érdemes megemlíteni, hogy eközben a közvetlen termelőmunka termelékenysége egyrészt éppen a szellemi előkészítés következtében, másrészt a gépesítés és automatizálás eredményeként hatalmas mértékben megnőtt. Mindez csökkenti a közvetlen termelők részarányát, de sokszor számát is. Megerősödik a berendezések működtetésére képes munkásréteg pozíciója, sok ponton elmosódnak a határok szellemi és fizikai munka között. Igaz ez az új, speciális technikai kultúra, képzettség tulajdonosaira is. Másik oldalon viszont gyengül az egyszerű, betanított fizikai munkát végzők pozíciója. Nemcsak azért van ez így, mert – ha lassan is, de – csökken a létszámuk az iparban (és egyúttal romlik munkaerőpiaci helyzetük), hanem mert tevékenységük is izoláltabb, kevésbé védi őket a közösség. A „képviseleti érdekvédelem" pedig a képzetlenek esetében az ágazati felépítésű szakszervezetben nehezebb dolog, és eddig fölöslegesnek is tűnt.

Az „ipari fizikai munkaerő-tulajdon" egy nagyon korlátozottan általános, nem igazán korszerű műveltségre és egy iskolában, munkahelyen elsajátított, specializált gyakorlati tudásra alapozódik. A munkaerő-tu-

lajdonos (a dolgozó) helyzete attól függ elsősorban, növekszik-e vagy csökken az igény az általa birtokolt szakmai kultúrára. A másik meghatározó momentum, hogy milyen az egyszerű vagy a könnyen elsajátítható munkák (munkavégzők) iránti piaci kereslet. Látnunk kell, hogy Magyarországon az ipari munkásság mint munkaerő-tulajdonos viszonylag kedvező helyzetben maradt. 1972 után a gyáripar védelme, azután a gazdaságszerkezet növekedésre épített, fokozatos korszerűsítésére tett kísérlet, végül pedig az a paradoxon, hogy a tőkés piacokon még leginkább e nem gazdaságosan termelt iparcikkeket lehetett (kellett) értékesíteni – összességében azt eredményezte, hogy a munkaerőpiac egészében fennmaradt a keresleti többlet. Így újratermelődött a klasszikus szakmák iránti kereslet, miközben a fiatal munkásgeneráció átalakult értékrendje miatt éppen itt voltak a legnagyobbak a beiskolázási problémák. Lassan, de biztosan növekedett az igény az új típusú, bonyolultabb képzettséget igénylő gyáripari szakmákra. Mivel azonban nagyarányú gépesítésre, technológiai megújulásra nem volt elég pénz, és kemény, kényszerítő tényezők sem hatottak, a részleges változtatások nem okoztak túlzott konfliktusokat.

Természetesen a „szociológiai kötődés" (vállalathoz, képzettséghez, területhez) egyaránt éreztette hatását a munkásság belső rétegződésében és érdekérvényesítési lehetőségeiben. A gyáripari dolgozók helyzete a fővárosban a legkedvezőbb, majd az iparvidékek következnek a rangsorban. A vidékiek számára kevesebb taktikai mozgástér van; ha nem számítjuk a sürgős vagy speciális minőséget, túlmunkát követelő megrendelések időszakát, akkor leginkább a második gazdaságban találhatnak hátországra.

A gyáripari munkásság állampolgári, közéleti aktivitása nem nagy mértékű. Ennek általános okait (az

1956 utáni konszolidáció körülményeit, a bürokratikus igazgatást kikényszerítő gazdasági folyamatokat, a régi közösségek leépülését, a laikus állampolgári státusjegyek felerősödését) már leírtuk. A valódi munkahelyi demokrácia (önkormányzat) hiánya egyszerre oka és okozata a társadalom egészében megmutatkozó depolitizálódási folyamatnak. Teljessé teszi ezt, hogy a munkahelyi és (alsó szintű területi) pártszervezetek mind a mai napig egyoldalúan végrehajtásra orientált jellegűek. A kezükben összpontosuló hatalmat adminisztratív úton, főleg hatáskörük gyakorlásával, vagyis utasításokkal érvényesíthetik, illetve segítik a döntéshozó vezetők tevékenységét, s így nincsenek eléggé rászorítva az „oldalirányú", valódi politikai munkára. Az alsó szinteknek továbbra sincsen tényleges ellenőrzési és beleszólási lehetőségük a „nagypolitika" alakításába. Ez is fontos szerepet játszik abban, hogy az „egyszerű" munkás- és nem munkásemberek számára a közéleti tevékenység nem vonzó. Többségük érzi a laikusság hátrányait, aminek leküzdése óriási energiákat, teljes embert kíván, esetleg „karriert", kiemelést von maga után. Bár az utóbbi időben szűkültek a munkásból vezetővé válás esélyei is, a vezetői tevékenység egyre több olyan szakmai ismeretet igényel, amely felsőfokú iskolai képzettséget feltételez. Kivétel ez alól a közvetlen irányítói státus és az alsóbb szintű párt-, illetve szakszervezeti tisztség.

A depolitizált munkáslétnek megvan a generációs vetülete is. A fiatalabb munkásrétegek történelmi tudata és tapasztalata lényegesen más, mint az 1945-öt, 1956-ot átélt idősebb társaiké. Igényeik lényegesen különbözőek nemcsak anyagilag, hanem értékrendjüket tekintve is. Számukra a hetvenes évek viszonylagos jóléte a kiindulási pont, a viszonyítási alap. Jobb megoldás hiányában készek és képesek a túlmunkára, de

szívesebben vennék a teljesítményelv következetes alkalmazását a bérezésben. Ugyanígy az új szakmák birtokosai tudásuk, kvalifikációjuk jobb értékelésére számítanak. Az újabb munkásgenerációk kevésbé utópikusak, gyakorlatiasabbak, céljaik reálisabbak mind a társadalmi egyenlőség, mind a politikai részvétel (állampolgári lét) megvalósíthatóságát illetően.

Sajátos, de a viszonyokból következő ellentmondás, hogy *a munkásságnak közvetlenül nincs igazi politikai léte, viszont a politikai irányvonal munkáspárti* (de ugyanilyen erővel mondhatnánk, hogy „néppárti"). A munkásság pozícióit javítja a pártvezetés ideológiai elkötelezettsége, érzékenysége és a „dolgozók" potenciális erejének felmérése. Az sem lényegtelen momentum, hogy a legutóbbi időkig a munkásszármazású vagy a tényleges munkásmozgalomból jött vezetők töltötték be a legfontosabb tisztségeket a központi és a területi politikai vezető szervekben és apparátusokban egyaránt. A választott testületekben nagy súlyuk van a munkáslakta vagy sok munkást foglalkoztató területek, vállalatok képviselőinek.

Az MSZMP a társadalom egészének az érdekeit igyekezett érvényre juttatni, amikor a hatvanas évek második felében a szerkezet optimalizálását, fokozatos korszerűsítését tűzte ki célul. Hasonló indítékok jellemezték a hetvenes évek közepének gazdaság- és társadalompolitikáját: nőtt az életszínvonal, megmaradt az „egyszerű munkára" különösen kedvező munkaerőpiaci helyzet. Egyidejűleg bővültek a társadalmi juttatások, amelyeknél fontos szempontként esett latba a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése és az esélyegyenlőségek növelése.

A hetvenes években *a politikai vezetés, a hatalmi-igazgatási apparátusban dolgozók sokasága ugyanúgy a státus quo fenntartásában volt érdekelt, mint a munkás-*

ság és egyúttal a társadalom többsége. Ide kell sorolnunk a vállalati irányításban meghatározó szerepet játszó vezetői gárda jelentős részét, a fejlődőképes beosztott értelmiségieket, az alacsonyabb képzettségű, ügyviteli jellegű munkát végző szellemi dolgozókat. A hetvenes évek második felétől ez az érdekazonosság alkotja a hatalmi stabilitás alapját Magyarországon. *A szerkezetátalakítás halasztása, illetve a békés megoldásra törekvés megfelel a többség érdekeinek, különösen akkor, ha ezáltal megmarad a létbiztonság, nem csökken az életszínvonal, a társadalom egészében nem változnak lényeges mértékben a gazdasági és a hatalmi erőviszonyok.* Ez a politikai irányvonal nagyban hozzájárult és hozzájárul még ma is ahhoz, hogy az ipari munkásság (dolgozók) nagy része elfogadja az MSZMP vezető szerepét és az igazgatási-menedzseri hatalomgyakorlás tényét: saját tulajdonosi, állampolgári létének korlátozottságát.

Eddig is igyekeztem kimutatni, hogy megengedhetetlen leegyszerűsítés pusztán felülről történő kizárásra visszavezetni a társadalom depolitizálódását, még ha annak nagy szerepe volt is. A dolgozók többsége nagyon is tudatában van laikusságának. A munkaerőt még viszonylag kedvező körülmények között lehetett értékesíteni, és *a munkáslét fogyasztói létté* is vált, ami nagy előrelépés 1956 után. Ráadásul a megváltozott, politikától letisztult viszonyok következtében átalakult az értékrend, és a kedvező munkaerőpiac, a kiszélesedő második gazdaság növelte az egyéni mozgásszabadságot.

Lényegében ez volt az a keret, amely a hetvenes évek közepétől napjainkig teret teremtett a nemzeti közmegegyezés számára.

A parasztság előtt kifejezetten kedvező lehetőségek nyíltak a hetvenes években, ha leszámítjuk az

1973–1974-es megtorpanást. A paraszti és vegyes családok egyszerre élvezhették a töretlen ipari konjunktúrából, az életszínvonal-politikából és az exportösztönzésből fakadó előnyöket. Ekkor vált igazán nagyüzemivé a termelőszövetkezeti gazdálkodás. Sajátos munkamegosztás jött létre a nagyüzemi és a háztáji gazdaság között. Természetesen mindezeket a lehetőségeket csakis komoly tőke- és munkabefektetéssel, valamint az agrárértelmiség segítségével sikerült valóságossá tenni.

A termelőszövetkezetek nemcsak a magasan kvalifikált munkaerő megszerzésében játszottak nagy szerepet. Kiemelkedő jelentőségre tettek szert a mezőgazdasági lakosság érdekvédelmében is. Rájuk hárult a korlátozott beruházási lehetőségek és a területi hátrányok leküzdése, a településfejlesztés feltételeinek megteremtése és megszerzése. Ezt a feladatot egyrészt összefogással, országos befolyásoló központ megteremtésével (TOT), másrészt a felsőbb gazdasági, politikai vezetők támogatásának megszerzésével („közcélú", vagyis közösségi érdeket szolgáló és általában közpénzből származó korrupcióval) igyekeztek teljesíteni.

A parasztság konfliktusai döntően az árak, a közvetítő kereskedelem, a területi különbségek kérdése körül jelentkeznek. Az áraknál nemcsak a felvásárlási árakra kell gondolni, hanem az iparcikkekére is.

Hatott az agrárnépesség társadalmi súlyára, hogy a hetvenes években fokozatosan tovább csökkent a mezőgazdasági aktív kereső népesség s azon belül a hagyományos paraszti foglalkozásúak aránya. A parasztság integrációját növeli a falu gazdaságai arculatának átalakulása, az egyre gyakoribb vegyes foglalkozású családok száma. Új jelenség, hogy a nyolcvanas években ez a csökkenés lelassult, sőt leállt, és valamelyes

visszaáramlás is megfigyelhető az agrárszektorba, ami persze már nem feltétlenül hagyományos mezőgazdasági alkalmaztatást jelent. A falusi lakosság az utóbbi időben – a helyi önállóság kiszélesítése, de még inkább megnövekedett gazdasági ereje, igényei következtében és a vidéken nagyobb közéleti szerepet játszó értelmiség révén – növekvő állampolgári aktivitást mutat. Főleg az infrastrukturális, az egészségügyi és a szociális területeken mutatkozik előrelépés a helyi-társadalmi együttműködésben. A legnehezebben leküzdhető hátrányok talán az iskola – és általában a kultúra – területén mutatkoznak.

Igaz, emellett a parasztságban a termelési folyamat átalakulásával, a vállalkozás megerősödésével egy újrarétegződési folyamat is elindult, ami néha felerősíti a jelentős területi egyenlőtlenségeket. Egészében véve a parasztság életkörülményei gyorsan változtak – életmódja kevésbé, mivel életszínvonalát csak komoly egyéni erőfeszítésekkel tudja tartani.

Ebben a „felállásban" a leírásnál és a valóságban is a legtöbb gond az értelmiséggel van. Egyrészt, mert talán a legbonyolultabb, nem igazán egységes társadalmi képződmény, rendkívül sok belső érdekellentéttel. Másrészt a mai értelmiség az ágazati, munkahelyi érdekek közvetítésével, de még származásánál fogva is nagyon sok szoros szállal kötődik a „nagyobb" társadalmi csoportokhoz. Eközben számos alapvető vonatkozásban (és csoportjában) – ellentétben a társadalom többségével – nem státus quo-érdekelt (vagy az ország fejlődése szempontjából nagyobb hátrányok származnak abból, ha mégis az).

Az áttekinthetőség kedvéért érdemes három csoportba sorolni a mai magyar értelmiséget. „Értékteremtők": a tudományos, technikai, műszaki, gazdasági szakértelmiségiek és a művészek is ide tartoznak.

„Szervezők": ide kerül a politikai vezető réteg, a döntéselőkészítést végzők, az államigazgatás munkáját irányítók csoportja. „Értékközvetítők": közülük legfőképpen a pedagógusok és a tömegkommunikáció véleményformáló szereplői említhetők meg.

A kulcspozíciót a politikai értelmiség tölti be, de ez a politikai foglalkozás nehezen örökíthető át, és az itt dolgozók valamilyen *társadalmi megbízatás* alapján kell hogy tevékenykedjenek. A vezetés és az apparátus persze az információk monopolizálásával, a demokratikus ellenőrzés korlátozásával csökkentheti ezt a függőséget, a közvetlen és közvetett társadalmi meghatározottságot. Ilyen irányban hat az, hogy a politikai hatalom „termelő feladatokat" lát el a szocialista építés kezdetén, az eredeti szocialista felhalmozás időszakában. Közben a specializációs folyamat sajátos módon megerősíti a szervező értelmiség pozícióit. Olyankor, amikor nincs mód a tudományos-technikai fejlődés integrációját a tudomány logikájára bízni: nincs ehhez elég fej, pénz stb. (és egy kis ország esetében különösen ez a helyzet), akkor – közvetlen kapcsolatok hiányában – megnő a szervezők szerepe. Előtérbe kerül a politikai és/vagy a gazdasági értelmiség mint mecénás, mint megrendelő.

A dolog másik oldala, hogy a politikai döntéshozatal mindinkább szakmává vált, elsősorban gazdasági, szociológiai és jogi tudást követel. A komplexitási követelmény egyszerre igényli a hatalmi apparátuson belüli specializálódást, egyfajta szakértelmiségivé válást és az „eredeti" szakértelmiségiek együttműködését. Ott, ahol a tudományos előkészítés véget ér, nagy súllyal esik latba a politikai vezetés befogadó készsége. Természetesen ennél jóval fontosabb a felső vezetők elkötelezettsége, tényleges politikai irányvonala és ereje. Mindezek együttesen határozzák meg a végső dönté-

sek jellegét, azt, hogy azok a viszonyok fenntartását vagy átalakítását célozzák-e, illetve milyen kompromisszumokat tartalmaznak.

Van egy sajátos érintkezési sáv a szakértelmiségiek, illetve a politikai értelmiség és a társadalmi élet különböző területei, a hatalmi-igazgatási, integrációs szféra között, mégpedig ezen területek vezetése és felügyelete. Itt nyílik lehetőség felemelkedésre alulról, a „beosztott" szakértelmiségi pozícióból, de ide igyekszik a már fenn levő „politikai értelmiség" egy része is. Az utóbbiak helyzete előnyösebb, mert vezetni tudásból már bizonyítottak, és a káderhatásköröket a legfelső politikai testületek gyakorolták. Eközben azonban folyik a politikai vezetés összetételének és stílusának az átalakulása is, mégpedig szoros összefüggésben a politikai élet már többször jelzett megváltozásával és a gazdasági-társadalmi struktúra hatvanas évekre formát nyert jellegzetességeivel. Ilyen szempontból is új szakaszhoz érkeztünk. Összhangban a kibontakozási és decentralizációs folyamat szükségleteivel, megindult a központi és politikai hatalom feladatainak az újraértelmezése.

Értelmiséginek lenni ma Magyarországon is annyi, mint kulturális tőke birtokosának lenni, amely tőke gazdaságilag és társadalmilag magas státus elérését teszi lehetővé. Értelmiségivé válni felemelkedést jelent a társadalmi ranglétrán. Az elmúlt másfél évtizedben azonban megszaporodtak e réteg problémái. Különösen a szakértelmiség és a „közvetítők" gondjai váltak nyomasztókká. Természetesen ez a megállapítás is elnagyolt, mert akadnak olyan tradicionális szakértelmiségi szakmák – orvosi, jogászi stb. –, ahol jobb a helyzet. Kedvezőbbek a körülmények a tudományos-technikai „ágazatban", az olyan szakmák esetében, ahol a lépéstartási fejlesztési kényszer parancsoló szükségsze-

rűséggel hat, ahol munkaerőhiány van. Nem lehet azonban ezeket az állításokat általánosítani. A kutatás és fejlesztés területén például sokáig áltattuk magunkat azzal, hogy nemzeti jövedelmünk 3%-át fordítjuk ilyen célokra. De a mi méreteink mellett csak az arányról beszélni hamis képet ad. A tudomány egyre tovább specializálódik, s egyre tőkeigényesebbé válik, különösen ha hozzátesszük a gyakorlati hasznosítás költségeit. Következésképpen a mi ráfordításaink folyamatosan leértékelődnek. Ilyen körülmények között csak a koncentráció (elsősorban az alapkutatásoknál), a nemzetközi együttműködés minőségileg és mennyiségileg új alapokra helyezése jelenthet kiutat; az alkalmazott kutatásokat pedig közelíteni kell a termelőszféra igényeihez. Az utóbbi években a tudomány és főleg az alapkutatások helyzete – a költségvetési források beszűkülésével összefüggésben – tovább romlott. Ezért lépések történtek a nemzetközi integráció elmélyítésének irányában, de főleg megrendelések szerzésére a gazdasági szférától. Vannak pozitív vonatkozásai is ez utóbbinak, most mégis két negatívat kell megemlítenünk. Az egyik, hogy kellő összehangolás nélkül a rövid távú előnyszerzésnek áldozatul eshet a tudományos alkotómunka. A másik, hogy tovább nő a vezetők fontossága: a menedzseri és külső üzletszerző tevékenység jelentősége, s ezért fokozódik a „beosztott" kutatók függősége. (Miközben persze a külső munkák életben tartják a tudományos intézményeket, és javítják az ott dolgozók anyagi körülményeit.)

Hasonló problémákkal a termelőszférában dolgozó értelmiségnél is találkozunk. Az innováció nemcsak tudományos és nem pusztán financiális kérdés. Jelenleg a vállalati értelmiség mereven betagolódik a hierarchikus, bürokratikus irányítási szervezetbe, anyagi érdekeltsége keményen szabályozott, foglalkoztatottsága a

vállalati felső vezetés megújulási képességétől és készségtől függ. Sokban hasonló a hatalmi-igazgatási apparátusban dolgozó „átmeneti" réteg: a döntéselőkészítő szakértelmiség helyzete.

Mi a helyzet az „értékközvetítőkkel"? Közülük leginkább a pedagógusokkal érdemes foglalkozni, nemcsak azért, mert az összes értelmiségi csoport között ez a legnagyobb létszámú, hanem azért is, mert gondjaik sok általános társadalmi problémára is rávilágítanak. Az oktatásügyben elég tisztán megmutatkozik, hogy a társadalom miként kezeli saját jövőjét, milyen a valódi viszonya a deklarált értékekhez. Igen pontosan visszatükröződik itt az is, hogy milyenek az egyes társadalmi osztályok és rétegek közötti erőviszonyok, miként folyik a küzdelem a kultúra (kulturális tőke) elsajátításáért, a társadalmi pozíciók továbbörökítéséért vagy éppen a felemelkedés érdekében.

A magyar oktatásügy elmaradása a követelményektől vitathatatlan tény. Nem elég korszerű az oktatott anyag, a pedagógiai módszertan. Komoly nehézségek mutatkoznak a nevelői funkció gyakorlásában és a társadalmi esélyegyenlőség elvének az érvényesítésében.

Az oktatás költségvetési szempontból már hosszú ideje a „maradvány" kategóriában van. A stabilizációs politika állandóan elhalasztja az ezen a területen felgyülemlett problémák megoldását. Az idő múlásával ilyenből egyre több lesz. A feladatok tényleges megoldásához még több pénzre és erőfeszítésre lenne szükség. Ismételt érv a halasztás mellett, ha a költségvetés tovább szegényedik. A pedagógusok mai munkakörülményei és megélhetési gondjai nem könnyítik a szakma hivatásszerű gyakorlását, a korszerű oktató, nevelői munka végzését. Kontraszelekciós folyamatok indulnak be, a többi szakértelmiségi szakmához viszonyítva állandóan csökken a pálya presztízse. Sok pedagógus, akinek módja van, meg is próbál váltani.

Egyre nyilvánvalóbb, hogy *az oktatásügy mind kevésbé tud ellenállni a (gazdasági) racionalitási szempontoknak és a társadalmilag kedvezőbb helyzetben lévő rétegek és csoportok nyomásának. Vagyis az iskolarendszer az átfogó szerkezeti átalakításokkal járó, nagyléptékű mobilitási folyamatok lezárulása (a hatvanas évek vége) után inkább a kulturális tőke átörökítőjévé, mint szétosztójává válik.*

Aligha ellensúlyozható ez a tendencia. Különösen, ha a folyamat az alsó és középfokú oktatást is áthatja, és a fejlesztés érdekében létrejött vagy megerősített „elitintézményeket" a társadalmi elit sajátítja ki. Például ez történik, amikor néhány iskolába koncentrálják a kevesebb kiváló pedagógust, ott viszonylag jobb fizetést és munkakörülményeket biztosítanak a számukra azért, hogy új módszereket lehessen kikísérletezni, a következő pedagógusgenerációkat jobban fel lehessen készíteni, de közben főként a társadalmi elitből származó gyerekeket tanítanak. Ily módon nemcsak az esélyegyenlőség válik utópiává, de még a hátrányos környezetben élő, elismerten tehetséges fiatalok *egyéni* mobilitási lehetőségei is leszűkülnek. Esetleg nyitva maradnak a kisebb presztízsű, kevesebb előzetes felkészítést igénylő szakmák. A kör bezárul.

A pedagógusok naponta élik meg az eszmények és a realitások konfliktusát. Ők érzik a legjobban, milyen többlet-erőfeszítésekre lenne szükség a kiegyensúlyozott családi, a közösségi élet hiányából fakadó tudati és erkölcsi problémák megoldásához, ugyanakkor saját megélhetési, szociális gondjaik súlyát is viselniük kell. A szinte feloldhatatlannak tűnő ellentmondás következtében egyre gyakoribb a pedagógiai realizmus: a nevelési feladatok elhárítása, a vita, hogy ki miért felelős. Tért hódít az a felfogás, hogy a családi élet ismert konfliktusaiból fakadó következményektől, a morális

értékrend fellazulásától, a depolitizált közösségek és a közösségi élet nélküli társadalom zavaraitól nem lehet megvédeni az iskolát. Irreális dolog azt hinni, hogy az iskola önmagában „átfordíthatja" ellenkezőjükbe ezeket a tendenciákat.

Egészében véve a már korábban is említett alulfoglalkoztatottság és alulértékeltség jellemző az értelmiség helyzetére. Ebből a két tényből fakadnak e réteg társadalmi és politikai konfliktusai. Három meghatározó körülmény még nyomatékosabbá teszi ezeket a problémákat. Az *első:* a világfejlődés iránya, az alkotó, szellemi munkát végzők létszámának növekedése, munkájuk fontosságának fokozódása. A *második:* az értelmiségi érdekvédelem és kompenzáció nehézségei és bonyodalmai. A *harmadik:* az ellentét az értelmiségi szerepről kialakult felfogás és a megvalósulásához szükséges feltételek hiányából fakadó „szellemimunkás-lét" valósága között.

Az első összefüggés közismert, nem kell sokat foglalkozni vele. A késlekedés a gazdasági-társadalmi szerkezet újabb átalakításával, a termelési viszonyok továbbfejlesztésével, a politikai rendszer nyitottabbá tételével ellentmond a szakértelmiség érdekeinek. E réteg nagyon is jól érzékeli viszonylagos le- és beszorítottságát életszínvonalban és munkafeltételekben egyaránt. Közben a fontos, minőségi szellemi munkát végzők számára az is világos, hogy az alacsony beruházási szint, a tudományos-technikai kutatások finanszírozási gondjai, a nemzeti keretek között rekedés, a merev irányítási és érdekeltségi viszonyok nemcsak az ő elmaradását fokozzák a legfejlettebb országok hasonló értelmiségéhez képest. Az is könnyen belátható, hogy ilyen körülmények között jelentős szellemi energiák, „emberi tényezők" maradnak kihasználatlanul, vagy pazarlódnak el.

A második meghatározó tényező az, hogy az értelmiségieknek az egyéni vagy kollektív, „spontán", hagyományos érdekvédelmi lehetőségei eltérnek a gyári munkásságétól. Szakértelme általában jobban „tárgyhoz", helyhez kötött. Több az értelmiségi munkavállaló helyzetét sajátossá, egyedivé tevő körülmény, feladatköre jobban hierarchiába tagolt, kevesebb a lehetőség a közös taktikázásra. Ráadásul a munkaerőpiac sem kedvező. Az egyéni mozgási lehetőségek: szorgalom és alkalmazkodás révén megpróbálni vezetővé válni; harcolni és túlvállalni, külföldön munkát keresni; „lapítani" és második munkát vállalni. De a második gazdaságban vigasztalódásnak ezen a területen nyilvánvalóbbak a hátrányai, mint a fizikai vagy egyszerű szellemi munka esetében. Hiszen az értelmiségi második munkája az esetek többségében súlyos szakmai hátrányokkal jár. Más a helyzet a munkahelyen kívüli életben, ahol az értelmiségiek jobb érdekérvényesítési adottságokkal rendelkeznek (jogi ismeretekkel, családi és baráti kapcsolatokkal stb.).

Komoly nehézségei vannak az értelmiségi szakszervezeti, politikai jellegű érdekvédelemnek. Elkülönítve megjeleníteni értelmiségi érdeket annyi, mint kisebbségi érdeket megjeleníteni. Sőt, annyi, mint társadalmilag kedvezőbb helyzetből panaszkodni. Így amikor a jövedelmi arányok megváltoztatásának a kérdése előkerül, akkor fentről, a politikai vezetés részéről és lentről, többségi oldalról egyaránt komoly ellenállásra kell számítani, különösen ma, amikor a belső felhasználás korlátozása van napirenden. Amikor pedig nem a jövedelemelosztás közvetlen megváltoztatása merül fel javaslatként, hanem olyan érdekeltségi feltételek kialakítása, olyan rugalmas irányítási viszonyok megteremtése, amelyek maximális teljesítményre sarkallnak, s az ezt produkálók kiemelt díjazását vonnák maguk

után, akkor a munkahelyi vezetés és a beosztott értelmiségiek kevésbé mozgékony részének tiltakozása várható.

Az értelmiségi tudatot formáló harmadik fontos tény, hogy a Magyarországon érvényes felfogás szerint értelmiséginek lenni társadalmi hivatást jelent. Az igazi értelmiségi létnek magában kell foglalnia a szellemi értékteremtést és közvetítést, a szervezést és politizálást, tehát közvetlenül is hasznosnak kell lennie a nagyobb közösség számára. Ennek a kritériumnak a hátterében a legáltalánosabban a szellemi termelés közvetítettsége áll szemben a fizikai munkán alapuló közvetlen termeléssel. Az utóbbi esetben a hasznosság kérdése sokkal egyszerűbb, és sokkal lényegtelenebbnek tűnik – pedig itt is jelen van – a társadalmi meghatározottság és közvetítettség. Mindenesetre minél inkább eltávolodunk a közvetlen termelés világától, annál erősebb az igazolási kényszer a szellemi tevékenység hasznosságát illetően.

Van azonban három közelebbi forrása is a mai magyar szellemi életre, közérzetre nagy hatást gyakorló értelmiségi szerepfelfogásnak. Az első a máig is érvényben levő XIX. századi értelmiségi ideál. Ennek középpontjában olyan ember áll, aki tudós, tanár és közéleti szereplő is egyszemélyben. Aki, ha nem alkot is a kultúra minden ágában, de képes a más tudományok, művészetek, foglalkozások eredményeit elsajátítani és valamilyen módon hasznosítani. A második forrás a kelet-európai történelem, amelyben a nem professzionális, nem politikai hivatali értelmiségnek mindig nagy szerep jutott a társadalmi-politikai harcokban. Végül meg kell említeni a munkásmozgalmi hagyományt, Marxtól Leninen át Gramsciig, vagy az 1919-es Tanácsköztársaságig, Lukácsig. A munkásmozgalom mindig nagy figyelmet szentelt az értelmiségi proble-

matikának. Megszületett a pártértelmiség kategóriája, amelynek tartalma azonos a hivatásos forradalmáréval. E réteg feladata nemcsak a vezetés, de az elmélet karbantartása és a mozgalom harci készségének megőrzése is. A hatalom megragadása után az értelmiség egészét a szocialista építés és a nép felemelkedésének szolgálatába kell állítani. Lényeges állomása ennek a folyamatnak a szellemi tudás demokratizálása, közkinccsé tétele.

Mit mutat ehhez az értelmiségi eszményhez képest a valóság? A XIX. századi műveltségeszmény ellehetetlenült. Az értelmiség osztódik, specializálódik. Fontosabb ennél, hogy jelentős részük szellemi munkássá, nagyon is specializált – bár az átlagosnál jóval nagyobb értékű – munkaerő tulajdonosává válik. Ennek a munkaerőnek a hasznosítása sokszor legalább akkora „tulajdont" (tőkét, intézményt, munkatársakat) feltételez, mint az átlagos gyáripari fizikai munka. Mindezek következtében némely területeken az ott dolgozó szellemiek egyre kevésbé valódi értelmiségiek, az előbb ismertetett ideáltípusnak egyre kevésbé tudnak megfelelni. Ehhez még hozzátehetjük, hogy megszüntethetetlenül értelmiségi szakmákat is „iparivá" lehet tenni – mint például a pedagógusokét – rendkívül nagy leterhelés, előnytelen munkakörülmények révén. Az adott körülmények között, mint láttuk, az értelmiségi nem igazán jól tudja értékesíteni specializált, szellemi munkaerejét.

Az értelmiségiek – vagy magasan kvalifikált szellemi foglalkozásúak – száma viszont fokozatosan, de megállíthatatlanul növekszik. A gyarapodással együtt e réteg heterogénebbé is válik, mégis viszonylagos elkülönülésével, bezáródási tendenciáival, önújratermelésével, a problémák hasonlatosságával összefüggésben szaporodnak konfliktusaik, erősödik azonosságtudatuk. Rá-

adásul szembesülnek saját hivatástudatukkal, érzékelik a társadalmi élet egészében megnyilvánuló működési zavarokat, a feltorlódó nehézségeket. A *státus quóra* törekvés, a viszonyok befagyasztása még visszaigazolódhatna, ha az utóbb említett össztársadalmi negatívumok nem jelentkeznének; így viszont az értelmiségi érdek és az össznemzeti problematika összekapcsolódik egymással. *A hetvenes évek második felétől a párt irányvonalának „értelmiségi" vetülete tehát nemcsak azért problematikus, mert visszafogja e réteg jövedelmét. Sokkal inkább azért, mert olyan körülményeket teremt, illetve tart fenn, amelyek korlátozzák az értelmiségieket „termelőerőik" – alkotóképességük – használatában, társadalmi hivatásuk gyakorlásában.* Nagyon kevés hatékony kompenzálási lehetőség áll a tevékeny, de pozíció nélküli „szellemi" rendelkezésére az őt érintő hátrányok kivédésére. Mindezen motívumok alapján sok értelmiségi kerül akciókényszerbe – ekkor viszont szembetalálja magát a demokratikus politikai jogok korlátozásával. Itt megint sajátos kölcsönhatás figyelhető meg: ahogy romlik e réteg hangulata, ahogy elhomályosodnak a perspektívák, úgy csökken a párt befolyása, úgy csökken a logikus érvelés esélye. A politikai jogok gyakorlásának korlátozása úgy válik indokolhatóbbá, ha a stabilitás, a párt vezető szerepének az adott módon történő megőrzése a fő cél és egyúttal a nemzeti közmegegyezés feltétele. Így viszont folytatódik a kelet-európai hagyomány, újratermelődik az eredendően nem szervező politikai értelmiség tevékenységének: az „egyszerű" tudománynak, művészetnek a politizálási hajlama. Bár megfigyelhető bizonyos belenyugvás is a „társadalmi hivatás" elvesztésébe: a védekezés, a beburkolózás a szellemi dolgozói létbe.

Végül meg kell említeni, hogy a pártértelmiség sajátos átalakuláson megy át, döntően apparátusi kategóri-

ává válik, s mint ilyen a döntések előkészítésével és a vezetés igényeinek a kiszolgálásával foglalkozik. Ahogy a mozgalomban egyre kevesebb laikus dolgozó és „külső" értelmiségi vesz részt, úgy egyre nagyobb energiát kell kifejteni a működés biztosítására. Ilyen körülmények között a közvetítő réteg, a *politikai* értelmiség, *apparátus és alsó szintű vezetés egyre távolabb kerül* eredeti feladataitól: *ahelyett, hogy vezetné, szervezné a mozgalmat,* helyettesítenie, *pótolnia kell azt.* Az (apparátusi) értelmiség ahelyett, hogy ellátná az elméleti feladatokat, tehát a tudományos és gyakorlati tapasztalatokra támaszkodva és hosszabb távú szempontokat figyelembe véve próbálná politikailag kezelhetővé tenni a társadalmi, gazdasági problémákat, főként a gépezet életben tartásával van elfoglalva.

A fiatal értelmiség már nem annyira eszmékben gondolkodik, nincs annyira áthatva a szocialista ideáltól, hivatástudata inkább a szakmai értékekre épül. Fontos tény, hogy e réteg helyzetét egyfelől nehezíti a társadalmi juttatások értékvesztése. Sok gondot okoznak az önálló családi élet megteremtésének ismert bonyodalmai. Másfelől pedig a pályakezdőknek szakmájukban nincs módjuk jobb és több munkával lényegesen többet keresni. Ez fokozza a generációs ellentéteket. Nem elhanyagolható az sem, hogy a régi értelmiségi családból származó szakértelmiségiek számára egyáltalán nem garantált – ha a máig érvényes tendenciákat vesszük alapul –, hogy meg tudják tartani a szülők által elért életszínvonalat, hogy munkájuk révén hasonló presztízshez juthassanak. Elbizonytalanodás jelei figyelhetők meg a diákság körében, ők már az 1978 utáni viszonyok között nőttek fel.

*

Ezzel azonban már egy újabb kérdéshez érkeztünk el: módosultak-e a társadalmi-politikai erőviszonyok az elmúlt öt-hat évben? Egészében azt válaszolhatjuk, hogy ezek a viszonyok alapvetően nem változtak. Mégis fontos néhány új jelenséget regisztrálni. 1. Bizonyos eltolódás megfigyelhető a szakértelmiség, a menedzserek, illetve a kis- és magánvállalkozók javára. 2. A második gazdaság további tágulása bizonyos értelemben áttekinthetetlenebbé, „vegyesebbé" tette az egyes csoportok egymás közötti kapcsolatait. 3. Tovább szaporodtak a generációs problémák. 4. Az ellenzéki jellegű politikai tevékenység állandósult. Az ellenzék befolyása nőtt az értelmiség és a diákság körében. 5. Csökkent a pártvezetés – és vele az MSZMP – tekintélye és a rendelkezésre álló erő (lehetőség) a megoldandó feladatokhoz képest.

Ad 1. Kezdjük a szakértelmiséggel. Látványos dolgok nem történtek vele, de nekik dolgozik az idő, a világban lezajló fejlődés. Szerepük, számuk és így súlyuk a társadalmi-gazdasági életben megállíthatatlanul növekszik. Magyarországon ezt a reform egyre sürgetőbb kényszerré válása gyorsítja, bár természetesen szakmák, pozíciók, generációk szerint eltérően érintik őket a megújulásból, a szerkezeti váltásból, a modernizációból fakadó folyamatok. Így például a műszaki értelmiség számára a legfontosabbnak a technikai fejlődés anyagi alapjainak a megteremtése tűnik. A természettudományos, technológiai kutatások kiszélesítése úgy jelenik meg, mint az ország felzárkóztatásához legszükségesebb feltétel, mint a „jövő záloga". Végül azonban a műszakiaknak is tudomásul kell venniük (mint a társadalom egészének), hogy többleterőforrás csakis a szerkezet átalakításából származhat. Akkor pedig – ha már sorrendet kell felállítani – csakis az átalakulás első helyre sorolása lehet a reális út. Nem műkö-

dik a másik logikus elgondolás, hogy a tudomány és a technika előkészíti a kiegyensúlyozott felemelkedést, az új vívmányok és következményeik (magasabb termelékenység stb.) finanszírozzák majd a gazdasági növekedést. Hozzá kell tenni, hogy pusztán „a több pénz" semmilyen garanciát nem adna a távlati megtérülésre, mert maguk a „tudományok" is – szervezetükkel, mai viszonyaikkal, a koncentráció hiányával – elég „elmaradottak". A konfliktust jelen és jövő között itt is belsővé kell tenni, nemcsak a gazdaságban.

Kétségtelen, hogy a reform körüli küzdelmet sokan úgy is megjelenítették, mint *a* gazdaság és *a* politika, illetve *a* tudomány és *a* politika közötti konfliktust. Hamis ez az interpretáció, mert hamis ellentétpárokat használ, de annyi haszna mégis van, hogy rámutat a szakértelmiség és a politikai értelmiség közötti érdekkülönbségekre, amelyek megmerevedés esetén ellentétekké válhatnak. Csakhogy nem szabad elfeledkezni arról, hogy a politikai értelmiség – akár akarja, akár nem – soha nem pusztán csak önmagát képviseli, sőt nem is elsősorban önmagát. E réteg létalapja *a társadalmi megbízatás:* feladata, a társadalom érdekeinek összeegyeztetése és érvényre juttatása funkcionálisan különbözik tehát a szakértelmiségtől. A probléma éppen onnan ered, hogy az utóbbi ilyen összefüggésben az egyik megbízó, akinek azonban nem kellő mértékben méltányolják, veszik figyelembe az érdekeit, nem emelik társadalmi rangra. Ebből viszont kitűnik, hogy milyen helytelen a társadalmi érdeket végcélból, egy homogén, közös akaratból vagy akárcsak az éppen adott erőviszonyokból eredeztetni és kisajátítani. A politikai vezetésnek természetes hajlama van erre, de még ez sem jelentheti hosszú távon, hogy ez a külön érdek határozhatná meg a politikai irányvonalat. Mindig meg kell tudnunk találni a tényleges erőviszonyokat a hát-

térben, rá kell jönnünk, hogy egy politikai vonal milyen érdekeket képvisel valójában. Milyen társadalmi-politikai erőegyensúly az, amely azt a látszatot erősíti, hogy pusztán a felső vezetés akarata irányítja az eseményeket? Az eddigi elemzés remélhetőleg feltárta ezeket a mozgatóerőket.

Végül is ilyen értelemben az MSZMP KB-nak a reform útját egyengető határozatai a szakértelmiség pozícióinak erősödéséről tanúskodnak.

Lassan, de folyamatosan gyarapodik a magánkisiparosok, magánkiskereskedők és a kis- és magánvállalkozók rétegének befolyása. Nemcsak a létszámukon, jövedelmükön mérhető ez le, hanem azon is, hogy feketén, sokszor szövetkezeti, munkaközösségi formában egyre több dolgozót foglalkoztatnak. (Ők pedig általában több, jobb munkával, rugalmasságuk révén többet keresnek, mint az állami, szövetkezeti szektorban, s ez meghatározza magatartásukat.) Kedvezőbb a korábbinál a magánszektor politikai és tömegkommunikációs megítélése. A közvélemény egészében persze más a helyzet, de a társadalmi értékrend gazdaság- és teljesítménycentrikussá válásával összefüggésben elfogadottabbá, sokak számára követendővé vált a magángazdasági tevékenység és a vállalkozói kockázatot is kifejező, de azért teljesítményarányos gazdagodás.

A kormányzat egyre tágabb lehetőségeket biztosít a kis- és magánvállalkozások számára. Ezzel összefüggésben e rétegnek sokoldalú kapcsolatai alakulnak ki a területi szakigazgatási szervezettel. A működési engedélyek kiadása, továbbá az üzlet megindításához szükséges feltételek megszervezése és megszerzése összeütközéseket is okozhat, amelyeknek egyik megoldása a korrupció. Egészében a területi szervek számára a magánszféra bővülése és gyarapodása egyre fontosabbá válik mind az ellátás, mind – újabban – az adózás,

sőt a foglalkoztatás szempontjából is. Bár ez utóbbiak számos konfliktus lehetőségét is magukban hordozzák, mégis bizonyosra vehető, hogy a magánvállalkozói réteg súlya, szerepe a közeljövőben fokozódni fog.

Ad 2. Tudjuk, hogy a második gazdaság jelentősége növekszik, hogy módosítja az eredeti jövedelemelosztási viszonyokat. Nehezen számszerűsíthetők az itt zajló cserefolyamatok végeredményei. Az viszont megállapítható, melyek azok a társadalmi csoportok, azok a foglalkozások, amelyek birtokosai mint termelők, szolgáltatók viszonylag könnyen kapcsolódhatnak be a második gazdaságba. Ebből a szempontból az 1980 utáni időszak lényeges újítást hozott: a klasszikus gyáripari munkásság is bevonult a második gazdaság területére. Helyesebben szólva: itt virtuális, „látszat-" második gazdaság működik: ugyanazokon az alapokon, ugyanazokkal az eszközökkel, ugyanazt termelik, ugyanazzal a munkaerővel. *Ez a látszólagosság azonban kiválóan alkalmas arra, hogy megvilágítsa a második gazdaság valódi természetét: a többletmunka-felhasználást és a dolgozói, a munkaerő-tulajdonosi viszony megkettőzését, a kettős beágyazottságot, amely azonban kihat a dolgozó eszköztulajdonosi magatartására is.* (Például akkor, ha a második foglalkozás minden szempontból teljesebb kielégülést, érvényesülést ad.)

A vállalati munkaközösségek elterjesztéséből származó gazdasági előnyökről már beszéltünk, de politikai hasznáról még szót kell ejteni. A lényeg az, hogy ezzel a megoldással a gyáripari szakmunkásság két panaszára is orvosságot lehetett találni. Sikerült többletkereseti lehetőséget biztosítani számára, egyszersmind javítani valamit a kereseti arányokon, vagyis fokozni a különbséget a szakmunkások javára a képzetlen vagy betanított munkát végzőkkel szemben.

A vgmk egyik, eddig nem említett következménye

(mint az egész második gazdaságé) az, hogy megosztja a gyáripari munkásságot: a legtöbb támadás alulról és oldalról éri, a kívülmaradottak részéről. Kétségtelen tény, hogy az új kompenzációs lehetőség és a vele együtt járó belső megosztottság hozzájárult a politikai stabilitás megőrzéséhez egy, az ország számára igen nehéz időszakban.

Ad 3. A nyolcvanas évek ifjúsága gyakorlatilag kívülmaradt a politikán. Maga a politika mint valami idegen terület és tevékenység jelenik meg számára. Ma a fiatalok többsége nem úgy tekint a szó legszélesebb értelmében is vett politikára, mint ami segíthet problémáinak megoldásában. Tapasztalataik szerint a politikát a vezetés, a párt és a KISZ csinálja, és amióta rosszabbul mennek a dolgok – azóta rosszul csinálja. Így fokozatosan csökken a kívülálló tudatlanságából fakadó tisztelet s a vezetés, a párt és a KISZ tekintélye. Főleg az utóbbié, mert arról viszonylag több ismeretük van. A KISZ törekvései e folyamat megállítására, a bizonyításra sorra csődöt mondtak. Sem a „nevelő és önnevelő", a mindennapok forradalmiságát megvalósítani akaró koncepció (a hetvenes évek közepén), sem az „érdekvédelem", a fiatalságot finomabban, rétegeiben megragadni kívánó elgondolás (a hetvenes évek végén, de főleg a nyolcvanas évek első felében), sem pedig a politikai rendszer kereteinek a kihasználására, az állami szervekkel, szakszervezetekkel való partneri kapcsolatokra törekvés nem hozott sikert (a nyolcvanas évek közepén).

Az egyik oldalon ott volt az ifjúság a maga depolitizált viszonyaival, mind több megoldatlan problémájával. Ott voltak többé-kevésbé tudatosult érdekei: a munka szerinti elosztás elvének érvényre juttatása a bérezésben, ami bér- és nyugdíjreformot feltételez; a családalapítással összefüggő szociálpolitikai kérdés-

kör; és utoljára – bár a többség által kevésbé felismerten, de – ott volt az iskolaügy, az oktatás korszerűsítésének problémája. Ezek mellé sorakozott a demokratizálás, a beleszólási jogok ténylegessé tétele.

A másik oldalon ott állt a társadalom a maga erőviszonyaival, csökkenő erőforrásaival, a párt ezt kifejező védelmi politikája, a státus quo többség által támogatott szempontrendszere. A távlati érdekek leginkább generációs érdekként jelentek meg. De *ahogy a pártnak nem volt ereje a távlati érdekek átfogó képviseletéhez, érvényre juttatásához, úgy a generációs érdekeket sem vehette kellően figyelembe, főleg nem a fiatalságot kielégítő mértékben.* Ilyen körülmények között a KISZ hiába vívta ki a politikaformáló szerepkört. Az MSZMP vezetése ragaszkodott ahhoz, hogy a formálás a végrehajtásban kapott feladatkörként értelmeződjön. Ez a politika ráadásul éppen az adott erőviszonyok megőrzésére koncentrált: a KISZ két szék között a földre került. Viszonylag nagyobb maradt a KISZ tekintélye az üzemekben és a sok fiatal értelmiségit foglalkoztató vállalatoknál. Itt még hat a munkáshagyomány, több mód nyílik az Ifjúsági Törvényből fakadó lehetőségek kihasználására – a tényleges érdekvédelemre –, mert valamivel több a pénz erre is, a közösségi élet finanszírozására is. A pályakezdők és a kényszerűen fiatal kategóriában maradt, beosztott értelmiségiek is a KISZ-ben jutnak leginkább fórumhoz.

Rosszabb a helyzet a középiskolában. A mai fiataloknak már a szüleik is a „politika nélküli" korszakban nőttek fel. Az utóbbi tíz évben egyre több anyagi probléma, átalakuló, az anyagi és egyéni sikerekre épülő értékrend, általános túlterheltség jellemzi a családok életét. A középiskolában egyre nehezebb nevelni, nincs igazi köz- és közösségi élet, mindinkább a verseny hatja át az életet. Az egyetemeken és főiskolá-

kon már döntően csak szakértelmiségi képzés folyik, a társadalmi hivatás, elkötelezettség szempontjainak a képviselete egyre jobban háttérbe szorul. A korszerűsítési és demokratizálási törekvések sokszor a hallgatók passzivitásától kísérve fulladnak kudarcba. Hiszen a közélet, illetve a „hivatás" gyakorlásához szükséges elméleti, ideológiai képzés energiákat von el a szakemberré válástól. Ráadásul a hallgatók jól látják, hogy a tanári karban is működik a kontraszelekció: a „tudósok" nem politizálnak, és fordítva, aki nem elég kiemelkedő szakember, az ezért a helyi közéletben keres és talál kompenzációs lehetőséget.

Mégis a diákok alkotják a legérzékenyebb társadalmi csoportot. Sokan közülük, főleg az „elit" egyetemeken, értelmiségi családból származnak, de azért jelen van az egész társadalom is. Ez a csoport viszonylag nagy műveltséggel, világlátással, eszmei fegyvertárral rendelkezik és a legtöbb szabad idővel. Nekik a legnagyobbak az igényeik, elvárásaik stb. Mindezek miatt a társadalomban sokféleképpen megnyilvánuló elégedetlenség itt inkább ölt a párttól külön politikai formát, jelen van a csoportszerveződés. A megoldatlan problémák felgyülemlése, a perspektívavesztés, nem utolsósorban az egyetemi politikai szervezetek passzivitása a diákság figyelmét egyre jobban olyan biztosnak tűnő, egyetemes értékek felé fordítja, mint: a piac, demokrácia, nemzet. Ezek a kategóriák pedig a szocializmus gyakorlatával szembeállítva jelennek meg, s mint ilyenek, egyúttal a mai magyar ellenzék főbb jelszavai is.

Ad 4. Kétségtelen, hogy mára az ellenzéki jellegű tevékenység a politikai élet részévé vált. Nincs értelme maroknyi megátalkodott örökös elégedetlenkedőről beszélni, még akkor sem, ha az ellenzék számszerűségében (még) nem igazán jelentős, és közvetlen befolyása viszonylag szűk rétegekre korlátozódik.

Sokkal hasznosabb az ellenzéket annak tartani, ami valójában: a megoldatlan problémákból következő elkerülhetetlen társadalmi reakciónak, a gyarapodó feszültségek kifejeződésének, saját korlátozott értékű tevékenységünk termékének. Sokkal okosabban járunk el, ha megnézzük, mi a realitásuk az általuk képviselt nézeteknek, illetve milyen érdekek és kiknek az érdekei fejeződnek ki törekvéseikben – még ha ez polemikus, a kommunista párt irányvonalát támadó tartalommal és formában történik is.

Érdekes összehasonlítani a hatvanas évek végének, a hetvenes évek elejének megnyilvánulásait az utóbbi évtized, a mostani periódus szellemi-politikai ellenzéki tevékenységével. A húsz évvel ezelőtti kritika baloldali tendenciájú volt: a munkásdemokráciát, az állam elhalását, a tényleges társadalmi egyenlőséget, a harmadik világban zajló imperializmusellenes küzdelem maximális támogatását kérte számon a kommunista párttól – a szocialista elvek gyakorlati megvalósítását a „rendszertől".

Ma a rendszert bírálók zöme három kulcsfogalommal operál, ezek a már említett *piac*, *demokrácia*, *nemzet*. Nagy szerephez jut még a morál, az állampolgári erkölcs és még ennél is nagyobbhoz a történelemnek, a kommunista párt hatalmi helyzetének, legitimitásának megkérdőjelezése. Emellett persze az ellenzék a társadalom összes problémáját igyekszik a kommunista párt, a bürokratikus apparátus számlájára írni, mint „rendes" ellenzékhez illik. Miért éppen a piac, a demokrácia és a nemzet jelszavai díszítik az ellenzék zászlaját? Először is azért, mert biztosabb, időtállóbb értékeknek, intézményeknek tűnnek, mint a lassan ködbe vesző szocialista ideálok. Ilyen intézmény a piac, nélküle nincs igazi verseny az emberek között, ez a fejlődés motorja. Ráadásul a piac kínál olyan mércét,

amely még a leginkább képes az eredményeket, az emberek teljesítményét objektíven mérni. A piac a legalkalmasabb eszköz a javak és szolgáltatások allokációjára, s mint ilyen, elengedhetetlen feltétel a gazdaság racionális működéséhez. Lényegében egyetlen vonatkozásban nem tökéletes ez az önszabályozó rendszer: a társadalmi igazság érvényesítése tekintetében. Erre való a szociálpolitika. Ilyen örök ideál a demokrácia: a politikai szabadságjogok gyakorlását egyedül lehetővé tevő államforma. A nemzet a társadalomnak létezési módja és ebben a minőségében egyetemes intézmény; valamilyen nemzethez tartozni pedig elidegeníthetetlen emberi jog.

Az itt röviden felsorolt elvont igazságok mindenki számára vonzóak lehetnek, és ami fő: igencsak alkalmasak a rendszernek, benne a kommunista párt politikájának bírálatára s leginkább a szakértelmiség és a vállalkozói réteg problémáinak a tudatosítására, érdekeinek megfogalmazására. Ha ezeket az általánosságokat megpróbáljuk konkrétabbá tenni, akkor a következő platformot kapjuk: önszabályozó piacgazdaság plusz többpártrendszerre épülő parlamentáris demokrácia plusz a maximálisan lehetséges leválás, elkülönülés a Varsói Szerződéstől, a KGST-től. Ebben az értelemben a piac és a demokrácia az egész társadalmat, de különösen a mai feladatok szempontjából két fontos réteget: a szakértelmiséget és a vállalkozókat emancipálja a bürokratikus uralom alól, szétválik egymástól gazdaság és politika. Logikailag ideilleszthető a nemzet politikai jelentéstartalma is, hiszen szoros politikai és gazdasági kapcsolataink a Szovjetunióval és a szocialista országokkal akadályozzák a reform végigvitelét, a politikai demokrácia kiteljesítését: a kommunista párt vezető szerepének megkérdőjelezését. Sőt a szoros nemzetközi kötelékek megnehezítik a nyíltabb fellépést a határokon túl élő magyarok jogaiért.

Van egy keményebb gondolkodási vonulat, amely történetileg is megkérdőjelezi a rendszer legitimitását 1948-tól kezdve 1956-on át. A politikatörténeti érvelést pedig kiegészíti, megalapozza az a teória, amely magát a szocializmust – a nyolcvanas évek kapitalizmusának eredményei felől nézve – mint az elmaradottságból való kitörési kísérletet tekinti; eszerint a XX. század elején, közepén még talán volt értelme az államot központi szerephez juttatni a modernizációs folyamatban, mára azonban más út követendő.

Az alternatív gondolkodás alappilléreinek összefoglalásán túl most nincs mód e tételek és a bennük megnyilvánuló elméleti, politikai gondolkodás elemzésére. Nincs hely annak részletes bemutatására, hogy történetileg, logikailag és végső soron politikailag is menynyire problematikus az előbb röviden vázolt „szentháromság" (piac, demokrácia, nemzet) szembeállítása a szocializmus eddigi gyakorlatával és még inkább jövőjével. Nincs idő a történetszemléleti egyoldalúságnak vagy éppen a tőkés piac és polgári demokrácia idealizált ábrázolásának a bírálatára. Egy ilyen vita nem egyeztethető össze e munka céljával és módszertanával, túlzottan kibővítené a könyv terjedelmét. Főleg, ha el akarjuk kerülni a politikai viták visszatérő hibáját, és nem szeretnénk „a fürdővízzel együtt a gyereket is" kiönteni. Nem volna helyes elfeledkezni e nézetek társadalmi tartalmáról, a bennük tükröződő érdekekről. Nagy hiba volna nem megfontolni és felhasználni azt, ami igaz ebben a bírálatban. A dolgozat következő részében remélhetőleg érezhető lesz az erre való törekvés.

Az ellenzék még nem mutatott fel valódi alternatív programot a mai Magyarország számára, a jelentősebb feszültségek nem az ellenzék létezéséből erednek vagy nem azzal kapcsolatosak. Az alapvető hatalmi viszo-

nyok még nagyjából olyanok, mint amilyenek a nyolcvanas évtized legelején voltak.

Ad 5. Hol van akkor a probléma? – kérdezhetnénk. Hiszen az MSZMP politikájának is az volt a fő célja, hogy ne kerüljön sor hangsúlyeltolódásra az egyes társadalmi osztályok és rétegek kapcsolatrendszerében. A társadalmi-politikai erőviszonyok lényegében változatlanok is maradtak, de a pillanatnyi stabilitásért, a gazdasági, politikai folyamatok fölötti ellenőrzés megőrzéséért, ezzel a hatalomgyakorlás lényegében változatlan stílusának fenntartásáért nagy árat kellett fizetni. Ezt igazán csak most tudjuk felmérni, amikor már nem lehet nem változtatnunk.

Itt most nem csak, sőt nem is elsősorban az eladósodásra, a gazdaságszerkezet megmerevítésére, illetve a háttérágazatok fokozódó elmaradásából fakadó hátrányokra kell gondolnunk. Hanem arra, hogy társadalmunk egésze lett viszonylagosan gyengébb, hogy kevesebb eszköz áll rendelkezésre a kibontakozási pályára jutáshoz.

Sikerült elérni, hogy a szociális feszültségek fokozódása nem vezetett nyílt politikai konfliktusokra. De a társadalom továbbra is depolitizált körülmények között él, a nehézségekre egyrészt több munkával, takarékoskodással, spekulációval, másrészt humán igényeinek a korlátozásával válaszol. Mindkettő nyomában ott jár az egészségügyi, mentális és erkölcsi problémák gyarapodása, a bűnözés, az alkoholizmus, a családi élet romlása stb.

Kiderült tehát, hogy a társadalom tagjainak jelentős része nem rendelkezik megfelelő anyagi, politikai, közösségi, kulturális háttérrel a gazdasági helyzet romlásából fakadó következmények enyhítéséhez vagy kivédéséhez. Az előbb említett negatív szociális jelenségek inkább olyannak tűnnek, mintha pusztán a gazdaság

nem megfelelő működéséből következnének. Ilyen körülmények között az élet tényleg tovább ökonomizálódik: a művelődés, a közösségben való részvétel időt és pénzt követel. A párt- és állami vezetés számára – össztársadalmi szinten – egyre súlyosabb költségvetési kérdésként jelenik meg a politika és a kultúra, már csak azért is, mert e kettő mint állami intézmény is megjelenik a maga dologi és személyi kiadásaival. Felső szinten az anyagi alapok hiánya sokkal nyomasztóbb, mivel itt a takarékoskodás másként hat, mint az egyéni, családi költségvetésben. A politikai vezetés ezért igyekszik még jobban a gazdaságra koncentrálni, hiszen e területek ellátása is feltételezi a gazdaság gyógyulását. Minden rendben is van, ha ez az erőfeszítés sikerrel jár, s a betegség gyors kezeléssel orvosolható. A gond akkor válik bajjá, ha kiderül, hogy a gazdaság nehézségei nem pillanatnyiak, hanem strukturálisak jellegűek.

Természetesen előbb-utóbb azt is be kell látni, hogy ez a leegyszerűsített megközelítésmód elfeledkezik arról, hogy nem egyirányú a kapcsolat a társadalmi élet területei között, hogy nincs teljes elkülönülés. A tisztán gazdasági nehézségek mögött nagyon sok társadalmi, politikai, kulturális tényező húzódik meg. Ebben az értelemben *a kultúra* és a politika mint a gazdasági megújulás, a *tartós alapokon nyugvó fejlődés előfeltétele* is megjelenik.

A kivárás, az időnyerés sikert hozhat, ha közben a körülmények javunkra változnak, vagy ha közben összegyűlik az a szellemi, anyagi és politikai erő, amely képes lesz megfordítani az események menetét. Ha azonban a külső (objektív) adottságok a remélt javulás helyett romlanak, és az erőgyűjtés is lassan halad, akkor a várakozás mindinkább energiát felemésztő védekezéssé válik. Egyre több jogos követelés vár kielégí-

tésre. A politikai vezetésnek egyre többször kell nemet mondania. Most már nemcsak gazdaságilag, de politikailag is egyre drágábbá válik a helyzet fenntartása. Csökken a döntéshozók mozgástere is. Közeledik a pillanat, amikor bár mindenkit ki akarunk elégíteni valamilyen mértékben, de már senkit sem tudunk annyira kielégíteni, amennyire kellene. Éppen akkor fogyhat el a támogatás, amikor a legnagyobb szükség van rá.

Megállapítható, hogy az utóbbi években nagymértékben csökkent az MSZMP tekintélye, a politikába vetett bizalom. Így volt ez már 1985-ben, azt mutatják a választás adatai is, főleg a budapestiek. Itt a lakosság 7–10%-a gyakorlatilag nemmel szavazott, ha beszámítjuk az érvénytelenül szavazók és a távolmaradók jelentős részét is. (Ezt nyugodtan megtehetjük, mert az igennel szavazók közül sokan tekinthetők legalábbis „passzíváknak".) Ennek ellenére a Központi Bizottság 1987 végéig nem változtatott a magatartásán, kísérletet sem tett a tagság valóságos aktivizálására, nem vonta be az alsó szinteket a legfontosabb döntések meghozatalába. Most üt vissza az állampolgári lét, a mozgalmi-közösségi lét és a tényleges demokratikus működés hiánya. A tagság eddig többé-kevésbé mint végrehajtó volt jelen a politikai folyamatban. A megszorítás azért indokolt, mert ezt a szerepét is korlátozottan gyakorolhatta az állami intézkedési hatalom és az apparátusi tevékenység túlsúlya miatt. Az utóbbi időben azonban erősödik a tagság igénye szerepének növelésére, különösen erős a számonkérés, egyre élesebben vetik fel a felelősség kérdését.

A párttagság nem vett részt a társadalom mai és jövőbeli érdekei közötti kompromisszum kialakításában, nem kellett *önmagával* és környezetével megharcolnia a helyes döntések meghozataláért és végrehajtásáért.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy az átfogó problémák nem váltak szubjektívvé a számára, mint ahogy az egész társadalom számára sem belső konfliktussá. Ennek következtében most ugyanazért kér – érthetően és jogosan, nem alap nélkül – felelősségre vonást, amit korábban maga is elfogadott, amiből hosszú időn keresztül mérhető előnyei származtak életszínvonalban, létbiztonságban, társadalmi státusban: az eladósodásért, a szerkezeti-strukturális változások elhalasztásáért.

Csakis fordított esetnek szabad előfordulnia: „lám, mi megmondtuk, de ti nem hittetek nekünk". A kommunista párt hivatása éppen a távlati érdekek feltárása és képviselete, hogy támogassa a társadalom tagjait a tényleges politikai, állampolgári lét gyakorlásához szükséges feltételek megteremtésében, az, hogy segítsen a társadalomnak idejében és jól dönteni.

VIII. A gazdasági-társadalmi szerkezetváltás tartalma és a megújulás politikája

A jelen tendenciái

Hogyan fognak változni a társadalmi-politikai erőviszonyok a közeljövőben? Úgy is kérdezhetjük, milyen kihatásai lesznek a stabilizációra és kibontakozásra törekvő politikának.

A legnyilvánvalóbb újdonság a nagyobb méretű életszínvonal-csökkenés – először 1952 után. Kiket és milyen mértékben, formában fog érinteni? A reáljövedelmek visszafogása nagyjából általános, és azonos mértékben sújt mindenkit, legalábbis 1988–1989-ben. Ez nem jelenti azt, hogy mindenki egyformán fog szenvedni tőle. Az viszont várható, hogy mindenki igyekszik majd „kendőzetlenül" feltárni az őt ért sérelmeket. Sőt, ezen a területen verseny is kialakulhat, ami semmi jóval nem kecsegtet.

Napirenden marad, sőt kibővül a gazdasági bajokért viselt politikai felelősség kérdése a mindenkori pénzügyi kormányzatéval. A korábbi hibák elkövetésére alkalmas talajt teremtő politikai intézményrendszer bírálatán belül tovább folyik a vita a pluralizmus értelmezéséről stb.

Ilyenek lesznek az általános reakciók. Mellettük azonban az életszínvonal-csökkentés *formái is* differenciálni fogják a közvéleményt, a társadalom közérzetét. Melyek lesznek ezek a formák? Infláció, személyi jövedelemadó, bér- és fizetési fék, munkahely-változtatási kényszer – esetleg rosszabb reálkeresettel –, munkanélküliség, a pénzbeni társadalmi juttatások értékvesztése, az egészségügy helyzetének további romlása.

Világos, hogy az inflációt közvetlenül kivédeni a bér- és fizetésemelések kiharcolásával lehet. Ha a külkereskedelmi mérleg aktívumával fedezett, a stabilizáláshoz, a külső adósságunkkal kapcsolatos kötelezettségek teljesítéséhez szükséges belső fogyasztáscsökkentést meg akarjuk valósítani, akkor ezen a területen nem lehet engedményeket tenni. Sőt, meg kell kísérelni azt, ami eddig még soha nem sikerült, hogy ne áramoljon ki előre és megalapozatlanul bértömeg a dolgozókhoz. A béremelési törekvések visszautasítása két okból is feszültségnövelő tényező. Egyrészt ez a legdurvább mód az aktív keresők reáljövedelmének mérséklésére, mert már a boríték súlyán érezhető a dolgozót ért veszteség. Másrészt ellene hat a teljesítményarányos részesedés elvének, hiszen ez – a mai termelési, nyereségességi színvonalat feltételezve – sokak bérének teljes befagyasztásával, esetleg még nominális csökkentésével is járna. Ide tartozik az is, hogy az egyensúlyi szempontok érvényesítése mindenképpen megköveteli valamiféle bér- és keresetszabályozás fenntartását, ami ellentmond a piaci működés elveinek, és így méltán váltja ki a „jó" vállalatok és a reform radikális végigvitelére törekvők bírálatát. A kritika úgy védhető ki, ha a bérfékezés honorálja a többletteljesítményeket, ha normatív jellegű – tehát igazságtalan is, abban az értelemben, hogy nem veszi figyelembe a kiindulási körülményekben meglevő különbségeket. Ekkor lesznek olyan vállalatok, amelyek jobban, s lesznek, amelyek sokkal rosszabbul járnak. E megoldás nagy előnye, hogy érzékelhetőbbé teszi a vállalatok, a dolgozók számára a viszonyt, tényleges teljesítményük és jövedelmük között.

Következetes végrehajtás (a támogatások csökkentése, bérreform stb.) esetén a stagnálással, visszaeséssel, szanálással együtt járó szigorítás változtathat az

eddigi általános dolgozói magatartáson: az átlagteljesítményre törekvésen, a vezetéssel szembeni kritikátlan viszonyon stb. Növekedhet a dolgozói nyomás és részvételi készség a munkahelyi gondok leküzdésében.

Az ezen a területen tanúsított keménység másik lehetséges pozitív következménye a vállalatok közötti differenciálódással együtt járó munkaerőmozgás, a munkaerőpiac helyzetének a fokozatos megváltozása. Itt a nyomasztó keresleti többlet megszűnése, a kvalifikált munkaerő felértékelődése, illetve a képzetlen munkaerő értékvesztése segíthet a bér–ár spirál mérséklésében is. Kétségtelen, hogy a normativitás elvének érvényesítése kedvez mindazoknak a vállalatoknak, szövetkezeteknek, kis- és magánvállalkozásoknak, amelyek jelenleg monopolhelyzetet élveznek vagy a konjunkturálisan kedvező területeken működnek. Nekik módjuk van az árak emelésére, a költségek – köztük a bérköltség – áthárítására, aminek bonyolult hatásai lehetnek a gazdasági élet egészére, mert felszíthatja az inflációt a következők miatt: *a)* az itt dolgozók azonnal el akarják költeni a többletkeresetüket; *b)* e cégek növelik beruházásaikat, és adott mértékig kooperációs lehetőséget tudnak kínálni a gyengébb vállalatoknak, s ha ez nem kényszeríti azokat a megújulásra, akkor a hatás hasonló lesz. A folyamat azonban egészében pozitív kell hogy legyen, mert szerkezetátalakulással, teljesítménytöbblettel és éppen a monopolhelyzetek felszámolásával végződhet.

A nominálbér- és keresetnövekedés visszafogásának előnye, hogy általában csökkenti az inflációs nyomást, és nyugodtabb légkört teremt magában a gazdaságban, jobban elősegíti a reálfolyamatok koordinációját. Méltánylandó hatás az is, hogy a kisebb áremelkedés védi a kevésbé jó alkupozícióban levő értelmiségieket, alkalmazottakat és nyugdíjasokat, illetve azokat, akik

valamilyen pénzbeni társadalmi juttatásban részesülnek.

A lakosság ezeken kívül még megtakarításainak mobilizálásával és vállalkozással, többletmunkával reagálhat az őt ért kihívásra. A kompenzációs kényszer a második gazdaság további bővítésére ösztönöz, amit fokoz a jövedelmek könnyebb „elrejtésének" a lehetősége. Mérsékli viszont a második gazdaság kiszélesedési folyamatát a jövedelemadónak a főfoglalkozás rangját javítani kívánó preferenciarendszere. Korlátozólag hat a második foglalkoztatás vállalására a már amúgy is nagyon nagy leterheltség, valamint a termelői és lakossági fogyasztási, szolgáltatási igényeknél érvényesülő takarékosság.

A belső *fogyasztás visszafogásának, a szerkezetátalakításnak a legnagyobb társadalmi problémája talán az, hogy a társadalom különböző csoportjait „bezárja" már amúgy is kedvezőtlen, hátrányos helyzetükbe.* Ide kell sorolni azokat, akik olyan területeken élnek, amelyeken ipari monokultúrák telepedtek meg, és most vissza kell azokat fejleszteni. Mellékjük csatlakoznak az ipari (városi) képzetlen dolgozók, az alacsony végzettségű szellemiek és a humán értelmiség többsége. A dolgok jelenlegi állása szerint tovább romlik a már eddig is legelőnytelenebbül érintett nyugdíjasok életszínvonala, a különbség annyi, hogy most a „fiatal" nyugdíjasokat éri a kedvezőtlenebb hatás. De nem számíthatnak sok jóra az „igazi" fiatalok sem, a diákok, a pályakezdő korosztályok. Az őket érintő szociálpolitikai juttatások reálértéke is hanyatlik. Úgy is mondhatnánk, hogy mindenki ide sorolható, akinek gyenge az alkupozíciója, akinek nincs lehetősége önálló vagy társas tőkebefektetésre, a magán- és kisvállalkozói szféra felé orientálódásra, a második gazdaság előnyeinek a kihasználására.

Szembe kell nézni ezzel a beszorulási tendenciával és várható társadalmi következményeivel: a megélénkülő politikai útkeresési törekvésekkel, a növekvő kiábrándulással, illetve a társadalmilag károsnak tekintett viselkedési formák terjedésével. Csak erősítheti ezt a folyamatot, ha az oktatást-nevelést, a kulturális, erkölcsi és közösségi kérdéseket másodlagosként kezeljük.

A belső fogyasztás visszafogása a stabilitás megteremtését célozza, de önmagában még ehhez sem elegendő és végképp nem az egy ilyen állapot viszonylag tartós megőrzéséhez. Ezért sem szabad halogatni a már közvetlenül a konszolidációt és kibontakozást szolgáló intézkedéseket. Egy ilyen lépéssorozat a mai helyzetben elkerülhetetlenül növeli a bonyodalmakat. A piaci törvények szabadabb érvényesülése, az ehhez szükséges feltételek megteremtése – különösen a visszafogás körülményei között – többletkonfliktusokkal jár. Például ha működik a piaci kényszer és a hosszú távú érdekeltség, akkor nemcsak a vállalatok között erősödik a differenciálódás, hanem a termelőközösségeken belül is – kategóriák között és kategóriákon belül egyaránt. A gazdasági eredmények várható javulása mellett külön pozitívum, hogy az előnyök és hátrányok elosztásáról helyben döntenek. *Nagyon fontos ebből a szempontból a vállalati szervezeti és érdekeltségi rendszer korszerűsítése, a vállalatok számának növelése, a pénzügyi túlszabályozás felszámolása, a bérreform és – ami vele elkerülhetetlenül együtt jár – a szociálpolitikai rendszer továbbfejlesztése.*

A kibontakozással kapcsolatos lépések minél hamarabbi megtétele egészében segít a külső egyensúly helyreállításában, a gazdaság konszolidálásában, viszont kétségtelenül fokozza a társadalmi feszültséget, mivel nemcsak az életszínvonalat „fogyasztja" rövid

távon, hanem a társadalmi viszonyok átrendeződésével is jár.

Eddig minden megújulási kísérletnek – mint a reformoknak általában – az volt a kiindulási feltétele, hogy ne változtassa meg az erőviszonyokat a társadalom osztályai, rétegei és nagyobb csoportjai között. Lehet-e ma a megújulást hasonló feltételhez kötni? Erre csak több más kérdés tisztázása után adhatunk választ, bár remélhetőleg az eddigi elemzésből következik a megoldás. Idáig, amikor a *pártvezetés* átfogó kezdeményezésre szánta el magát, akkor *három módszer egyidejű alkalmazásával igyekezett* sikert elérni. *Először* is kizárta annak lehetőségét, hogy a párton belül (alulról) akadályokat gördíthessenek az iránymódosítás elé. Ezt a legegyszerűbben a mozgalom korlátozásával, a pártdemokrácia szűkítésével és a pártfegyelem megerősítésével lehetett elérni. *Másodszor:* a párt vezetése – az előbbivel szoros összefüggésben – önmaga stabilitását tartotta az eredmények eléréséhez szükséges garanciának. Így nemcsak arra ügyelt, hogy a bírálatok ne kaphassanak nyilvánosságot és ne akkumulálódhassanak, hanem arra is, hogy a legfelső vezetőség lehetőleg ne változzon, s ha az mégis elkerülhetetlen, akkor lényegében kooptációs alapon menjenek végbe a személycserék.

Tisztán kivehető volt e két törekvés az 1987-es kibontakozási állásfoglalás előkészítésénél is. A pártvezetőség végig cáfolta, hogy a XIII. kongresszus irányvonalának módosításáról volna szó – ebben az esetben össze kellett volna hívni a XIV. kongresszust. A Politikai Bizottság előbb vitte a személyi döntéseket a Központi Bizottság elé, mint a politikaiakat. Ezzel egyrészt sikerült elejét venni a Központi Bizottságon belüli élesebb konfrontációnak, másrészt a legfontosabb pozíciók betöltése személyi alkalmassági problémára egyszerűsödött le.

Két kérdés is feltehető ezzel kapcsolatban. Nem fenyegetett volna-e megint egy baloldali kritikai hullám szétáradása a pártban? Nem lett volna-e ez annyira erős, hogy megakadályozta volna a reformprogram elfogadását? Azért érdemes elválasztani egymástól a folyamatot és az eredményt, mert így pontosabb válasz adható.

Mindenképpen adva volt és adva van a lehetősége annak, hogy a meglevő társadalmi feszültségek egyoldalú bírálatban és elosztási jellegű követelésekben csapódjanak ki. Természetes reakció ez a nehezebbé vált körülményekre, az elkövetett hibákra. Ebben a magatartásban hűen tükröződnek azok a viszonyok, amelyek között az emberek többsége él: a nem valódi állampolgári lét, a politika nélküli állampolgári lét viszonyai. A „laikusok" nehezebben ismerik fel a mások és maguk jelen- és jövőbeli érdekei közötti összefüggéseket, és még kevesebb a tapasztalatuk a kompromisszumok kialakításában, a döntéshozatalban. Nagyobb a politikai gyakorlatuk a párton belül az idősebb generációknak, illetve a vezetési, apparátusi tapasztalatokkal rendelkezőknek. Az általános elégedetlenség összekapcsolódása a hatalmi stabilitás, a meglevő erőviszonyok fenntartásának vágyával a szocializmus féltésének formáját öltve baloldali nyomásban összegeződhet.

Mégis mindennek ellenére vállalni kellett volna és kell a vitát, mert csak így lehet kilépni a pártélet hibás köréből. Végig kell harcolni, vitatkozni a kibontakozással kapcsolatos problémákat, mert csak ez a folyamat szabadíthat fel annyi politikai energiát, amely átsegíthet a kezdeti nehézségeken. Csak így szélesíthető, szilárdítható az a politikai alap, amely elengedhetetlenül szükséges a konfliktusok vállalásához, ahhoz, hogy ne kelljen az első komolyabb tiltakozási akciók hatására ugyanúgy visszafordulni, letérni a helyes útról,

amint ez 1968 után történt. Már csak azért is ezt kell tenni, mert a húsz év előtti és a mai helyzet között az egyik leglényegesebb különbség, hogy ma nincs hová visszafordulni. Nincs reális esély a korábbi extenzív jellegű forrásbevonásra és gyors növekedésre épített gazdaság- és társadalompolitikai modell működtetésére. Ebben az értelemben nincs igazán alternatívája a Központi Bizottság 1987. júliusi állásfoglalásában megfogalmazott kibontakozási programnak. Az elmúlt évtizedek nem múltak el nyomtalanul. A párttagság és a társadalom többsége értékeli, félti a vívmányokat, de érzékeli, hogy csak a reform folytatása kecsegtet reménnyel, ígér jobb jövőt. Az elégedetlenség ilyen vonatkozásban a vívmányok gondozására hivatott intézmények nem kielégítő működéséhez és a politikai elhatározások hiányos végrehajtásához kapcsolódik.

Nem elhanyagolható körülmény a nyílt vita lehetséges eredményének latolgatásakor az sem, hogy ma a peresztrojka korát éljük. A magyar reform csak egy a megújulási próbálkozások között.

Megkönnyítené a polémiát a hetvenes és nyolcvanas évtized mélyreható és önkritikus elemzése. Az általános érv egy ilyen munka és vitafolyamat elindítása ellen, hogy elterelné a figyelmet az aktuális teendőkről, hogy fölösleges időpazarlás. Világos azonban, hogy e katarzis „megtakarítása" azonnal visszaüt, azonnal érezhetők a hatásai, amikor mégis mozdulni kell, és a bírálatot mások végzik el helyettünk. Sőt, az is nyugodtan állítható, hogy a polémia világossá tenné, hogy nem pusztán és egyszerűen akarati tényezőkből, az elhatározások hiányából fakadnak a nehézségek, hogy azoknak „valóságos" történetük van. Ebben az értelemben még enyhítené is a pártvezetőségre nehezedő nyomást a tényleges elemzésre épített önkritika és a következtetések levonása, a tanulságok érvényesítése a

gyakorlatban. A személyi változások így felelősségre vonásként jelennének meg, ami jobban kielégítené az ezzel kapcsolatos elvárásokat. Ez történt 1988 májusában a pártkonferencián, de a tényleges elemzés még várat magára.

A pártvezetőség *harmadik módszere* a megújulásnak és a társadalmi-politikai erőviszonyok megőrzésének összeegyeztetésére az életszínvonal-emelés. A változások úgy zajlottak le, hogy közben mindenki kézzelfogható előnyökhöz jutott, ami persze az újítás legfőbb célja is volt. Nos, itt a gondok nyilvánvalóak. Amiről érdemes néhány szót szólni, az az, hogy van-e értelme az életszínvonal arányos visszafogását prolongálni, a „mindenkitől ugyanannyit elvenni" vonalát kiterjeszteni az egész stabilizációs időszakra, majd pedig a tényleges változásokat hozó döntések végrehajtását alátámasztani népszerű, fogyasztásnövelő intézkedésekkel. Tehát nem volna-e célszerű mégis a stabilizációs, konszolidációs és kibontakozási periódusok szétválasztására törekedni – egy-két tényleg szűk esztendőt ígérni, amelyet jobbak fognak követni? Így kedvezőbb lehetne a társadalmi környezet a reform, a szerkezet- és a struktúraátalakítás számára.

Önmagában restrikcióval semmit nem lehet megoldani, ezt tanúsította a nyolcvanas évek eleje. Gyorsításnak az adott gazdaságszerkezetben pedig nincs realitása – erről vallott évtizedünk középső harmada. A kormányprogram helyesen válaszolt erre a problémára, amikor több olyan intézkedést irányzott elő, amely a két szakasz összekapcsolását célozza. Ebben a dokumentumban tudatosul a már említett összefüggés: szerkezetátalakítás nélkül még konszolidáció sincs.

Nemcsak az életszínvonal-emelés semlegesítő, agitációs hatása nem lesz használható a megújulás érdekében. Nincs realitása a nem központilag szervezett és

jóváhagyott politikai jellegű tevékenység visszafogásának sem. Mint láttuk, az elmúlt években párton belül és kívül egyre növekszik a magával a politikával, annak működési módjával kapcsolatos elégedetlenség. Nyilvánvaló az is, hogy a közeljövőben szaporodni fognak az érdekkonfliktusok, amelyeket nem lehet az eddigi eszközökkel, érdekbeszámításos alapon kezelni. Fokozódni fog a beleszólási igény. A korábbiakhoz képest a politizálódás, ráadásul a cseppet sem egy irányba mutató aktivizálódás jelenségeit figyelhetjük meg. Újra kétfrontos küzdelem elé kell néznünk, de új körülmények között. Nincs esély a győzelemre, ha nem tudjuk felélesztení a pártot, ha nem nyílt eszmei küzdelemben igyekszünk megerősíteni a kibontakozás társadalmi-politikai bázisát.

Ezért sem lehetett 1988 tavaszán a vezetés stabilitását a megújulás előfeltételének tekinteni. Ellenkezőleg, ekkor már egyértelművé vált, hogy csakis egy működési stílusában, személyi összetételében megújult – és ténylegesen működő mozgalmat irányító – vezetés számíthat sikerre, s így gazdasági és politikai stabilitásra. A XIII. kongresszuson megválasztott, 1987 júniusában átalakított Politikai Bizottság összetételében és működési gyakorlatában nem lehetett alkalmas arra, hogy a hegemón hatalomgyakorlás követelményeit szem előtt tartva utat törjön a kibontakozási politikának, nyílt vitát vállalva dolgozzon a párt mozgalommá tételén és a nemzeti közmegegyezés korszerűbb alapokra helyezésén. A régi vezetők közül sokan életkoruk, az elmúlt időszakban elkövetett hibák miatti felelősségük, tekintélyvesztésük vagy egyszerűen alkati problémák miatt alkalmatlanok a bonyolult feladatok és a demokratikus szabályokhoz alkalmazkodó vita vállalására.

A régi módszerek alkalmazása tehát nem vezethet

eredményre. Ilyen értelemben politikai szakaszhatárhoz érkeztünk. De nem pusztán az eszközökről és alkalmazásukról van szó. Szerintem *a mostani kibontakozási törekvésnek céljában is gyökeresen különböznie kell a korábbi reformfolyamattól. Ma a társadalmi-politikai erőviszonyok átalakítását is az elérendő célok közé kell sorolni, mert enélkül nem sikerülhet még a gazdaság konszolidálása sem.*

Mit jelent a társadalmi-politikai erőviszonyok megváltoztatása? Kinek a javára és kinek a kárára kell módosítani a jelenlegi erőviszonyokat?

A legáltalánosabban és óvatosabban úgy érdemes fogalmazni, hogy a *jelen és a jövő között* az utóbbi 10–15 évben kialakult viszonyon kell változtatni. Az egész társadalmat erősebbé, konfliktustűrőbbé kell tenni, hogy elfogadja és elviselje saját távlatainak a preferálását – a fejlődés feltételeinek megteremtésével kapcsolatos döntéseket. A leglényegesebb ezek közül: a szerkezeti és termelési viszonyok továbbfejlesztése, a nagyobb differenciálódás a tényleges teljesítményeknek megfelelően és a képzettebb munkaerő felértékelése, a hatalomgyakorlási metódus megváltoztatása. Egy ilyen irányú fordulat mindenképpen konfliktusokkal jár, különösen olyan körülmények között, amikor csak úgy lehet adni valakinek, ha valaki mástól elvesznek.

Innen fakad a politikai dilemma, innen a kísértés a további várakozásra, a minimális változtatásokra, a kockázatos érdekösszeütközések elkerülésére. Valóban: adott egy nehezedő körülmények között élő, depolitizált, egyre elégedetlenebb társadalmi többség, amely azonban szorosan kötődik a jelenlegi gazdasági szerkezethez. Ide kell sorolnunk a gyáripari munkásság, az anyagi és nem anyagi szolgáltatásokban dolgozó fizikaiak és képzetlen szellemiek, a vállalati vezetők és alacsony végzettségű szellemiek jelentős részét, vala-

mint sokakat a hatalmi-igazgatási apparátusban dolgozók közül. Különösen nagy súllyal esik latba a gyáripari munkásság viszonya a reformpolitikához. Az ő magatartásuk döntő a reform szempontjából, mert ellenállásuk hátráltatja, megakadályozhatja a kibontakozást.

Sikerül-e a társadalom többségét felsorakoztatni a reformpolitika mögé? Ez a legnagyobb méretű feladat. A valóságos helyzet annyival bonyolultabb, hogy ma a párton kívül is már szélesedő méretű politikai aktivizálódás figyelhető meg. Erősödnek az ellenzéki megnyilvánulások, amelyek már nem tekinthetők marginális jellegűeknek. Egyrészt, mert a hagyományos értelmiségi, az emberi-állampolgári szabadságjogokkal kapcsolatos elégedetlenség összekapcsolódik más, a társadalom egészét átható gazdasági-szociális problémákkal. Mindez a pártot is korábbi álláspontjának felülvizsgálatára készteti, főleg a politikai intézményrendszer átalakítását illetően. Másrészt, mert – főleg a szakértelmiségiek, vállalkozók körében – egyre többen érzik úgy, hogy változtatni kell, de az általános elbizonytalanodás miatt mások is, főleg a fiatalok tájékozódni kezdenek. Harmadrészt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy most a korábbi állóvízzel szemben minden mozgásban van. Újabb szociális jellegű követelések megfogalmazására lehet számítani, amelyek nehezen teljesíthetők vagy teljesíthetetlenek lesznek. A kielégítetlenül maradt igények növelik a hatalom iránti bizalmatlanságot. *Ha a gazdasági helyzet romlása folytatódik, nem zárható ki politikai válsághelyzet kialakulása, vagyis az erőteljes társadalmi polarizáció. Ennek nyomán az ellenzék először juthat jelentős tömegbefolyáshoz, ami tovább növeli egy, a rend és a szocializmus védelmének jegyében lezajló „balos" politikai visszarendeződés veszélyét.*

Van-e garancia arra, hogy a párt tényleges mozga-

lommá tétele, az „átállás" a hegemón hatalomgyakorlásra és az ezzel együtt járó demokratizálás a kibontakozás esélyeinek és a párt megerősödésének az irányában fog hatni?

Az utóbbi kérdésekre világos válasz adható. Először: nincs garancia, mint ahogy a kibontakozási program sem az magában, hanem elengedhetetlen előfeltétel a gazdasági válság megelőzéséhez. Másodszor: az aggodalmak jogosak, de az előbb már láttuk, hogy az eddigi módszerek már nem alkalmasak a probléma rövid távú kezelésére. Hosszabb távon pedig amúgy is megoldandó a politikai szféra társadalmasítása, a valódi állampolgári lét gyakorlásának lehetővé tétele. Harmadszor: továbbra is csak védekezzünk, megkockáztatva, hogy elfogy az erőnk? Vagy fordítva: megpróbálunk a bajból is erényt kovácsolni, az elégedetlenséget, a feszültséget a viszonyok továbbfejlesztésére irányuló politikánkba becsatornázni. Éppen erre hivatott a párt, arra, hogy a társadalmi-gazdasági problémák megoldására irányuló elképzeléseket egységes egésszé szervezze, meghatározza, mikor, mit és milyen módszerekkel kell és lehet tenni, hogy segítsen a társadalomnak az erőkoncentrációban.

A szerkezetváltás gazdasági-társadalmi tartalma

Mit kell tennünk a minél nagyobb társadalmi támogatás megszerzéséért? Hogyan szélesíthető a kibontakozás társadalmi bázisa? Melyek a kibontakozással kapcsolatos legfontosabb politikai feladatok?

Először is elengedhetetlen *programunk tisztázása.* Egyúttal meg kell jelölnünk azokat az alapelveket, amelyekhez ragaszkodunk, és értelmeznünk kell a sta-

bilizálás, a konszolidálás, illetve a kibontakozás tartalmát. Vagyis meg kell végre pontosabban mondani, hogy mit is jelent valójában a szerkezet- és struktúraváltás, a termelési viszonyoknak, a gazdaság működési mechanizmusának az átalakítása. Mit hoz ez a folyamat az egyes társadalmi osztályoknak, rétegeknek és csoportoknak? Körvonalazni kell azt is, mi lesz a párt szerepe ebben a folyamatban.

Másodszor gyors lépéseket kell tennünk a pártélet *mozgalmi alapokra* helyezéséért. A párttagság mozgósítása elengedhetetlenül szükséges feladat. Az előbb felsorolt kérdések megvitatása, a tagság bekapcsolása a döntési folyamatba egyszersmind a párttagság felelőssé tételét jelenti a politika megvalósításáért. Csökken a pártvezetőség és a tagság egymásra mutogatásának a lehetősége. Az egyszerű tagok is érveket kapnak, és érzik a politikai közösség erejét a hátuk mögött, amikor a partnerek meggyőzéséért küzdenek.

Harmadszor: ezen az alapon meg kell próbálnunk *újraértelmezni a nemzeti közmegegyezést*, meghatározni, mi is a tartalma, milyen legyen a formája. Tehát meg kell kísérelnünk felvázolni a kapcsolatot a modernizációs politika és a társadalmi erőviszonyok változása, illetve a kommunista párt hegemón hatalomgyakorlása és az önkormányzati, népképviseleti elv érvényesítése között.

Negyedszer: tisztáznunk kell néhány *ideológiai* kérdést.

Kezdjük az elején. Az nem program, ha azt mondjuk: nincs is olyan nagy baj. Bár hasznos, sőt elengedhetetlen annak leszögezése, hogy nem nulláról indulunk. Kezünkben van a hatalom, és ha nem is komoly megkötöttségek nélkül, de mégis dönthetünk cselekvéseinkről. Nem lényegtelen, hogy az elmúlt évtizedekben rengeteg tapasztalatot szereztünk a szocialista

gazdaság működésével, korszerűsítésének a problémáival kapcsolatban. Jelentősége van annak is, hogy leszögezzük: ragaszkodunk a kommunista párt vezető szerepéhez, a szocialista jellegű termelési viszonyokhoz, a teljes foglalkoztatottsághoz, az állampolgári jogként járó szociális, egészségügyi ellátáshoz, oktatáshoz mint társadalmi juttatásokhoz. Az is fontos, ha újra kinyilvánítjuk: nem engedjük meg a teljesítményekkel nem arányos és túlzottan nagy jövedelmi különbségek kialakulását. Nem utolsósorban pedig hivatkozhatunk arra, hogy 1987 eleje óta valami megmozdult. Érezhető: a pártvezetőség komoly erőfeszítéseket tett és tesz a negatív gazdasági folyamatok feltartóztatására.

Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy sokak számára ma ez a felsorolás magyarázkodásnak tűnik, és persze nem alaptalanul. Az idősebb, a „középgenerációk" leépülni látják a párt hatalmát, a szocialista állami tulajdont, az egészségügyet, az oktatást, a kultúrát, és érzékelik a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését. A fiatalabb generációknak pedig emellett nincs igazi összehasonlítási alapjuk, elégedetlenségük nem „történelmi", hanem nagyon is helyhez kötött. Egyre többen semmi megnyugtatót nem látnak abban, hogy a párt ragaszkodik a hatalomhoz, hiszen a párt felelős mindenért.

Mindezek ellenére úgy gondolom: a társadalom számára igenis nagy jelentősége van annak, hogy leszögezzük ragaszkodásunkat némely alapvető értékekhez, vagy hogy az önkritikában is objektívek igyekezzünk lenni.

Politikailag most az a legfontosabb, hogy a társadalom többsége egyfelől jogosan kevesli azt, ami idáig történt, másfelől a párt- és állami vezetés nagyobb aktivitása most sokáig halogatott népszerűtlen döntések meghozatalában nyilvánul meg. Az is eléggé világos,

hogy belátható időn belül lényeges fordulat, az életkörülmények javulása nem várható. Ilyen helyzetben csak úgy sikerülhet az elveszőfélben levő bizalmat visszaszerezni, ha mozgásba lendülünk, és társadalmi környezetünket is mozgásra kényszerítjük. Mindenkinek éreznie kell, hogy valami tényleg megindult. Ebben az értelemben a politikai fordulat nem egyszerűen a kibontakozás legfontosabb előfeltétele, hanem egyúttal az a terület is, ahol a leghamarabb és a leglátványosabban lehet változásokat elérni. Össze kell ütköztetnünk a programot az elvárásokkal: a társadalom tagjainak politikai szerepet kell kapniuk döntéshozatalban, ellenőrzésben és végrehajtásban egyaránt. Meg kell osztanunk a jövőért viselt felelősséget, és ami egy ezzel, népivé kell tennünk a hatalmat, mert csak így tehetjük valóságossá a megújulási szellemet. Ígérgetéseknek nincs már értelmük; sokkal többet ér, ha megpróbáljuk érzékeltetni, hogy minek kellene történnie, s hogy az egyes lépéseknek milyen hatásaik lesznek.

Térjünk vissza ahhoz a gondolathoz, hogy a gazdasági stabilizációnak és a kibontakozásnak mi is a tartalma. Az előbbi azt jelenti, hogy megállíthatjuk az eladósodási folyamatot, jelentős aktívumot érünk el a külkereskedelemben és ennek segítségével a fizetési mérlegben. A konszolidáció gazdasági értelemben akkor következik be, amikor az ország képes eltartani önmagát és eleget tenni külső fizetési kötelezettségeinek, amikor a gazdaság megtermeli az önmaga megújításához – s ez ma nem jelenthet puszta reprodukciót – és a minimális társadalompolitikai elképzelések megvalósításához szükséges erőforrásokat. A kibontakozás pedig egy megújított alapokon zajló, a legfejlettebb technológia egyre nagyobb mérvű felhasználását feltételező gazdasági növekedés kora lesz.

Azt is tárgyaltuk már, hogy ezek a szakaszok csak elméletileg következnek egymás után, a valóságban össze kell fonódniuk. Így például a gazdasági stabilizálás megoldható nagyobb mértékű exporttal vagy nagyobb mértékű visszafogással. Világos, hogy hosszabb távon csak a gazdaságos export bővítése az elfogadható út – az egyetlen, amely elvezethet a konszolidációhoz. A jövedelmező export lényeges bővítése viszont a szerkezetátalakítás meggyorsítását feltételezi.

Nem egészen tiszta azonban, mit értünk szerkezetátalakításon. Legegyszerűbb és legmegszokottabb ezt a régi gyártmányok újakkal való felváltásával azonosítani. Szerkezetváltás a kevés vállalatból több létrehozása – az aránytalanul sok nagyvállalat szétdarabolásával, új közép- és kisüzemek megteremtésével. Ide sorolható a munkaerő-áramlás a kevésbé gazdaságos munkahelyekről a gazdaságosabbakra vagy a közvetlen termelésből a szolgáltatási szférába. Ide tartozik a munkaerő képzettségi, szakmastruktúrájának az átalakulása stb.

Azt is láttuk már, hogy ma nagyarányú ágazati struktúraváltozások biztonságos megtervezésére, gyors és döntően központosított erőforrásokból történő végrehajtására nincsen mód. Igaz ugyan, hogy a felhalmozás és fogyasztás közötti arányt meg kell változtatnunk – különösen, ha nem javul a beruházások hatékonysága. De ennek decentralizált módon kell lezajlania: a vállalatok, szövetkezetek nyereséges gazdálkodásából náluk maradó, velük társuló, illetve bankhitelekből származó tőkével. Az *„indirekt" szerkezetváltás kulcsfogalma a piac.* Ahhoz, hogy a piac ezt a szerepét betölthesse, valóságossá kell tenni. Az ehhez szükséges feltételek megteremtése pedig már önmagában is jelentős szerkezetváltással jár.

Milyennek is kell lennie a „mi" piacunknak? Köny-

nyű lenne elvi kritériumokat felállítani. Inkább foglalkozzunk konkrétabban azzal a kérdéssel, mit kell tennünk ma azért, hogy a piac betöltse a szerkezetváltásra kényszerítés funkcióját.

Az eddigi szocialista gazdaságtörténetben a külső (tőkés) és a belső piac jelentős mértékben elkülönült egymástól. Az utóbbi szinte mindent felszívott, és ezáltal elkényeztette a termelővállalatokat. Ezért nem elég annyit mondanunk, hogy a tőkés piacon mindig nehezen sikerült eladnunk, hanem hozzá kell tennünk, hogy a belső kereslet szinte korlátlan bővítésével hosszabb távon mi is alaposan hozzájárultunk a külső piac megkeményedéséhez. Innen ered, hogy nem járhatott sikerrel az exportösztönző politika, bármilyen közvetlen vagy közvetett („finom" monetáris) eszközökkel, hitelnyújtási preferenciákkal, árszabályozási, devizavisszatérítési módszerekkel próbálkozott is. Ebből az következik, hogy *olyan helyzethez eljutni, ahol a tőkés export nagy része gazdaságos, csakis kerülővel; a belső piac megkeményítésével sikerülhet.*

Itt viszont több nehézséggel találjuk szembe magunkat.

a) Ilyet még nem csináltunk.

b) Lehet-e kis országban, importverseny nélkül a piacot „szerkezetátalakítóvá tenni"?

c) Lehet-e a szegényebb vásárló igényesebb? Vagyis válhat-e hatékonnyá kisebb kereslet? Kikényszerítheti-e a kisebb lakossági és a megszokottnál (relatíve) kisebb beruházási vásárlóerő korszerűbb és jobb minőségű termékek előállítását?

Ad a) Egyszerre kell szegényítenünk a vásárlót, illetve az eladók helyett a vevők számára tenni kedvezővé a piacot. Merőben új dolgok ezek a számunkra. Emellett *nem engedhetjük meg, hogy ez a piac úgy működjön, mint a klasszikus kapitalista válságciklus mély-*

pontján, hogy kiválasztó, tisztító hatása munkanélküliséggel, a közkiadások *átfogó* korlátozásával járjon. Megerősíthet bennünket ebben az elhatározásban az, hogy a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején a fejlett tőkés országok válságkezelése, szerkezetváltása sem egyszerűen ezen az úton zajlott. A konzervatívok is inkább csak az ideológiában ragaszkodtak a teljes piaci szabadsághoz. Valójában nem léptek ki a jóléti állam keretei közül. Nekünk sem szabad kilépnünk a magunk szocialista kereteiből. Viszont be kell építenünk gazdaságpolitikánkba azokat a módszereket, amelyek alkalmazása sikerre vezetett a legfejlettebb tőkés országok esetében; ahol nemcsak a piacot kell megemlíteni, hanem az azzal adekvát állami vezetést is, a monetáris eszközökkel befolyásolt beruházási szerkezetváltást, a sokoldalú nemzetközi együttműködést, beleértve a tőke- és munkaerő-áramlást stb.

Ad b) Természetesen nagy szükség lenne importversenyre, de ez jelentős valutatartalékokat igényelne. Ehhez is csak a belső piac szigorításán keresztül vezet út, mégpedig azáltal, hogy a nem hatékonyan gazdálkodó vállalatok nem juthatnak beruházási lehetőséghez és így importberuházásokhoz sem. A behozatal megnehezítéséből felszabaduló erőforrásokból viszont a jobban dolgozó vállalatok – pályázatok révén – fokozhatják importjukat. Vagyis verseny alakul ki a hazai és külföldi vállalatok között a beruházási célok elnyeréséért.

Más a helyzet a fogyasztási javakkal, ahol importversenyre még kisebb lehetőség nyílik. Itt viszont a lakossági vásárlóerő csökkenése fokozott exportorientációt kényszeríthet a vállalatokra.

Ad c) Ezzel már elérkeztünk a kisebb vásárlóerő nagyobb hatékonyságának a kérdéséhez. A piac akkor hathat meghatározólag a szerkezetváltásra, ha:

1. A vállalatok között tényleges differenciálódás indul meg. Ezt a folyamatot akkor tudjuk gyorsítani, ha igyekszünk a gazdaságos exportot növelni, ami az első időben azt jelenti, hogy megnehezül az import a nem hatékony vállalatok számára. Működik az általános forgalmi adó. Fontos, hogy a beruházási erőforrások ne egyenletesen oszoljanak el, hanem a már jobban gazdálkodókhoz, illetve a bankok üzleti hiteleitől támogatott vállalatokhoz kerüljenek.

2. Jelentős mértékben megnő az önálló gazdálkodó szervezetek száma. Nem jelentheti ez azt, hogy az összes nagyvállalatot mesterséges eszközökkel szétbontjuk (ugyanolyanokkal, mint amilyenekkel létrehoztuk őket). A perspektivikusan fontos ágazatokban inkább a nagyüzemek internacionalizálására és monopolhelyzetének felszámolására kell törekedni. Remélnünk kell, hogy gazdaságunkban ilyen új alapokon a koncentrációs, centralizációs tendencia is működni fog.

3. A „mi" piacunk akkor lehet valóságos, ha nálunk is szabad útja lesz a tőkejavak áramlásának. Lehetővé kell tennünk, hogy a vállalatok – bankok közreműködésével – adhassák-vehessék a fölöslegessé vált termelési tényezőket, vagy hogy – élve a társasági törvény kínálta formákkal – új vállalatokat alapíthassanak. Kívánatos olyan új vállalatok megteremtése, amelyek ilyen feladatokra specializálódnak.

4. A legtöbb problémát a munkaerőpiac kezelése veti fel. Idáig a legtöbb esetben itt is az eladók – és főként a fizikai munkaerő – számára kedvező helyzet uralkodott. Új, illetve szabadabban alakuló béraránvokon nyugvó munkaerőpiacot kell teremtenünk anélkül, hogy feladnánk a teljes foglalkoztatottság elvét. A vállalatoknak, gazdálkodó szervezeteknek sokkal nagyobb szabadságot kell kapniuk bérezési, érdekeltségi rendszerük kialakításában.

Miért nem lehet teljesen rájuk bízni az arányok és részesedési módok kialakítását, miért nem lehet teljes ez a szabadság?

A társadalom alapvető csoportjai közötti jövedelemarányok meghatározását, az adott időszakban kívánatos különbségek kialakítását nem szabad és lehet „spontán" tényezőkre bízni. Jelen esetben ráadásul éppen a történelmileg bevett, elfogadott arányok módosítása kerül a középpontba: a szakértelmiségiek, a kvalifikált fizikai dolgozók, illetve mindazok javára, akik nagyobb szerepet játszanak a vállalati innovációban. A gazdálkodó szervezetekben dolgozók esetében inkább arról van szó, hogy az egyéni teljesítménytől és a kollektív tevékenység végeredményétől függően a jelenleginél jóval nagyobb összkereset elérését kell lehetővé tenni a számukra.

Nem lehet a kérdést pusztán a termelőszférára korlátozni, ezért nem elég a bérezési rendszert átalakítani, hanem a fizetési arányokat is minél hamarabb felül kellene vizsgálni. Hosszabb távú szempontok amellett szólnak, hogy az oktatás és nevelés területén, az egészségügyben dolgozók, a tudományban tevékenykedők és az alsó szintű állami, tanácsi apparátusban fontosabb munkát végzők fizetését komoly mértékben fel kellene emelni, az arányokon a javukra változtatni. A mostani helyzetben ezt csak nagyon drasztikus eszközökkel lehetne elérni: a képzetlenebb fizikaiak és szellemiek életszínvonalának rovására vagy a társadalmi juttatások (a költségvetés egyéb tételei) radikális korlátozásával. Valamivel reálisabb az a megoldás, ha ezeken a területeken is igyekszünk lehetőséget találni a differenciálásra, a mozgó rész növelésére, a vezetők meghatározott időtartamra szóló kinevezésére, választására, a kiemelkedő teljesítmények honorálására. Mindemellett le kellene szögezni, hogy a jövőben az

ezeken a területeken dolgozók helyzetének javítása elsőbbséget fog élvezni.

Szükséges lépés a minimális bérek garantálása.

Ez azonban kevés. Bérreformot nem lehet végrehajtani a nyugdíj- és szociálpolitikai rendszer megújítása nélkül. Nem fokozható a bérezés teljesítményelvűsége, ha a nyugdíjak kiszámításakor nem a valorizált életkeresetet vesszük alapul. *Még átfogóbb követelmény annak végiggondolása, hogy a munkaerő újratermelési költségeiből mekkora hányadot akarunk a bérekben fedezni (az anyagi érdekeltség erősítésének szándékával) és mekkorát a társadalmi juttatásokból.* (Például hová soroljuk a gyermeknevelléssel kapcsolatos kiadásokat.) Azt is mérlegelni kell, hogy a társadalmi juttatásokat milyen mértékben finanszírozza az egyéni adózás, a gazdálkodó szervezetek nyeresége vagy a forgalmi adó. Felmerülhet továbbá, hogy némely juttatásokat szolgáltatássá lehet alakítani, amelyek vagy megvásárolhatók, vagy igénybevételük esetén progresszívan növekvő díjat kellene fizetni.

A bérreform segíthet a bérkiáramlás szabályozásában. Önmagában még a munkanélküliség is kevés az infláció felszámolásához, mint a nyugati és a hozzánk közelebb álló jugoszláv tapasztalatok mutatják.

Könnyen belátható, hogy ezek a problémák szorosan összefüggnek egymással, és óriási horderejűek, mert a legközvetlenebbül érintik a lakosság érdekeit. Nem lenne helyes itt alapos tanulmányozás nélkül javasolni valamilyen megoldást. Ezért csak néhány alapelv érvényesítésének fontosságára szeretném felhívni a figyelmet:

– mindenképpen meg kell változtatni a kereseti és jövedelmi arányokat a teljesítmények és a magasabb képzettség javára;

– a társadalmi juttatások reálértékét meg kell őrizni.

Minél inkább vissza kell szorítani azt a tendenciát, hogy az egyes dolgozói kategóriák közötti különbségeknél a borítékon kívüli juttatások jelentős szerepet játszhassanak akár a jogilag biztosított, akár csak a gyakorlatilag érvényesülő eltérő igénybevételi lehetőségek révén. Ebből következik, hogy a hátrányosabb helyzetűeknek jobban kell részesülniük a nem univerzális, állampolgári alapon járó juttatásokból;

– az egészségügy és iskola alapvetően ingyenes jellegét fenn kell tartani;

– ilyen kérdések eldöntésekor a jövő igényeit is hasznos szem előtt tartani. Ezt a problémakört és a megoldással kapcsolatos elképzeléseket, tekintettel nagy horderejükre, a legszélesebb társadalmi vitára kell bocsátani, és utána akár népszavazással dönteni.

Felvetődik a kérdés, hogy elégségesek-e az előzőekben felsoroltak – a bérreformmal kapcsolatos lépések a munkaerőpiac megváltoztatásához, az „átlagos" munkavállalók versenyre kényszerítéséhez? Úgy is megfogalmazható a probléma: lehet-e valóságos munkaerőpiacot teremteni munkanélküliség nélkül? Egy másik – és gyakrabban emlegetett – szempontból: nem vezet-e munkanélküliségre a vállalatok rákényszerülése a munkaerővel való takarékoskodásra, a nem hatékony üzemek felszámolása, a költségvetési létszámkiadások lefaragása?

Úgy tűnik, hogy a globális, nagymértékű munkanélküliség igenis elkerülhető, már demográfiai okok miatt is. Elvileg pedig megengedhetetlen, hogy a társadalom számára szükséges munkákat ne tudjuk elvégeztetni, megfizetni. Ezért – és nem „pusztán" a társadalom tagjainak védelmében – az államnak továbbra is kötelezettséget kell vállalnia arra, hogy mindenkinek munkát ad, illetve mindenkit hozzásegít olyan képzettség megszerzéséhez, amellyel el tud helyezkedni. Nem szabad

engedni a munkához való jog és a munkavégzési kötelezettség elveiből. Tudjuk, hogy hosszabb távon bővülniük kell az infrastrukturális és szolgáltatási szférában dolgozók létszámának. Az iskola, az egészségügy, a kommunikációs rendszer magas színvonalú munkája komoly létszámbővülést feltételez. Abban is bizonyosak lehetünk, hogy a hagyományos értelemben vett termelőszféra is növekvő igényeket támaszt majd magas képzettségű szellemiek és fizikaiak iránt.

A nehézség abból fakad, hogy most korlátozott eszközök állnak rendelkezésre egy ilyen irányú radikális fordulat végrehajtásához. A munkaerő képzettségi és ágazati szerkezetének az átalakítása nagy és csak lassan, áttételesen megtérülő beruházásokat követel. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a már említett átfogó bérreform komoly tehertételt jelent. Az iparból felszabaduló képzetlen vagy már nem átképezhető dolgozókat is elsősorban az infrastruktúra fejlesztésében és karbantartásában lehetne foglalkoztatni. Az ezért a tevékenységért kapott keresetnek a munkanélküli segélyt hasznos meghaladnia, össztársadalmilag ez mindenképpen racionális megoldás. Joggal bízhatunk abban, hogy a szigorúbb piac, a gazdaságos export térnyerése nemcsak leépítő hatású lesz, hanem számos jól dolgozó vállalat számára bővíteni fogja a lehetőségeket. Így a felszabaduló munkaerő egy része odaáramolhat.

A szerkezetátalakítás nagyszámú új vállalat alapításában is ki kell hogy fejeződjön. Ide értendők a hitel- és pénzügypolitika által segített, vállalatok közötti, illetve egyéni és kollektív kezdeményezések is. Komoly segítséget jelenthet a külföldi működő tőke bevonása, vegyes vállalatok létrehozása.

A közepes szinten tevékenykedő, még rentábilis vállalatoknál elképzelhető ideiglenes megoldás a munkaidő rövidítése elbocsátás helyett. Időnyerés ez,

amely alatt sikerülhet új piacokat feltárni, új termékeket kidolgozni, miközben gondoskodni lehet a dolgozók átképzéséről.

Logikailag ehhez kapcsolódik, de jelentőségében messze túlnő az egyszerű foglalkoztatási problematikán a második gazdaság kérdésköre, megítélése a konszolidációs és kibontakozási politika szempontjából. Az elsődleges gazdaságból felszabaduló létszám lekötéséhez segítséget adhat a magán- és kisvállalkozási tevékenység ösztönzése, új középvállalatok létrehozatala, a kettős foglalkoztatás nem direkt tiltásokkal, korlátozásokkal történő diszpreferálása. Tehát nem arról van szó, hogy fel kell számolni azokat a gazdasági tevékenységeket, amelyek hozzájárulást jelentenek a társadalmi szükségletek kielégítéséhez, a bruttó hazai összetermék előállításához, és egyúttal sokak megélhetését segítik. *Igazi előrelépés a második gazdaság elsődlegesítése, vagyis legális, főfoglalkozású tevékenységgé alakítása.* Ez a konszolidációs és kibontakozási politika egyik alapkérdése; a reform, az intenzív gazdálkodási módszerek kiszélesítésének útja. Mégpedig azért, mert így tisztább, áttekinthetőbb viszonyok, kezelhetőbb érdekkapcsolatok alakulnának ki nem pusztán a gazdaság, hanem a társadalom egészében is. Mindenféle szempontból kívánatosabb egy, a mainál akár kétszer-háromszor nagyobb legalizált magánszektor, mint a mostani méretű, félig rejtett, mégis minden viszonyba beivódó, a munkavállalói magatartást jelentős mértékben befolyásoló második gazdaság.

Ehhez viszont a magán- és kisközösségi kezdeményezéseket a mainál minőségileg magasabb rendűen kellene támogatni. A helyi tanácsoknak nem egyszerűen gyorsított ügyintézéssel, hanem pályázatok kiírásával, különféle kedvezményekkel kellene segíteniük a kisipari, szolgáltatási, kereskedelmi tevékenység to-

vábbi bővülését. A bankoknak a kisvállalkozások finanszírozására jóval nagyobb súlyt kellene helyezniük az eddiginél. A nagyobb kockázatvállalást garanciákkal is vonzóbbá kell tenni, az államnak az esetlegesen csődbe jutó magán- és kisvállalkozók esetében is érvényesítenie kell a foglalkoztatási kötelezettségét stb. A főfoglalkozású tevékenységek preferálásának ki kell fejeződnie a jövedelemadózásban is, de az eltérés ne legyen rugalmatlan, adminisztratívan korlátozó jellegű.

A teljes foglalkoztatás fenntartásában a munkanélküliség nélküli, de a kereseti arányokat az egyéni teljesítménynek és képzettségnek, a vállalati eredményességnek megfelelően alakító munkaerőpiac kialakításában persze a döntő szerep az elsődleges gazdaság (a vállalati, szövetkezeti, kis- és magánvállalkozói szféra) egészének a dinamizálására vár. Sok már említett, vitatott ötletet lehetne most itt felsorolni. Egyszerűbb azonban annak leszögezése, hogy alapvető fordulatot a már elfogadott 1984. áprilisi és 1987. júliusi KB-állásfoglalások végrehajtása hozhatna a piaci viszonyok fejlesztésében, a vállalati és szövetkezeti szféra magatartásának a megváltoztatásában. Még hátra van a piac megkeményítése; az ehhez szükséges gazdasági és politikai feltételek megteremtése. Csak a piac, a külső nyomás lehet az a tényező, amely a vállalatokat belső önmegújulásra késztetheti.

Természetesen a stabilizációs periódusban mérlegelni kell az exportkényszerből fakadó szempontokat, de itt is mindinkább teret nyerhet a normatív szemlélet. Sokkal nagyobb szigorúságot kell azonban tanúsítani az „ellátási" és foglalkozáspolitikai érveléssel szemben. A párt tevékenységének a minél teljesebb és gyorsabb végrehajtás feltételeinek megteremtésére szükséges koncentrálódnia. Legelsősorban a hozzáadottérték-adó védelme, a belső piac megkeményítése,

a bérreform és a mindezekkel összefüggő szociálpolitika kerül itt szóba. Hiszen mindezek hiányában elmarad a vállalati megújulás, elhúzódik a fölös létszám leépítése. Ilyen alapról elérhető a helyi pártszervezetek kedvezményezővé tétele, így az is, hogy a vállalati önkormányzati szervek végre napirendre tűzzék a szervezeti, irányítási és érdekeltségi rendszer átalakításával kapcsolatos problémákat. Az igazi értelmük ezeknek a lépéseknek az, hogy a korábbi írott és íratlan egyezségek felrúgására vezessenek, hogy feltárják a belső tartalékokat, mozgósítsák a belső erőket és *kiszabadítsák a tehetséges, alkotóképes szellemi-fizikai dolgozókat a hierarchia, a merev szabályozás fogságából. Ehhez az is kell, hogy a vállalati dolgozók többsége többet követeljen a vezetéstől, hogy belássa: teret, előnyt kell adni azoknak, akiktől remélhető és elvárható, hogy változtatni tudnak a dolgok mai állásán.* Nem elegendő a választás fegyverével többletteljesítményre sarkallni az igazgatókat vagy lényegesen megemelni egyes, főleg vezetői kategóriák fizetését. Inkább olyan feltételek kialakítására érdemes a hangsúlyt helyezni, amelyek lehetőséget adnak a jelenlegi „beosztott" értelmiségieknek, fizikaiaknak a minőségileg jobb teljesítményre és ezzel arányos többletjövedelmek megszerzésére.

Eddig is szerepeltek hasonló napirendek a vállalati és önkormányzati fórumokon, de hiányzott mögülük a sürgető kényszer ereje. Ma, új helyzetben a piaci kritériumok valóságossá válása, a stabilizációs és konszolidációs politika következetes végrehajtása esetén nemcsak sok vállalat, szövetkezet megfeneklése fenyeget, hanem a nívós munkaerő elvesztése is. A termelő kollektívának és a vezetésnek erre a felismerésre kell építenie döntéseit.

A kérdés most úgy vetődik fel, hogy sikerül-e új ala-

pokra helyezni az elmúlt évtizedekben kialakult szövetséget a vállalati irányítás és a törzsgárda között. Mára azokban a szektorokban és vállalatoknál, ahol esély van a megújulásra, ennek megvalósítása döntően azon múlik, hogy sikerül-e megteremteni a vállalati innováció belső feltételeit, az aktív műszaki és közgazdasági értelmiségieket vezető pozíciókhoz juttatni, a szervezeti és érdekeltségi viszonyok „kinyitásával" a kulcsszereplők támogatását megnyerni; intenzívvé tenni az érdekeltséget, vagyis elfogadtatni a dolgozók többségével, hogy a talpon maradás is reménytelen alapvető változtatások, belső differenciálás nélkül, hogy elsősorban az alaptevékenység racionalizálásán át vezet előre az út. A vállalaton belüli szövetség átalakítása, a belső viszonyok dinamizálása, a munkavállalói érdekeltség intenzívvé tétele nélkül könnyen bekövetkezhet, hogy még tényleges esélyeinket is elveszítjük. Ezt a folyamatot a külső kényszer, a mozgáslehetőségek tágítása, a fentebb felsorolt „részreformok" segíthetik, ösztönözhetik. Nélkülük a mai vállalati, szövetkezeti középmezőny egymást fogja akadályozni, önmagukat meg nem javíthatják, de helyben járásukkal vagy éppen szabotázsukkal megakadályozhatják, megnehezíthetik a többiek kiemelkedését, megerősödését.

Annak érdekében, hogy ne ez legyen a tartalma a kölcsönhatásnak a népgazdaság egésze és a vállalati szféra között, végre kell hajtani a szerkezetátalakítással, annak piaci vezérlésével kapcsolatos politikai feladatainkat is. Másként nem érhető el, hogy legyen kit, mit és miből megfizetni. Csak így valósítható meg, hogy a meglevő erőforrások, a felszabaduló termelési tényezők oda összpontosuljanak, ahol hatékony felhasználásukhoz belül megteremtették a feltételeket.

Nem elégséges szanálást, csődöt és egyéb fenyegetéseket emlegetni. A piaci vezérlés nem azt jelenti,

hogy spontán erőkre bízzuk a megújulást, hiszen bizonyos értelemben a piacot magát is mi formáljuk, és a hatásainak elviseléséhez szükséges politikai feltételek megteremtése is ránk hárul.

Hogyan gyorsítható a vállalati szféra megujulása belülről? Miként sikerülhet az önálló (magára hagyott) önigazgató vállalatot, szövetkezetet a szerkezetátalakítás belső hajtóerejévé tenni? Mennyire alkalmas az önkormányzati forma a dolgozói érdekeknek és a kibontakozás szempontjainak az összeegyeztetésére?

Ezeket a kérdéseket azért kell feltennünk, mert a nagyszámú határtartományban tartózkodó, fejlődési esélyekkel rendelkező vállalat, szövetkezet lehetséges védekező reakciói a stabilizációs periódusban komoly zavarokat idézhetnek elő a gazdaság működésében. Először is, továbbra is kérhetnek kedvezményeket, hiteleket az elengedhetetlenül szükséges szállítások vállalásáért és teljesítéséért. Sajátos eset ezen belül a KGST-rendelések ügye, amelyek nem pusztán menedéket ígérnek a vállalatoknak, de a termékszerkezet konzerválása révén távlatilag lassíthatják is a belső átalakulás folyamatát. Hasonló a helyzet – importverseny és hazai konkurencia hiányában – a szakirodalom által sokat emlegetett ellátási felelősséggel. Itt nemcsak a fogyasztási cikkek piacára kell gondolnunk, hanem az alkatrészeket, részegységeket szállító cégek alkupozícióira is. Végül meg kell említeni a foglalkoztatási szempontokat: e kérdésben a gyenge gazdálkodó szervezeteknek természetes szövetségesei a területi politikai és szakszervezetek.

Legkézenfekvőbb lehetőség, hogy a megnövekedett önállóságot, a piacteremtő folyamat ehhez képest szükségszerű fáziskésését – ami a monopolhelyzetek fokozatos felszámolásával is összefügg – a vállalatok áremelésekre használják fel. Ez nemcsak belülről

destabilizálja a gazdaságot, s hat a „jók" és az exportáló vállalatok pozícióira, hanem a kellően meg nem alapozott, kiáramló bértömeg révén keresztezi a belső fogyasztás visszafogását célzó gazdaságpolitikát is. Az elfogadhatónál nagyobb nomináljövedelem-kiáramlást „lecsapolni" csakis inflációval vagy adóemeléssel lehet, ami tovább növeli a társadalmi elégedetlenséget. Így a gyenge termelés következményei nem közvetlenül csökkenő árban, hanem elválasztva, késleltetve jelentkeznek, amikor a termelők is mint fogyasztók lépnek fel. Az utólagos elvonás mint méltánytalan intézkedés, mint a szerzett jog csorbítása, a teljesítménnyel összefüggő jövedelem elvének megsértése jelenik meg. Az ilyen gyakorlat a jól gazdálkodókat sújtja a rosszak rovására. Ráadásul a végső, a fogyasztói fázisban megteremtett egyensúly olyan rétegeket hoz még nehezebb helyzetbe, amelyek tényleg csak felülről várhatnának támogatást. Végeredményben a konfliktus újra nem a keletkezési helyén és horizontálisan, nem a termelő és fogyasztó között feszül, hanem a „lakosság" és állama között.

A tényleges orvosság csakis a belső piac valóságossá tétele, megkeményítése, beleértve a munka- és tőkejavak kikényszerített, szabad áramlását, illetve a vállalatok közötti és azokon belüli differenciálódást. A kérdés most úgy vetődik fel: képesek vagyunk-e ezt szolgáló intézkedéseket kidolgozni és végrehajtani? Kibírjuk-e a nyomást addig, amíg ezek a lépések meghozzák pozitívumaikat?

Ennek a problematikának van egy általános, a politikai hatalom akcióképességének, tekintélyének helyreállításával, megerősítésével összefüggő, illetve egy, az önállóság és önkormányzat összekapcsolásával érintkező vonatkozása. Az utóbbit érdemes külön tárgyalni. Ezért az itt kifejtettek lezárásaként a vállalati önálló-

ság és önkormányzat közötti kapcsolat néhány kérdésére kell kitérni.

A legkedvezőbb megoldás az lenne, ha sikerülne a rövid és hosszú táv közötti ellentmondást a gazdálkodó szervezeteken belülre vinni. (Nem lehet persze számításba venni, hogy a válságágazatokban dolgozó, elavuló, leértékelődő szakmákkal rendelkezők napi és hosszú távú érdekei hasonlóak – bizonytalanná válik élethelyzetük, alkalmaztatásuk. Ez össztársadalmi szintű kérdés, és ilyen hozzáállást is igényel.) Mindent el kell követni azért, hogy a gazdálkodó szervezetek elálljanak a „rossz" védekező akciók alkalmazásától. Optimális lenne, ha a dolgozók többsége elfogadná a pozicionális és érdekeltségi viszonyok átrendezését, a belső dinamizáláson alapuló differenciálódást, ha képessé válna saját keresetét költségtényezőnek is, megtakarításait pedig a hosszú távú fejlődés, a biztonságos megélhetés feltételének tekinteni.

Nem szabad elfeledkezni azokról a körülményekről, amelyek az ilyen ideális variáció ellen hatnak, akadályozzák az érdekviszonyok intenzívvé tételét, a jelen és jövő közötti ellentét szubjektivizálását. Ezek közé tartozik a már említett stabilizációs vákuum mellett az, hogy nincsenek tradíciói a falakon belüli nyílt küzdelemnek, hogy a jelenlegi irányítás: vezetés és apparátus szövetségben van a munkások jelentős részével; a munkások másik része inkább a falakon kívül keres magának kompenzációs lehetőséget; nehéz a józan és megfontolt, messzire néző állásfoglalást elvárni a napi gondok nyomása alatt élő laikus dolgozóktól stb. Ilyen helyzetben reális a veszély, hogy a gazdálkodó szervezetek gyenge és többséget alkotó középmezőnye a megnövekedett önállóságot és az önkormányzati fórumokat konzervatív tartalmú lépések és vonalvezetés törvényesítésére fogja felhasználni. Ezért merül fel az a gondolat, hogy ma

csakis a vállalati vezető réteg érdekeltségének erőteljes fokozásával, intézkedési lehetőségeinek bővítésével sikerülhet szembefordulni ezzel a kedvezőtlen tendenciával. Csak a vállalati menedzseri rétegre alapozható a belső megújulás, amelyet meg kell szabadítani a konzervatív munkavállalói érdekek fogságából, a korábbi politikai, jövedelemszerzési és egyéb külső-belső kötöttségektől, teret kell adni számára, hogy a piac ismeretében és annak kényszere alatt alakítsa a vállalatok üzlet- és fejlesztési politikáját. Ebben a valódi segítséget – mint mondják – nem az önkormányzati utópia erőltetése jelentheti, hanem a vagyonérdekeltség bevezetése, a vállalati menedzsment vagyonkezelővé tétele. Nem vitatva a vállalati vezetőség megújulásának, akcióképességének központi jelentőségét – úgy gondolom, hogy ezt a feladatot az önállóság, önkormányzat ténylegessé tételének keretében és nem attól elválasztva szükséges megoldani. Az ilyen elválasztás lehetősége realitássá lesz, ha a (magán) vagyonérdekeltségi elv kizárólagossá válik, vagy ha győz az utóbbi időben sokat emlegetett felfogás, amely szerint a gazdaságban nincs helye a demokráciának. Mindkettő az önkormányzati imperatívusz feladásához vezet. Ezért is tartom veszélyesnek az érvelést, amely azzal kívánja a szocializmusért aggódó közvéleményt megnyugtatni, hogy az állami tulajdon részesedése meghatározó marad a gazdaságban, mert így a társadalmiasítási probléma megint zárójelbe kerül.

A hatékony, *innováción alapuló gazdálkodás szervezeti, érdekeltségi, személyi feltételeinek megteremtése, a stratégiai (fejlesztési, nyereségfelosztási) döntések meghozatala, végrehajtása és ellenőrzése belül van az önigazgatás körén – ennek legfőbb tartalma.* A főbb összefüggések a laikusok számára is érthetők vagy azzá tehetők, nem feltételezik az operatív szakmai tudást, a

piaci körülmények és a szabályozók részletes ismeretét. Nem hiszem, hogy a részvény segítségével meg lehet teremteni a vagyonérdekeltséget és a puszta munkavállalói magatartást tulajdonosivá lehetne változtatni. Sokkal több eredmény várható a dinamizálási kényszertől, az önkormányzat előbbi értelemben vett működőképessé tételétől, a munkaerőpiac elszívó, illetve az állásmegőrzés érdekében többletteljesítményre ösztönző hatásától. Az utóbbi egyúttal hat a dolgozók együttműködési készségére is.

Várható, hogy a dolgozók egy része rosszul él majd a megnövekedett döntési, beleszólási jogokkal, vagyis érdekvédelemre használja az önkormányzati fórumokat. A fordulatnak abban kell lennie, hogy a negatív következményeknek ezentúl rájuk kell hárulniuk. Az ő jövedelmükben, foglalkoztatási gondjaik fokozódásában meg kell jelenniük a hibás személyi, szervezeti, a rövid távú előnyök kihasználására irányuló, a tartalékok felélésére vezető döntéseknek. A központi következetességnek és a vállalkozásbővítő stb. reformoknak éppen az a feladatuk, hogy legyenek pozitív példák, legyen hová áramolniuk az alkotó, megújulásra kész munkavállalóknak. Amennyiben sikerül vevői, megrendelői fölényt kialakítani a piacon, annyiban a távlati szempontoknak érvényre kell jutniuk a vállalati, szövetkezeti gazdálkodásban.

Az *önállóságra alapozott önkormányzat* azonban a gazdálkodó szervezeteken belül is kedvezőbbé teszi a terepet a konfliktusok nyílt végigharcolására. Mégpedig azért, mert megváltozik a dolgozók viszonya távlati érdekeikhez és egymáshoz.

Új helyzetbe kerül a pártszervezet is. Eddig a távlati érdek képviselete háttérbe szorult tevékenységében, és alapvető feladata az össztársadalmi, népgazdasági szempontok kifejezése és a helyi érdekekkel való ösz-

szeegyeztetése volt. Most a pártszervezet kiszabadul a sokszor feloldhatatlan ellentétből, amely gyakorlatilag mindig a vállalati érdek oldalára kényszerítette a vállalati párttagságot. Az *új felállásban a távlati érdek nem „idegenedik" el országos érdekként, illetve világosabb lesz, milyen központi politika segítheti a vállalati szféra megújulását. Ezért a vállalati pártszervezetek egyik feladata: belül megvívni a küzdelmet a dolgozók távlati érdekeiért, ami egyet jelent az innováció feltételeinek megteremtésével és az alkotóképes erők térhez juttatásával, a kvalifikált és tettre kész szellemiek és fizikaiak szövetségének kulcsszerephez segítésével.* Második feladata, hogy segítse a dolgozókat a távlati érdekek felismerésében, a stratégiai kérdések eldöntésében. Harmadik feladata, hogy a helyi tapasztalatok összegzésével segítse az országos politika formálását. A mozgalmi jelleg megerősödésével és a demokratikus centralizmus mai viszonyoknak és követelményeknek megfelelő értelmezésével az üzemi, helyi pártszervezeteknek maguknak is közvetlenül részt kell venniük az átfogó politikai döntések meghozatalában, végrehajtásában és ellenőrzésében. Ezzel a munkájukkal csakúgy, mint a „helyi" távlatokért folytatott küzdelmükkel hozzájárulnak a bezáródási és depolitizálódási tendenciák leküzdéséhez, a dolgozók állampolgári (politikai) létének valósággossá tételéhez.

Előbbre vinné a gazdálkodó szervezetek belső viszonyainak a dinamizálását, ha a szakszervezetek munkájában egyensúlyba jutna az ágazati és a szakmai elv. A dolgozó kettős (korlátozott) tulajdonosi létének egységét csakis úgy lehet valósággossá tenni, ha mind a két oldalra nagy hangsúlyt helyezünk, egyszerre erősítjük az eszköztulajdonosságot (kollektív birtoklást) és a munkaerő-tulajdont. A vállalati önállóság és önkormányzat az előbbi fejlesztését jelenti, a kvalifikáció, a

teljesítmény elismerése a munkajövedelemben, a munkaerőpiac átrendeződése az utóbbiét. A kínálati túlsúly megteremtése a munkaerőpiacon, valamint a vállalatokon, szövetkezeteken belüli differenciálódás magával kell hogy hozza a szakma: a (különös) munkaerő-tulajdon védelmét. Ez pedig nem képzelhető el másként, mint a szakmai szerveződési elv térnyerésével. Nem kell ennek az ágazati és az „egy üzem – egy szakszervezet" elv feladására vezetnie. Olyan működési formára van szükség, amely módot ad az egyes munkavállalói érdekek pontosabb megfogalmazódására, hatékonyabb összeegyeztetésükre.

Az itt kifejtettekkel szemben a következő ellenvetések fogalmazhatók meg. Egy ilyen megoldás konzervatív hatású, mert éppen olyankor függetleníti az egésztől az elosztáscenrikus, munkahelyvédő szakszervezeteket, amikor a belső fogyasztás visszafogása, a tulajdonosi érdekeltség bővítése és a szerkezetátalakítás van napirenden.

Az ellenvetések ellenvetései: a szakszervezeti munka megújítása éppen a dolgozó tulajdonosi létének keretében, illetve azzal párhuzamosan történik, ezért nem válhat teljesen függetlenné egymástól a tulajdonosi lét, az ezzel kapcsolatos szempontok érvényesítése és az érdekvédelem. Emellett a kvalifikált munkaerő értékesítési feltételeinek a javítása nem képzelhető el anélkül, hogy érdekvédelme bizonyos mértékig mentesüljön az átlagos munkaerő többségi szempontjaitól. Azokat, akik pedig munkahelyüket veszítik el (s ezzel tulajdonosi létüket is), határozott, átfogó védelemben kell részesíteni. A sokrétűbb, nyílt konfliktusok segíthetnek a távlati érdekek tudatosításában; elfogadhatatlan, hogy a kompromisszumok csak kívül-felül születhetnek meg az egyes érdekek között. Végül pedig a pártszervezetek egyetemes politikai szerepe is integráló tényező helyi és országos szinten egyaránt.

Párt és közmegegyezés

Ahhoz, hogy állást tudjunk foglalni a kommunista párt szerepét és fő feladatait illetően a kibontakozási folyamatban, hasznos összegezni az eddigieket. Az elengedhetetlen gazdasági szerkezetátalakítás a piac által katalizált folyamat, amelynek belső hajtóereje a termelési viszonyok átfogó továbbfejlesztése, valamint – felfogásom szerint – a gazdálkodói önállóság és önkormányzat összekapcsolása. A piac valóságossá tételéhez, az önkormányzat progresszív működésének, a kibontakozás szocialista irányának szavatolásához átfogó reformokra és politikai megújulásra van szükség.

Könnyű kimondani, hogy meg kell újítani a pártot, a politikai intézményrendszert és a nemzeti közmegegyezést. Sokkal nehezebb meghatározni a változtatás tényleges tartalmát, formáját. Még bonyolultabbá teszi a problémát az időtényező figyelembevétele. Ha rövidíteni akarjuk a stabilizációs periódust, akkor növelnünk kell a konszolidációt és kibontakozást szolgáló lépések számát. Ebben az esetben módosítanunk kell az eddig elfogadott társadalmi erőviszonyokon, amivel azonban egyszerre veszélyeztetjük jobbról és balról a megújulási folyamatot.

A monopolhelyzetek leépítése, nagyszámú új vállalat alapítása, a belső piac megkeményítése; a kísérlet a vásárlói fölény kialakítására; az érdekviszonyok intenzívvé tétele a vállalati és szövetkezeti szférában; a magán- és kisvállalkozások preferálása a második gazdasággal szemben; a jövedelmi arányok módosítása; a párt mozgalmi jellegének helyreállítása; a társadalmi ellenőrzés kibővítése; az apparátus racionalizálása; a távlati fejlődés megalapozását szolgáló fejlesztések maximális segítése stb. – mind megannyi konfliktust rejtenek magukban.

Mégsincs értelme a halasztásnak, mert nem működik a korábbi reformkezdeményező és végrehajtó metódus, a pártvezetés stabilitására, a doktrinér ellenzék semlegesítésére és a jólét szétosztására épített politikai kezdeményezés – a társadalmi erőegyensúly fenntartására épített reform.

Nincs mód a sokszoros bebiztosításra, hiszen ma nem egyszerűen reformról, hanem válságkezelésről van szó, arról, hogy a múlttól örökölt társadalmi-politikai erőviszonyok gátolják a megújulást. Meginogtak az eddigi egyensúly, a nemzeti közmegegyezés gazdasági, politikai tartópillérei.

A stabilizációval járó életszínvonal-visszafogás, a szanálás és felszámolás, az elbocsátás, az infláció és nyomában a költségvetési szféra, és az általa finanszírozott szolgáltatások minőségi romlása is számtalan politikai nehézséget okoz. Miközben a visszalépések nemcsak a jelent érintik, hanem a társadalom jövőjére, a valódi kibontakozást segítő feltételek megteremtődésére is visszafogólag hatnak. A racionális gazdálkodás lassú térnyerése, a kis- vagy nem számottevő mértékű tőkefelhalmozódás, az infrastruktúra, iskola, tudomány, környezetvédelem helyzetének a romlása meszszire ható következményekkel jár. A lényeg, hogy a „puszta" stabilizáció senkit sem tehet elégedettebbé; elveszünk anélkül, hogy adnánk.

A nem kvalifikált szellemiek és a fizikaiak már nem, a kvalifikált, kezdeményezésre képes munkások és értelmiségiek még nem kapnak több jövedelmet, illetve lehetőséget arra, hogy saját erőfeszítéseikkel javíthassanak helyzetükön. Eközben a közvetítő értelmiség számon kéri a jövő szempontjainak az érvényesítését. A magán- és kisvállalkozók az új elvek gyakorlati alkalmazását követelik. A fiatalok többségének perspektívái nem javulnak. Tovább folyik az erózió. Ha a dol-

gok így maradnak, és *a politikai-apparátusi értelmiség és vezetés védekezésben marad, akkor az MSZMP egyszerre jelenik meg a régi elvek és vívmányok, a hagyományos gyáripari-apparátusi társadalmi bázis árulójaként és az elhatározott gazdasági, politikai reformok végrehajtására alkalmatlan uralmi tényezőként. Így, mivel mindinkább divergáló erők egyre törékenyebb egyensúlyát testesíti meg a párt politikája, működése öncélúvá kell hogy váljon.*

A konszolidációs és kibontakozási intézkedések előrehozatala, belesűrítése a válságelhárító periódusba viszont azzal járhat, hogy a túl korai konfliktusok éppen az elkülönülést gyorsítják új szövetségi tömörülések létrehozatala helyett. Például ez fenyeget akkor, ha a piacteremtési intézkedések nem adnak érezhető előnyt a nagy és kisebb kezdeményezőknek.

Mindezek alapján a fő politikai feladat éppen a gyorsítás segítése: az elkerülhetetlen lépések meghatározása, azok társadalmi hatásainak a felismerése, az erők koncentrálása és működtetése.

Szerkezetváltás nélkül nincs gazdasági konszolidáció. A szerkezetváltás azonban egyben a termelési viszonyok továbbfejlesztése, mégpedig egyrészt az eszköztulajdon mint kollektív birtoklás, önkormányzat és a kis- és magánvállalkozás formáinak bővítésével, a szocialista vegyesgazdaság kialakításával, másrészt a munka, tehát a képzettség, teljesítmény szerinti elosztás elvének érvényesüléséhez szükséges feltételek megteremtésével. Nem mehet végbe ez a folyamat anélkül, hogy az árupiac mellett a munkaerő- és tőkepiac is valóságossá válna.

A viszonyok átalakítása, a gazdasági szerkezet módosítása, a jövő preferálása rövidebb távon a társadalom nagyobbik részére többé-kevésbé hátrányos következményekkel jár, amelyek leginkább a gyáripari

munkásságot érintik. Hosszabb távon számolni kell a közvetlen termelőszférában foglalkoztatottak számának a csökkenésével és a szolgáltatási szférába áramlásukkal, a képzett szellemi dolgozók arányának a növekedésével. Nálunk ez az ismert világtendencia olyan ütemben érvényesülhet, amilyenben a termelőszféra hatékonysága, a jelenlegi szellemi kapacitások kihasználtsága javul, illetve amilyen mértékben képesek vagyunk a felhalmozási politikában a jövő szempontjait érvényesíteni.

Két dolgot is jelent ez. Először is a *kibontakozás sikere jelentős részben attól függ, hogy a gyáripari munkásság és vele a társadalom többsége szembefordul-e a szerkezetátalakítással, „csendben" tudomásul veszi – egyénileg védekezik – vagy részt vállal a pártban, a vállalati és területi önkormányzat és a demokratizált politikai intézményrendszer közvetítésével* az elhatározott reformok végrehajtásában, a többletteljesítményre ösztönző viszonyok megteremtésében. Ilyen politika mellett felsorakozni, végrehajtásában szerepet vállalni egyenértékű a következmények tudomásulvételével is; a többet produkáló vállalatok, csoportok és egyének többletjövedelmének, javuló helyzetének az elismerésével. A gyorsítás, a konszolidációs és kibontakozást ígérő intézkedések előrehozatala, átfogó reformmá emelése éppen az ilyen lehetőségek bővítésében áll a gyengén tevékenykedők rovására. A gyorsítás egyúttal a versenyfeltételek javítását, a monopóliumok leépítését kell hogy magával hozza, és feltételezi a pillanatnyi vesztesek segítését is átképzéssel stb.

Másodszor: *a jövő szempontjainak érvényre juttatása azzal jár, hogy az innovációra ösztönző viszonyok megteremtéséből, az annak nyomán javuló hatékonyságból keletkező többletforrásokat kezdetben és elsősorban nem az életszínvonal, a folyó lakossági fogyasztás*

javítására használják fel. Ezért a külföldi adósságok elviselhető szintre korlátozása után az innováció anyagi alapjainak a kiszélesítése, a legkorszerűbb technika megtermeléséhez és befogadásához szükséges infrastruktúra, a tudományos fejlesztés és iskolarendszer kiépítése kerül előtérbe.

Lényegében ennek a két dolognak az elfogadása képezheti a nemzeti közmegegyezés megújításának az alapját. Kétségtelen azonban, hogy a társadalmi erőviszonyok ebben foglalt változása, vagyis a kvalifikált munkavállalói s így a szakértelmiségi pozíciók javítása, a magán- és kisvállalkozás lehetőségeinek kibővítése csakis akkor fogadható el, ha a társadalom belátja, hogy mindezek a többség jövőbeli érdekeit is szolgálják. Egyúttal pedig a politikai hatalom éppen e „jövő", a többség érdekeit szem előtt tartva integrálja az érdekeket, és ellenőrzi a társadalmi-gazdasági folyamatokat.

Több körülmény is könnyíti e szövetség politikai realizálását. *Először* is, hogy a stabilizációval és a kibontakozással járó terhek elosztása és a viszonyok átalakításával járó konfliktusok nem kell hogy „osztály – osztály elleni" küzdelemmé sűrűsödjenek. Nem követel ilyen jellegű megoldást a hosszú távú vagy éppen a pillanatnyi gazdasági kényszer sem. Ezért *elkerülhető – és politikai megfontolások alapján – elkerülendő, hogy egyes társadalmi osztályok, rétegek a maguk egészében, többletteljesítmény nélkül, mások rovására, illetve a társadalomnak és nagyobb csoportjainak teherbíró képességét figyelmen kívül hagyva kerüljenek kedvezőbb helyzetbe. Másodszor* – az előbbiekkel összefüggésben – ne feledkezzünk meg arról, hogy a piacon, a vállalati önállóságon, a termelési viszonyok továbbfejlesztésén alapuló szerkezetátalakítás a feltételek megteremtésére helyezi a hangsúlyt. Nem az előre, pontosan és köz-

pontilag meghatározott beruházásokra és jövedelemelosztásra épül a gazdasági stratégia. Így a vertikális különbségek fokozódása a termelőszférában indirekt módon, a vállalatok, szövetkezetek, kisvállalkozások közötti skála széthúzódásának megfelelően fog lezajlani. A bérreformnak ehhez kell segítséget nyújtania, ugyanúgy, mint a védelmet és visszatérést szavatoló szociálpolitikának.

Harmadszor, jelentős mozgásoknak kell végbemenniük az egyes dolgozói kategóriákon belül is, és a munkaerőpiacnak nem csupán a szűkebb gazdaság területén kell működnie. Többletteljesítményre ösztönző feltételeket szükséges teremteni a szolgáltatás, igazgatás és a tudomány területén is.

Negyedszer, pozitívan hathat a nemzeti közmegegyezésre a demokratizálási folyamat: az állampolgári lét ténylegessé tétele a munkahelyi és területi önkormányzat fejlesztése révén. Illetve ide tartozik minden olyan alulról jövő kezdeményezés és öntevékenység kiszélesedése, amely nem áll ellentétben az Alkotmánnyal. Az ebben a keretben elismert politikai jogok mellett rendkívül fontos, hogy a különböző csoport- vagy egyetemes jellegű érdekek képviselete ne időtől és tértől függetlenül történjen. Vagyis, hogy az alanyi jogok gyakorlásával egyes politikai szerveződések közvetlenül is viszonyuljanak a többi szereplők érdekeihez, hogy „alul" hassanak regulatív (önmérséklő) tényezők, hogy a fő kérdésekben széles szövetségek keletkezhessenek, hogy a hatalom adott esetekben ezek eszköze lehessen stb.

A vállalati, szövetkezeti és területi önkormányzat megteremtése és megerősítése nemcsak abban az értelemben van szoros összefüggésben a nemzeti közmegegyezés politikájával, hogy tehermentesíti a központi hatalmat, mivel nem fut végig s így nem válik hatalmi

kérdéssé minden belső vagy helyi konfliktus. Fontosabb, hogy a saját érdekek okos, tehát az adottságokat, távlatokat és mások szempontjait is figyelembe vevő érvényesítése lényegében hasonlatos ahhoz, aminek össztársadalmi szinten kell történnie.

A nemzeti közmegegyezés megújítása a társadalom politizálásán alapulhat (szemben az 1957 utáni periódussal), ennek fő formája a politika társadalmiasítása. Nem elégséges az autonómiák puszta általánosítása. A folyamat csak úgy lehet teljes, ha a politikai rendszer egészében érvényesül a demokratikus centralizmus, vagyis ha alulról is formálják az országos politikát, nemcsak fordítva. Az utóbbihoz nem elegendőek a törvények (a kodifikált közjó), hanem olyanokra is szükség van, akik önként lépnek fel a többségi döntések megvalósításáért.

Adottak-e a feltételek az önkormányzathoz, mindenki politikussá tételéhez?

Világos, hogy nem fognak egy csapásra eltűnni azok a viszonyok, amelyek a politikát szakmává és egyúttal igazgatási-bürokratikus tevékenységgé tették. Belátható időn belül nem iktathatók ki az elfogadott normarendszer érvényesítésével, a koordinációval stb. kapcsolatos funkciók. Másik oldalról, amíg nem nő a tényleges szabad idő és az általános műveltség, addig nincs realitása a laikus pozíció felszámolásának, a közvetlen dolgozói, lakossági részvétel meghatározóvá válásának. A laicizmus előrerohanása és főleg konzervatív tartalmú megnyilvánulásai a bürokratikus centralizmus és az apparátus önigazolásának malmára hajtják a vizet.

Az önkormányzat és az állampolgári lét nem úgy működik és működhet, hogy előbb megteremtjük a feltételeket, kialakítjuk a szabályokat, majd pedig elindítjuk a gépezetet. Igaz, hogy fontos előfeltételek hiányoznak az önkormányzat kizárólagossá és teljessé

tételéhez, de csakis a gyakorlat változtathat ezen a helyzeten, csak a kipróbálás során bizonyosodhat be, meddig terjedhetnek az önkormányzat határai. Abban bizonyosak lehetünk, hogy az alapvető országos, illetve helyi, vállalati döntések meghozatalában, a vezetés és a gazdasági-politikai apparátus tevékenységének ellenőrzésében és különböző, az egyes közösségek által vállalt feladatok végrehajtásában már ma is nagy szerepet kaphat a „laikus" elem.

Van realitásuk az önkormányzattal szemben megfogalmazott, kifejezetten politikai ellenvetéseknek. Így annak, hogy e forma működőképessé tétele éppen a vezetőktől, a politikai és szakértelmiségtől von el energiákat, s ezzel nehezíti a már elhatározott, sürgető lépések megtételét, nehézkesebbé teszi a döntési folyamatot. Tényleges a veszély, hogy akik nem bíznak a kibontakozásban, féltik jövőjüket, azok vagy kívül keresnek megoldást (mint ma a második gazdaságban), vagy a megnövekedett számú és jogkörű fórumot felhasználva igyekeznek eltorlaszolni a progresszív erők útját. Sokan számítanak az ellenzék térnyerésére, arra, hogy a romló gazdasági helyzetben, a legális lehetőségeket kihasználva egyre több támadás éri a párt vezető szerepét.

Mégis: *visszahátrálni az önkormányzatnak, a széles körű demokratizálásnak, az állampolgári öntevékenység elveinek a megvalósításától annyi, mint feladni a nemzeti közmegegyezés megújítására törekvést.* Egy ilyen visszalépés a szerkezet- és struktúraváltást, a kibontakozás szocialista célját és módszereit egyaránt megkérdőjelező politika előtérbe kerülését vonja maga után. Ilyen kitérő megoldás lehet a „csendes" ökonomizmus az egyik oldalon, a „következetes" erőszak a másikon. Valószínűsíthető egy se előre, se hátra típusú, nyílt konfliktusokat is magában foglaló tartós patthelyzet létrejötte.

Bizonyos leegyszerűsítéssel megragadható az egyes politikai formákban rejlő társadalmi tartalom. Így a „csendes" ökonomizmus esetében arról lehet szó, hogy a párt- és állami vezetés, a hatalmi apparátus jelentős része meglazítja a gyáripari munkássághoz fűződő kapcsolatait, s „a kor szükségleteinek megfelelően" értelmezi elkötelezettségét. A politikai vezetés a nemzeti, össztársadalmi feladatokra, az értékteremtő munkához elengedhetetlen feltételek kialakítására tekintettel előre sorolja a szakértelmiségi, menedzseri, közép- és kisvállalkozói érdekeket. Nem mindenképpen kell ennek látványos határozatokkal együtt járnia. Sokkal egyszerűbb ezt az átállást a reformhoz, a gazdaság öntörvényűségéhez kötni. Az utóbbi pedig feltételezi gazdaság és politika szétválasztását. Ennek megfelelő átmeneti politikai forma az, amit ma alkotmányos egypártrendszernek neveznek. Ebben a párt uralkodik, de nem kormányoz; a gazdaság pedig a saját törvényei szerint és autonóm gazdálkodók döntéseire építve működik, s ezt biztosítandó kiépülnek a piaci információk, a termelési tényezők szabad áramlására hivatott intézmények, a különböző társulási formák, a tőzsde stb.

Az *erőszakos út* a polarizációból, a jogos részkövetelések felülkerekedéséből, a kiegyensúlyozott reformlépések kudarcából, vagyis a gazdasági válság továbbmélyüléséből következik. Ilyen eset áll elő, ha a *gyáripari munkásság* terhei túllépnek egy bizonyos határt, perspektívái is elhalványulnak, és ezért *megvonja bizalmát* a kibontakozási programtól. Mivel a nyomasztó gazdasági helyzetben mindenképpen lépni kell – az előnyök és hátrányok szétosztása a gyáripari munkásság érdekeinek visszaszorításával, központi beavatkozás segítségével történne. Felgyorsul a jobb társadalmi-gazdasági pozíciók, a megszerzésükhöz szükséges fel-

tételek monopolizálása, a társadalmi különbségek osztálykülönbségekké rendezése.

A *tartós patthelyzet* lényegében ugyanerről a tőről fakad: a társadalmi osztályok és rétegek közötti eddigi kapcsolatrendszer megbomlik, de új nem tud kiformálódni. (Elhúzódása esetén a helyzet egyre hasonlatosabbá válik a lengyelországihoz.)

*

A főbb tényezők, a várható és lehetséges tendenciák mérlegelése alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a szocialista piacgazdaság megteremtése, az önkormányzat valóságossá tétele és a nemzeti közmegegyezés új alapokon történő megújítása nem *történhet spontánul, kizárólag alulról*, hanem alapvető szerepet kell kapnia a társadalmi-gazdasági tervezésnek és a tudatos politikai cselekvésnek. A kommunista párt megújulása, mozgalmi tevékenysége, ideológiai elkötelezettsége feltétel és biztosíték lehet arra, hogy a szükségszerű tévedések, ingadozások stb. ne váljanak súlyos vagy nehezen jóvátehető hibákká. Egy erős párt segíthet a konfliktusok elviselésében, az események fölötti ellenőrzés megőrzésében. De erős-e a párt, képes-e betölteni a hivatását?

1988 első félévének eseményei azt mutatják, hogy a párton belül létezik a megújuláshoz szükséges szellemi-politikai és szervezeti erő. Egyetértés van a kibontakozási program néhány fő kérdésében. A párt megindult a korszerű mozgalommá válás útján.

De a neheze ebben a tekintetben is még hátra van. Most kell gyakorlati támogatókat szerezni az elhatározások végrehajtásához. Talán a legfontosabb ebből a szempontból *a párt és a hagyományos gyáripari munkásság viszonyának meghatározása a jelenlegi szakaszban.* Minimális cél az, hogy meg kell akadályozni a

gyáripari munkásság szembefordulását a reformfolyamattal. Ehhez alapvető, hogy a vállalati és szövetkezeti differenciálódás, a bérreform, a munkaerőpiac mozgásai jelentős munkásrétegeket hozhat a mainál jobb helyzetbe. Nagy súllyal bír, hogy a valóságos vállalati önállóság kibontakoztatásával, illetve a párt mozgalmi jellegének kidomborodásával a közéletet a mai körülmények között is vállaló dolgozók formálói és nem pusztán végrehajtói lesznek a politikának. Nem szabad eltúlozni a gyáripari, munkavállalói érdek konzervatív tendenciáinak a hatóerejét sem. A gyáripar ágazati és technikai szerkezetének átalakítása hosszabb folyamat. A reformlépések egyik elsődleges célja éppen az, hogy a gyáripar „jobbik fele" kitermelje a szükséges változás anyagi feltételeit. Végül pedig azt is alá kell húzni, hogy a kibontakozási program kifejezi a munkásság távlati érdekeit, a szocialista alapértékek korszerű megvalósítását. Még fontosabb, hogy *ne egy szocializmusdefinícióhoz, hanem a társadalom többségének távlati és alapvető érdekeihez ragaszkodjunk mint politikánk orientációs bázisához.*

Nem szabad olyan reformpolitikával próbálkozni, amelyhez nem tudjuk elnyerni a társadalom és benne a gyáripari munkásság többségének a támogatását. A társadalmi-gazdasági viszonyok átalakítását újra el kell fogadtatni a munkássággal, azzal az osztállyal, amelyre egyúttal a legtöbb teher esik, amely a megélhetésért küzdve távolabb került a közélettől, a perspektíváktól. Most olyan viszonyok formálásában kell részessé válnia, amelyek révén helyzete többféleképpen változhat, ezért éreznie kell munkavállalói, kollektív tulajdonosi, állampolgári döntéseinek súlyát, következményeit. A probléma abban áll, hogy a dolgozók jelentős része egyelőre nem érdekelt a részvételben, és nincs is elegendő felkészültsége, gyakorlata az ilyen döntések

meghozatalában. Ezért van szükség mozgalomra – hogy meggyőzze az embereket, illetve megfelelően előkészítse a kollektív döntéseket, segítsen tisztán látni.

A párt nem működhet eleven és progresszív mozgalomként, ha nem tudja önmagát vonzóvá tenni az értelmiség szemében. Nem lehet progresszív, ha politikája nem fejezi ki az alkotó szellemi munkát végzők érdekeit. Nem lehet mozgalom, ha nem csatlakoznak hozzá olyanok, akikből kikerülhet a párt értelmisége. Vonzóvá pedig akkor válhat az MSZMP, ha meggyőzi az e réteghez tartozók jelentős részét arról, hogy cselekvő részvételük nélkül sem felül, sem a munkahelyeken nem sikerülhet az átalakítás, hogy nekik is segíteniük kell a reformpolitika elfogadtatásában és megvalósításában. Úgy is fogalmazható, hogy egyik oldalról a párt vállalja az alkotó szellemi dolgozók munkaerőértékének kibontakoztatásához szükséges feltételek megteremtését, mert ezt követeli a társadalom többségének hosszú távú érdeke – másik oldalról pedig az alkotó szellemiek jelentős része vállalja az értelmiségi hivatást, vagyis hogy akár pártértelmiségiként, akár szövetségesként, akár dolgozóként, állampolgárként maga is részese az új viszonyok kialakításával kapcsolatos politikának, azon belül kívánja pozícióit javítani. Sürgető követelmény az egyetemeken, főiskolákon uralkodó politikai légkörnek, a diákság párthoz, kibontakozáshoz való viszonyának a megváltoztatása. Nem történhet ez másként, mint az oktatás megjavításával, a valódi helyi közélet kialakításával, az értelmiségivé váláshoz, a szakmai és politikai elkötelezettséghez kapcsolódó feladatok, esélyek felkínálásával. Mindez persze nem pusztán akarati kérdés.

Még mindig nem vontuk le a következtetéseket a tudomány termelésben betöltött szerepének megnöveke-

déséből, a szellemi jellegű tevékenység és az ilyen jellegű munkát végzők számának állandó gyarapodásából, a szellemi tudás specializálódásából, illetve az alkotó szellemi munka és az értelmiségi funkció elkülönüléséből. Még mindig nem mondtuk ki, hogy a termelés és társadalom fejlődési tendenciái alapján legdinamikusabban erősödő társadalmi csoport alanyi jogon, egyenrangú partnerként vesz részt a szocialista építésben.

Az értelmiség ma sem osztályjellegű képződmény: nem magánelsajátító, nem tulajdonosa a termelési eszközöknek, munkája bekerül a termék értékébe – enynyiben hasonló a helyzete a munkásságéhoz, különösen a nem szervező, közvetítő, irányító szakértelmiségé. A különbség a nagyobb értékű kulturális tőkében, a specializáltabb munkaerő-tulajdonban, a réteg belső tagoltságában és a vezetővé válási esélyekben van.

A helyzet újdonsága abban áll, hogy a modernizálás szükségleteinek megfelelően a gazdaságban kitágul a menedzseri, fejlesztő értelmiség szerepe. Hosszabb távon több tudományterület jelentőségének is növekednie kell. A politikai értelmiség jelentős kihívásokat kapott, és helyzete bizonytalanabbá vált. Megfigyelhető, hogy a szakértelmiség is kifejleszti a maga politikai érdekképviseletét. Egyes értelmiségi csoportok rendelkezési jogaik, többletjövedelmeik, foglalkozásuk révén közelebb kerülnek a vállalkozói rétegekhez, maguk is igyekeznek betársulni. Gondot okoz, hogy miközben majd zajlik az alkotó szellemi munkaerő elkerülhetetlen felértékelődése, az ország adott körülményei között nincs mód e réteg gyors bővítésére. Ez fokozza az elkülönülési tendenciákat, mivel *a felsőoktatási intézményekben egyre inkább az értelmiség önreprodukciója megy végbe.* Ezáltal növekszik a kulturális tőke monopolizálásának a lehetősége.

Egészében véve e jelenségek nem változtatnak az

alaphelyzeten. A politikai értelmiség apparátusi megrögzültsége némileg oldódóban van. A munkakörülmények javulása, a többletjövedelmek nem teszik osztállyá a menedzseri és szakértelmiséget, csak egy részük számára jelentenek utat az átlépésre a tőkés kategóriába, a középosztályosodásra. A megújulás a nemzeti közmegegyezés keretében arra épül, hogy a középső hányad, a kevéssé képzett szellemi és fizikai dolgozók előnyt adnak, de éppen ezen az úton ők is elindulnak felfelé, vagyis a társadalomban nem az osztályképződés lesz a meghatározó, tartós tendencia. A gazdaságban a teljesítményelv, az *önkormányzat*, a kultúrában az *esélyegyenlőség* imperatívuszának fenntartása adhat erre biztosítékot. E folyamat szervezőjének, hatalmi garanciájának mint ezt a néhány elvet elfogadó politikai alanyok többségi mozgalmának a *kommunista pártnak* kell lennie.

Az MSZMP-nek ezen az alapon kellene megpróbálnia bővíteni, illetve megújítani társadalmi bázisát. De ennek elhatározása nélkül is számítani kell arra, hogy az elfogadott döntések végrehajtása során felmerülő konfliktusok újra fogják rendezni a tagság sorait is. Azok, akik érdekvédelmet várnak és a kompromisszumokat, új megoldásokat a vívmányok és a szocialista célok feladásával azonosítják, nyíltan vagy burkoltan szembefordulnak a kibontakozási törekvésekkel. Emellett a depolitizált viszonyok és stagnáló körülmények között felnőtt dolgozók, a szakértelmiségiek nemcsak laikus mivoltuk, hanem megélhetési, illetve érvényesülési törekvéseik miatt is igyekeznek távol maradni az aktív politizálástól. Nem szabad hagyni, hogy az egymásnak feszülő tendenciák közül ezek legyenek a meghatározók. De éppen az ilyen lehetőségek felvázolása bizonyítja, hogy megújult kommunista párt nélkül nincs áttörés. Ezért kell a párt mozgalom-

szerű működéséhez szükséges feltételeket megteremteni. *Ezért kell szélesre nyitni a politikai fórumokat azok számára, akik vállalják a kibontakozási programot, akik belátják, hogy a pluralizmus értelme nem önmagában, hanem az önálló alanyiságra épített, magasabb rendű egység létrehozásában van.* Ebben az értelemben igenis a pozitív kifejlethez vezethet, hogy a végrehajtási fázis konfliktusai, a párttagság és a vezetés közötti viszony megváltozása, illetve az átállás a hegemón hatalomgyakorlásra, vagyis az érdekek alulról szerveződése és közvetlen konfrontálódása, a társadalmi ellenőrzés az önkormányzat, a törvényhozás és a nyilvánosság segítségével politizálólag hat a társadalom egészére. A kollektív döntések ösztönzik a részvételt, az utóbbi pedig az érdekek tudatosítását.

A politikai intézményrendszer továbbfejlesztésének iránya többé-kevésbé kialakult. Maga a demokratizálás és a szaporodó konfliktushelyzetek a korábbinál nagyobb mértékben ösztönzik a társadalom tagjait a közéletbe való bekapcsolódásra. Hosszabb távon pedig az intézmények közötti munkamegosztás fejlődése, a közvetlen, horizontális kapcsolatok kiszélesedése gazdaságban és társadalomban, és így az elkülönült kezelést igénylő ügyek számának csökkenése, illetve a szabad idő és az általános műveltség növekedése értékelheti fel a laikus pozíciót, teheti átfogóvá az önkormányzatot.

A párt kulcsszerepe nem pusztán az eddigiekből, hanem az itt említett átmenet szükségességéből is fakad. Az, hogy *a párt ezentúl ne egyszerűen az állami és gazdasági apparátus vezénylő szerveként működjön*, nemcsak azért fontos, mert másként nehezen képzelhető el a válságkezelés, a szerkezetátalakítás stb. Nem pusztán a kitöréshez szükséges hatalom megvédése, az erőkoncentráció igényli a párt „feltámadását". Arról is

szó van, hogy a pártnak elöl kell járnia a politika társadalmiasításában.

Éppen ezért hasznos, ha a párt mozgalomszerű működésének belső, szervezeti kérdéseivel is foglalkozunk. Ebben a vonatkozásban a pártkonferencia határozata több előremutató elemet tartalmaz. Ki kell emelni közülük az alapszervezetek bekapcsolását a döntési folyamatba, az alulról történő közvetlen delegálást, a vezető szervek tevékenységének nyilvánosabbá tételét, a kisebbségi vélemény kezelését, a rotációs elv érvényesítését.

A pártvezetőség és a tagság közötti viszony elemzése alapján azt gondolom, hogy további lépéseket kell tenni a demokratikus centralizmus elvének korszerű értelmezésére és megvalósítására. Véleményem szerint nem vált be a kongresszusok ötéves tervhez illesztése, a ciklus megnyújtása. Sűrűbben lenne jó összehívni a párt legfőbb szervét, mert éppen ezáltal lehetne azt visszahelyezni jogaiba. Az egy-két évenkénti kongresszus enyhítené az alapszervezetek bekapcsolására irányuló kampányok terheit (kevesebb ilyenre lenne szükség), egyúttal javítaná az alsóbb szintek ellenőrző szerepét, segítené az új vezetők kiválasztódását.

Célszerűnek látszik kisebb és ezért működőképesebb Központi Bizottságot létrehozni. A kisebb, mintegy 50 tagú KB-nak gyakrabban kellene üléseznie, és rá hárulna minden átfogó, elvi döntés meghozatala. A KB elé kerülő napirendeket általában nem a Politikai Bizottság terjesztené elő, hanem az illetékes titkár vagy a KB, PB által kijelölt *ad hoc* testületi tag. Ez a megoldás erősítené a KB vezető szerepét és az alkotó vitát, a vezetői felelősséget. (Esetleg fenntartható lenne a PB számára a jog, hogy az előterjesztendő javaslatot minősítse abból a szempontból, alkalmas-e vitára, állásfoglalás meghozatalára.)

A KB által az alsóbb szintek, alapszervezetek elé vitára bocsátott anyagoknál hasonló eljárást kellene alkalmazni – azzal a változtatással, hogy az ilyen dokumentumokban tükröződne a KB politikai alapállása, az, hogy milyen álláspontot javasol elfogadásra. A KB-kisebbség a pártvitában szabadon bírálhatná a többségi véleményt.

Újdonság lenne, ha a KB-határozatok előkészítése főleg olyan pártértelmiségiekre hárulna, akik nem apparátustagok. Érdemes megfontolni egy tapasztalt vezetőkből, értelmiségiekből és tehetséges fiatalokból álló nagyobb tanácsadó testület megalakítását, esetleg hasonló összetételben alkalmi bizottságok kiküldését. Az apparátusnak inkább a nem ennyire átfogó, hanem a végrehajtáscentrikus, rövidebb időt és kisebb munkálatokat igénylő PB-határozatok előkészítését, végrehajtását kellene szerveznie és ellenőriznie.

Ebben a felfogásban a Politikai Bizottság gyakorlati irányítója a pártnak.

A nyilvánosság az alapvető döntésekre és azt megelőző vitákra kell hogy vonatkozzon. Semmi sem szól az ellen, hogy a KB vitáit megismerje a tagság arról az ügyről, amelyről neki is kikérik a véleményét. Biztosítani kell, hogy a tagság és az egyes szervezetek egymás véleményét megismerhessék, azok ne csak a felsőbb szinteken szintetizálódjanak. Ezért a pártsajtó teret kell hogy adjon a vitáknak, kongresszusi előkészítő periódusban pedig az átfogó platformok megjelenésének.

A felélénkült mozgalmi lét, a kívül-belül folytatott viták, a hegemón – tehát nem adminisztratív, illetőleg elsősorban állami, jogi eszközökre épített – hatalomgyakorlás a jelenlegi körülmények között vezetésre alkalmas emberek sokaságát fogja kitermelni.

Szocialista modernizáció: átvétel feloldódás nélkül

Befejezésül néhány gondolatot arról, milyen is legyen a kibontakozási ideológia. Helyes-e, ha a nemzeti összefogás jegyében és a gátló ideológiai beidegzettségek semlegesítése végett a modernizálódásra, a követésre, a világ élvonalához (a legfejlettebb tőkés országokhoz) való felzárkózásra irányítjuk a figyelmet? Erre késztet minket a lépéskényszer, a tőkehiány, gazdaságunk lassú internacionalizálódása, a hosszú távú kiegyensúlyozott fejlődést szavatoló innovációs kapacitások és az ösztönző erők, az infrastrukturális, iskolai háttér elégtelensége. Ilyen megoldásra sarkall a szociálpolitikai szféra kiszolgáltatottsága. Sokak számára a modernizációs kiút belátható ellentétben áll a megingott szocialista perspektívával. Véleményem szerint nincs értelme ködbe burkolnunk magunk előtt az utat. Az elmúlt évek vitáiból és gyakorlati tapasztalatainak elemzéséből igenis felrajzolhatók a „több szocializmus" alapelemei.

A vállalati önállóság, decentralizálás, önkormányzat, a belső szervezeti és érdekeltségi rendszer átalakítása, a képzettség és teljesítmény szerinti jövedelemelosztás, a kisvállalkozások és a saját munkán alapuló magántulajdon fejlődése, a termelési tényezők, különösen a társadalmi tőke és a munkaerő piacának megteremtése, az alulról szerveződés lehetőségeinek a kibővítése a szocialista termelési viszonyok magasabb szintre emelését jelenti. Nincs semmi okunk arra, hogy a magán- és kisvállalkozást, a szövetkezeteket, a kis- és középvállalatok számának gyarapodását ne előrelépésnek tekintsük, főleg ha ezek is segítenek a második gazdaság elsődlegesítésében. Nincs okunk arra se, hogy ne lássuk be: sok termelő és szolgáltató tevékenységet nem

lehet és nem érdemes túltársadalmiasítani. Miért ne tekintenénk fejlődésnek, ha a központi tervezés és gazdaságirányítás a társadalompolitikai szemléletmód alapján újraértelmezi szerepkörét, a szerkezetátalakítással kapcsolatos feladatait?

Ebben az alapvetően szocialista keretben bemérhetők azok a kompromisszumok, amelyeket a jelenlegi helyzet kényszerít ki, beleértve a külföldi és magántőke önálló vagy vegyesvállalati formában történő bevonását, aktivizálását is. A szocialista kerethez tartozik a politikai hatalom. *Amíg nincsenek és nem jönnek létre jelentős osztályjellegűvé váló (tehát szisztematikusan összerendeződő) ellentétek, addig mind a szocialista termelési viszonyok alapvető homogenitása, mind a társadalom bonyolult belső tagoltsága indokolatlanná teszi az államhatalomért folytatott harcnak a politikai élet centrumába állítását.* Szándékaink szerint az egész társadalom átalakulását képviselő, de a többség alapvető és távlati érdekeit kifejező kommunista pártnak kell vezető szerepet játszania a politikai életben. Az önkormányzati jelleg, a képviseleti elv erősítése, a párt és állam szétválasztása, az egyes rész- és csoportérdekek akadálymentes kifejeződése, így a döntési folyamat nyitottsága, alulról történő ellenőrzés és a párt tevékenysége éppen a kormányzópárt–ellenzék típusú szereposztás meghaladását célozza.

Fontos problematika a társadalmi egyenlőség. A kommunista párt csak olyan gazdasági-társadalmi perspektívát vállalhat, amelyben nem válik meghatározóvá az osztályegyenlőtlenség. Ilyen szempontból ma a magán- (külföldi) tőke és általában a lakossági megtakarítások tőkésítése, a magánrendelkezés és -elsajátítás lehetőségeinek bővítése merül fel végiggondolandó kérdéskörként. Az előbbiek alapján a saját munkán alapuló kisvállalkozások nem okoznak gondot. A nehézség

a nagyobb méretű tőkés vállalatok elterjedéséből, a vagyoni, jövedelmi különbségek befektetéssel arányossá válásának elfogadásából, a magántőke mozgásának szabadabbá tételéből fakadnak. Olyan mechanizmusok kialakításán kell dolgoznunk, amelyek az elért magas szint megtartásáért magas teljesítményre ösztönöznek. Ilyen kényszerítő eszköz az adó, de még inkább az alul és középen kitörni szándékozók segítése, a monopóliumok leépítése, a szocialista szféra dinamizálása, ragaszkodás az önkormányzathoz.

Ebből következik az a már közhellyé vált megállapítás is, hogy a kultúrát meg kell védenünk a gazdaság uralmától. Sem az oktatást, sem a tudományt, sem a művészetet nem lenne szabad alávetni a napi szempontoknak, a pillanatnyi gazdasági kényszernek. Az igazi védelem persze az igények bővítése, annak belátása, hogy humán infrastrukturális háttér nélkül minden kísérlet előbb-utóbb csődöt mond, hogy nincs értelme a hatékonyságot szembeállítani az erkölccsel és a kultúrával. Bátran állíthatjuk, hogy tervezett lépéseink révén a társadalmi viszonyok tisztábbá válnak, és még inkább azok lesznek, ha gyakorlati megoldásokat dolgozunk ki az emberi tényező értékének növelésére, ha nem innen próbáljuk meg kitakarékoskodni a modernizáció költségeit. Követni kell a rohanó tudományos-technikai fejlődést, a mai, kevés pénzből pedig leginkább csak új tantárgyak, szakok bevezetésére, a felsőoktatás „preferálására" futja. Új irányt adni az eseményeknek akkor lehet, ha sikerül az egész oktatási rendszer színvonalán gyökeresen változtatni, kezdve már az *általános iskolai* oktatással. Csak ezen az úton haladva lehet „kitermelni" a nehezebb körülmények között élő tehetségeket, illetve elfogadható perspektívát kínálni a többségnek. Csak így lehet az esélyegyenlőség eszméjének érvényt szerezni, a mobilitási folyamatokat fenn-

tartani, a korszerű általános műveltség, az állampolgári és az igényes emberi lét felé elindítani a fiatalabb korosztályokat.

*

Mindebből azt is leszűrhetjük, hogy a mai válságban sem indokolt zárójelbe tenni a szocializmust. Ellenkezőleg, éppen viszonyainak továbbfejlesztésével, politikai garanciák kiépítésével és az ebben a keretben tett világos tartalmú kompromisszumokkal kell kiutat találnunk.

Tartalom

Előszó 5

I. Kérdések, amelyekről döntünk vagy döntenünk kellene 7

II. Néhány megállapítás az 1966–1968-as gazdasági reform sorsával kapcsolatban 33

III. A kommunista párt vezető szerepe – 1956 után 49

IV. Nemzeti egység és ami mögötte van: a társadalom strukturális viszonyai a hatvanas években 73

V. Gazdasági reform és társadalmi-politikai status quo 97

VI. A kettős cél politikája: időnyerés térvesztéssel 127

VII. Társadalmi-politikai erőviszonyok a mai Magyarországon 141

VIII. A gazdasági-társadalmi szerkezetváltás tartalma és a megújulás politikája 175
(A jelen tendenciái – A szerkezetváltás gazdasági-társadalmi tartalma – Párt és közmegegyezés – Szocialista modernizáció: átvétel feloldódás nélkül)

98,– Ft

A társadalmunkról folytatott vitákban eddig kevés szerepe volt az MSZMP új nemzedékének. Az ötvenes években született párttagok arcát és gondolkozását nem ismeri a közvélemény. Ebben a könyvben egy fiatal pártértelmiségi lép a nyilvánosság elé vállalva vitatható és vitára szánt gondolatait.

Reform - Kossuth